

Јеремија Д. Митровић

**СРПСТВО
ДУБРОВНИКА**

Јеремија Д. Митровић

Српство Дубровника

Београд, 1992.

Српска књижевна задруга, Београд, Српских владара 19 • Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, Обилићев венац 5

Главни уредник: Милорад Ђурић

Уредници: Милорад Ђурић, Драгутин Ранковић

Рецензент: Мирослав Пантић

За издаваче: Радомир Радованац, Томислав Богавац

Идејно решење корица за Завод за уџбенике и наставна средства:
Михаило Писањук

Технички уредник: Слободан Николић

Коректор: Ружа Радовановић

Тираж: 2.000

Штампа: Војна штампарија – Београд

Деоничко друштво за осигурање Копаоник, Београд, спонзор је овог издања студије Српство Дубровника Јеремије Д. Митровића

CIP – Каталогизација у публикацији Народна библиотека Србије,
Београд

949.713(=862)

МИТРОВИЋ, Јеремија Д.

Српство Дубровника / Јеремија Д. Митровић. – Београд : Српска
књижевна задруга, Завод за уџбенике и наставна средства, 1992
(Београд : Војна штампарија). – 303 стр. ; 18 ст. – (Мала библиотека
Српске књижевне задруге)

Тираж 2.000.

– Белешка о писцу: стр. 301-302.

– Библиографија: стр. 283-299.

ISSN 86-379-0319-3

930.85(497.13)

а) Срби – Дубровник

б) Дубровник – историја

5704460

Садржај

Прве речи

Раскорак Срба и Хрвата

Наћи исход одавде

Народносна средина Дубровника

Вера – обичаји – живот

Језик – књижевност

Од Словинства ка Српству

Нови наговештаји (1848-1849)

Пут до братског сукоба

Школе, друштвене и радне организације Срба у Дубровнику

Обамирање

Закључак

Извори и литература

Белешка о писцу

Прве речи

Док се у III и IV веку лагано умируће Римско Царство једном раселином негде од посавско-подунавске равнице па према црногорским масивима разламало на Исток и на Запад, у онда још непознатом Закарпатју, испод историјске позорнице, битисале су народносно неуобличене словенске масе. Врење варварских маса иза северних римских граница најзад је, после Германа, избацило на видик и Словене да се и они прикажу осталом свету већ зашлом у историјска збивања. Док су се Словени распоређивали једни према далекој и непознатој Волги и издуженом Уралу, а други према већ класичном културом озраченом Подунављу и алпским падинама, дотле се римски Запад распао остављајући неизбрисиве трагове своје културе и овековечени латински језик твораца вечног Рима. Римски Исток – Византија, пак, у свом миленијумском умирању чувао је, бар у називу и умногоме у правној пракси, славу некадашњег Римског Царства, и то у све бржем преовладавању хришћанске вере са добром црквеном организацијом, и у постепеном одступању пред све јачим државама новодосељених народа. За ово време је у Риму полако, у све бурнијим догађајима, растао углед доста удаљеног римског епископа – папе, који је лагано на свом простору ударао нешто друкчији темељ новој цркви, будућој католичкој цркви, усвајајући латински језик за општење и с Богом и с људима и тако приближавао Запад и средишњу Европу Риму и његовој прохујалој слави. Временом су нарасле супротности између источног и западног дела хришћанске цркве, као што се догађало и са бившим Царством. Тако је католичка црква са латинским језиком својом источном границом ону раселину између римског Истока и Запада сада продужила све до Балтика. Овим су Словени подељени на православни Исток (Руси, Украјинци, Малоруси, Срби, Бугари) и католички Запад (Пољаци, Чеси, Словаци, Моравци, Словенци, Хрвати). Срби су, истина, заузели простор с обе стране оне првобитне раселине; али су већим делом сачували своју народносно и верску целину окрећући се православном Истоку и издржавајући ударе свих таласа и с једне и с друге стране – како раније тако и данас. Народносна постојаност Срба, иако не увек, издржавала је извесно

верско осипање под ударом са обе стране, што се види из народносне свести Срба католика и Срба мухамеданаца, којима све до наших дана друга вера није одузела заједничку традицију, заједнички језик и свест о "српској земљи". Нарочито су били тешки налети таласа са Запада, да се у последњем рату претворе у незапамћен и несхватљив геноцид над Србима, спровођен удруженим снагама необузданих нациста, увек ратоборних католика и рашчовечених хрватских усташа. Усташе су се припремале у католичкофашистичком окриљу и у Хрватској биле широко помогнуте Радић-Мачековом Хрватском сељачком странком и њеним наоружаним одредима.

Ето, у таквом сплету светских и домаћих збивања треба да потражимо српска обележја у Дубровачкој Републици, у животу и стварању старих Дубровчана и да тиме допринесемо ближем одређивању њиховог народносног припадништва, полазећи од њихових наговештаја и само откривања и од данашњих наших схватања. Како је све то управо уткано у опште српско-хрватске односе, биће потребно да се то исто уради и са хрватске стране наравно, одлучно одбијајући све до данас недокументоване тврдње и убитачну србофобну пропаганду. Ако уз тако одсликано Српство Дубровника буде одсликано и Хрватство Дубровника, добронамерни ће имати могућности да закључе на којој је страни истина, или бар да стекну довољно података за оправдање свога става.

Ту тему до данас није нико у целини научно обрађивао. Или се задржавало на извесним појединостима, најчешће на језику и књижевности старих Дубровчана, или се, неретко, обичном недокументованом изјавом проглашавало да су Дубровчани Срби, односно Хрвати. Научност на овом пољу није увек била на довољној висини. Закључци су често заснивани на личном ставу, на оном "како се мисли", или се чак служило отвореном пропагандом. Лако се подвлачило да је дубровачка књижевност чисто хрватска, неки пут да је српска, а ређе је остајала само дубровачка књижевност. Тврдње да је Дубровник саставни део Хрватске, која иде све до Дрине, старе Рашке и Боке Которске, често су слепо прихватале запаљиве масе

примитиваца које у бурним временима, кад овладају страсти и насиље, доносе само ужас.

Ми нисмо имали ни снаге ни времена да питање Српства Дубровника осветљавамо новим истраживањима по скривеним изворима и претрпаним архивима, већ смо се задржали на ономе што је до данас о овом откривено и речено. А то није мало. Нарочито смо обратили пажњу ономе што су нам посведочили сами Дубровчани, било у свом књижевном, било у научном стварању и свакодневном животу. Трудили смо се да не натурамо судове ако немамо писане доказе за њих. Уз наведене изворе давали смо само нужна објашњења или наговештаје, уколико је то било потребно. Тако ће читалац имати више могућности да сам донесе потребне закључке и потражи истину о народносној опредељености старих Дубровчана.

Ради прегледности и читљивости одлучили смо да не наводимо целе наслове коришћених дела, већ да на крају дамо азбучни попис са редним бројевима (у књизи у угластим заградама). Латинични наслови на српскохрватском језику наведени су ћирилицом.

Раскорак Срба и Хрвата

Историчари немају могућности да утврде да ли су Срби и Хрвати на Балкан стигли као две народносне заједнице, у свему блиске, или је њихово народносно раздвајање извршено тек после досељења у данашњу отаџбину. Скоро исти језик и заједничка многобожачка вера нису могли да им омогуће и стварање заједничке државне организације. Тешко је утврдити да ли је то раздвајање било последица још неојачале словенске склоности ка чвршћим организованим заједницама (какве су биле код Германа), или је новонасељен простор био толико велики и географски разбијен да није омогућавао стварање јединствене заједнице. Свакако се нећемо огрешити о истину ако српско-хрватску разједињеност схватимо као последицу оба наведена чиниоца. Уосталом, ни заједница Срба у X веку за владе жупана Петра Гојниковића и Часлава Клоникировића

(палог у борби противу Мађара 960), а у XI и XII веку за владе Војислава, Михаила, Бодина, Десе, није могла дуже опстати као целина. Њихово сједињење крајем XII века добрим делом је постигао велики жупан Рашке Стефан Немања. Он је српски простор назвао једноставно "српска земља" (у повељи манастиру Хиландару 1199). Зато је добио и назив "сакупитељ српске земље". У току ових збивања Срби су водили тешке ратове и одлучујуће битке са Византинцима и пословењеним Бугарима, са првима у време слабљења њихове снаге а с другима у току њихових напора да загосподаре пространством од Црног до Јадранског мора. Док се учвршћивала на историјској позорници, "српска земља" се поделила на Србију (Рашка са Зетом) и Босну. Њих је делила река Дрина, како сведоче наш хроничар Поп Дукљанин, византијски писац Кинам и римски папа у својим актима. Јединство "српске земље" касније потврђује и барски надбискуп Андрија Змајевић, рођак српског патријарха Арсенија III Црнојевића. Много векова касније Босанац Филип Вишњић назваће Дрину "племенитом међом" између Босне и Србије. У току успостављања српске државе мање српске области Неретљанска, Захумска, Требињска, Конавоска – како их је назвао византијски цар Константин Порфирогенит у X веку – са Дукљом (Зета, касније Црна Гора) и Рашком стопиле су се у постојану целину, Србију, касније све више везивану за простор источно од Дрине. Велики део обалског појаса ових области поред Јадранског мора временом је куповином или поклоном преузео слободни град Рагуза, који су у време досељавања Словена на Балкан насељавали преостали римски грађани града Епидавра (Цавтат). Овај град се постепено народносно стапао са ближом околином и добио име Дубровник по језику те своје околине. Од XII века, дакле, две српске државе подељене Дрином полако ће јачати, док налет Турака све то не претвори у пепео.

И на простору који су насељавали Хрвати у ово време све нови и нови догађаји полако су им одређивали пут у будућност. Ни Хрвати нису могли да успоставе народносно и територијално јединство, и то највише због многих непријатеља са стране. Као и Срби, и они су се прво морали извлачити испод власти Византије; једно време били су под влашћу Карла Великог и његових наследника, да би се касније

сукобили са Бугарима и све моћнијом Млетачком Републиком. Најзад су их најтеже угрозили нови суседи у Панонији, скоро досељени монголски освајачи Угри (Мађари). Оволике борбе Хрвате нису омеле да се чак у два маха уздигну на завидну висину, да свога кнеза Томислава 925. округе краљевском круном, да под њим сједине све своје крајеве од мора до Драве и да за владе Крешимира IV накратко своју власт прошире и према Босни. Међутим, ојачало мађарско краљевство, чврсто решено да се докопа Јадранског мора, као раније Бугари, снажно је насрнуло на Хрватску.

Управо у вези са тежњом Мађара да продру до Јадранског мора и преко Саве створени су основни услови да се Срби и Хрвати нађу у раскораку, који траје и данас, који су многи мудри Хрвати и Срби покушавали да превазиђу и онемогуће његово претварање у непремостив јаз. Но, скоро увек је у преломним тренуцима побеђивала не мудрост већ зла мисао и браћу све више удаљавала. Шта се то тако значајно догодило што Србима и Хрватима није дало да крену истим путем, што је током овог времена било узрок све већег раскорака између Хрвата и Срба?

Постоје два изворишта разлика у настајању историјског лика Хрвата и историјског лика Срба. Једно извориште су спољни утицаји: већ поменути политички, затим верски и културни, а друго је народносна карактерна црта донета из прадомовине или вековима изграђивана у овдашњим различитим условима.

Словени средишње Европе и Балкана хришћанство су примили са Истока у другој половини IX века, док је Византија још била моћна. Међутим, ако је она поменута граница између Истока и Запада у Римском царству била само граница културно-цивилизацијског утицаја Истока и Запада на Словене – са примањем хришћанске вере се почео осећати посебан утицај источне, православне цркве и посебан утицај западне, католичке цркве, све према продубљивању разлика међу истим Словенима, према све већем утицају римскога папе у раскомаданој и феудализованој Европи. Иако су Срби и Хрвати са Истока добили Христову науку, црквену организацију са употребом

народног језика и са посебно створеном азбуком за Словене (прво глагољица а затим ћирилица), ипак је оживела она раселина из римскога доба, нешто померена према западу, и на нашем тлу постала међаш између два дела раздвојене хришћанске цркве, све више растављајући Хрвате и Србе. Да су Срби и Хрвати у почетку били јединствени у новој вери, најбоље сведочи употреба глагољице и народног језика код знатног дела Хрвата и употреба ћирилице на великом делу хрватског простора до дубоко у нови век. У XVII веку чак и Ватикан је предузимао штампање ћирилских црквених књига за вернике ћирилског подручја. Сада се то у Хрватској све више заборавља и не признаје као историјска истина.

Православна црква је Христову веру међу иноверцима ширила на њиховом језику. На њиховом језику су и припремане свете књиге. Овим су створени услови за развијање писмености и усавршавање народног језика као језика књижевности и културе уопште. Ово је код Срба нарочито искористио Немањин син Растко, Свети Сава, који је целокупном животу Срба – у цркви, у књижевности и црквеној архитектури и иконопису, у праву и судству, у државној организацији и народном просвећивању – дао народносни карактер, иако се у много чему ту видео утицај са стране, више са Истока неголи са Запада. Све је ово, управо, била чврста и лако пријемчива надградња за већ показану одлучност Срба да створе своју народносно државу не штедећи жртве (ратови с Бугарима, Мађарима, битка код Бара против Византинаца 1042. и код Пантина 1167). То жртвовање за "крст часни и слободу златну" достигло је врхунац на Косову 1389. Тада су се Срби, и племство и народ, определили за царство небеско, створивши својом часном и храбром смрћу живи извор борбеног надахнућа за будућа покољења, за будућу ослободилачку борбу. Косовска легенда, кроз народну песму, проширена свом српском историјом и њеним ствараоцима, сједињена са делом Светог Саве и народносном Српском православном црквом, у ствари је одржала духовно и језичко јединство Срба у току дугог робовања разним народима и у љутим насртајима на њихово народносно биће. Крунисањем босанског бана Твртка 1377. за "краља Србљем", и то на гробу Светог Саве у манастиру Милешеви, Српство се и духом и простором почело поново

уједињавати. То је довршила Српска православна црква када се власт њене Патријаршије под Турцима раширила све до Далмације и дубоко у Панонску низију, куда су се били упутили многи Срби или бежећи од Турака или као турска раја гоњена турским спахијама после заузећа Будима и проглашења будимског пашалука 1541. Тада су свуда од Видина, Ђустендила и Леснова до Скадра, Житомислића у Херцеговини, Драговића у Далмацији, Папраће у Босни и новоподигнутих српских манастира у Славонији и Срему и манастира Грабовца испред Будима, постављени до данас још неизбројани записи и сведочанство о Србима и "српској земљи". У току тог "расипања Српства" јединство Срба се огледало и у томе што су се бивше класне разлике брзо губиле и извршила потпуна класна нивелација, која је за будуће ослободилачке борбе Србима обезбеђивала снажан борбени подстрек и праведнији друштвени поредак у васкрслој српској држави. И поред тог "расипања Српства" и поред нестанка многих српских оаза удаљених од народносне матице, ипак су немањићка и косовска традиција и светосавска Српска православна црква у време тешке верске и народносне разједињености феудалне Европе чувале и јачале српско народносно јединство, и то много раније него други европски народи.

Захваљујући српској слави и моћи у време Немањића, и сада је у широкој лепези расељавања Срба од Јадрана преко Паноније и до Ердеља извршено широко озрачење српског језика, богате српске књижевности и организоване цркве на околне народе, па и на Хрвате тако блиске Србима и језиком и духом. Песме и легенде о Марку и Милошу, о Косову и Југовићима рашириле су се по Албанији, Бугарској, Далмацији, Хрватској, Угарској, Румунији, у којој је све до XIX века употребљавана ћирилица. Чакавски и кајкавски говор уступио је место српском штокавском говору, а хрватски писци су радије писали о Марку Краљевићу и Косову неголи о својим Зриновићима.

Код Хрвата, пак, много шта је пошло другим путем. Хрватском народу, већ свикнутом на књигу на народном језику, почела се Христова реч тумачити неразумљивим латинским језиком. На том

туђем језику требало је општити и са Богом и са народом. Тако се код Хрвата устаљивао латински језик као језик католичке цркве, која је делала из Рима, језик против кога је још моравски кнез Рагислав онако оштро устао када је молио византијског цара да му пошаље проповеднике Христове речи на словенском а не на туђем и неразумљивом језику. Због овог преокрета хрватски народ се био ускомешао. Из тог преломног времена изишао је и лик црквеног великодостојника Гргура Нинског, који је стао уз народ. Он би свакако још у X веку код Хрвата одиграо ону улогу коју је код Срба тек после триста година одиграо Свети Сава. Овде и није толико значајно како су текли догађаји у Хрватској у то време, већ је важно како је народ запамтио смисао поступака Гргура Нинског. Тадашњи краљ Томислав и каснији хрватски краљеви све до пропасти Хрватске 1102, заједно са хрватским племством, подржавали су тзв. латинску странку против народне странке. То двојство код Хрвата тада засновано остало је вечито, као каква осуда, без обзира на то какве ће облике узимати у току векова и у каквим ће се видовима показивати у великим преокретима и догађајима све до данашњег дана. Борбени дух хрватске народне странке показао се и крајем XI века кад се поставило питање одлучне борбе против Мађара, кад је народни краљ Петар храбро пао у рату са Мађарима, баш као оно српски жупан Часлав 960. у борби против истог нападача. Тада су хрватски феудалци (племићи) сагли главу пред Мађарима признајући мађарског краља за свога сизерена да би сачували своје поседе. Каснији летописац је записао како су Хрвати са мађарским краљем склопили уговор (pacta conventa) о двојној монархији, што је Хрватима обезбеђивало право на самоуправљање. Тако је створена легенда о хрватском историјском праву, а о коме у мађарским изворима нема ни помена. Хрватска, Далмација, Славонија, затим Рама (Босна) и друге околне земље и крајеви у мађарској владарској титули увек се налазе по устаљеној пракси само као саставни делови и украси. Каснија пракса Хрвата да употребљавају појам "угарско-хрватски краљ" или чак "хрватско-угарски краљ" не оправдава ниједан историјски извор. То је или знак неостварене жеље или знак самоистицања, чак мегаломаније, која ће се касније јављати у све израженијој форми, тражећи Хрватство од

простране Паноније до далеке Албаније. Кад се много касније код Хрвата почела развијати чак и србофобија, ова натурена везаност са Угарском биће радије истицана неголи сабратство са Србима – баш по оном народном: Ко неће брата за брата, он ће туђина за господара.

Кад је 1526. на Мохачком пољу Мађарска пропала, племићи оног дела Хрватске који нису заузели Турци су већ 1527. у Цетинграду једноставно Хрватску придодали титули бечких Хабсбурга. Да су хрватски племићи увек водили своју а не народну политику, најбоље сведочи буна Матије Гупца 1572/3, кад су племићи, чувајући своје поседе, направили онај крвави пир над својом рођеном браћом. Па и онај покушај буне Зрињског и Франкопана сто година касније такође носи обележје борбе феудалаца за класно осигурање, а не борбе за добро целог народа. Кад нису могли да добију што желе од европских дворова, уместо да као Срби 1389. створе хрватско Косово и да се тако овековече као борци за слободу свога народа, они су отпасали мачеве и пошли у Беч да траже милост: уместо да главе оставе на бојном пољу, они су их оставили на обичном пању. Хрватски народни певач овакве своје племиће није могао да прославља као што је српски народни певач прослављао своје витезове пале на Косову, а које су усвајали и хрватски народни певачи и величали хрватски писци. Уколико су Зриновићи и ушли у народну песму, то је највише заслуга Николе Зрињског који се 1566. у Сигету онако јуначки, као Леонид или Обилић, испречио пред Турцима на путу за Беч.

У свим овим збивањима на српско-хрватском простору, почев од појаве Турака, све виднију и судбоноснију улогу преузимала су два историјска чиниоца: први, масовно пресељавање српског православног живља у Хрватску и, други, насилно покатоличавање и похрваћивање тих досељених шизматичких маса, о чему нам је непобитну потврду српским "шизматичима". Када су се међу српским граничарима нашли и Хрвати, овима другим било је лакше бар утолико што их је црква остављала на миру. Како је власт католичке цркве над људским душама била скоро свемоћна, разумљиво је што су и наука и све врсте књижевног и уметничког стварања почивали на католичкој догми и на латинском језику. То је Србе у Хрватској, још

боље речено у Аустрији и Млетачкој Републици (до њеног пада 1796), остављало по страни у свим збивањима на пољу културе. Ако Србима није било дозвољено да се слободно моле Богу, ако нису смели да имају своју књигу и своју школу, ако су због православља слати у прогонство и на галије и проливали крв у свакојаким мукама, па и у самим својим богомољама, онда је довољно јасна слика живота Срба на тлу где је главну реч водила католичка црква уз помоћ органа световне власти и њеног војног и управног апарата. Ако су католичке хрватске масе, у средини потопљеној неразумљивом латинштином живеће ван домашаја културе неговане само за племство, јасно је у каквој су тек културној заосталости живеће православни Срби, увек сматрани непријатељским шизматичима и уљезима. Они су нарочито били непожељни после повлачења турске силе са њених северних граница, са проширењем и јачањем власти Млетачке Републике на Јадрану и његовом приобаљу и јачањем власти Аустрије у Посављу и Подунављу после опсаде Беча 1683. Овим су створени услови за још веће удаљавање Срба и Хрвата. Аустрија, а од 1867. Аустро-Угарска, у својим империјалистичким тежњама према Балкану, према простору насељеном Србима, хрватски и католички непријатељски став према Србима у Хрватској и ван ње, а нарочито против Срба у Србији, обилно је користила за ширење све веће србофобије, за неговање Хрватства тамо где га није било, за похрваћивање онога што се није хрватским звало. То хрватски србофоби, немајући довољно политичке разборитости, нису могли да увиде. При томе ће се развити читава стратегија у ширењу мржње и страха од тзв. "Велике Србије". Аустроугарска пропаганда ће плашити и остале Југословене да ће их прогутати та "Велика Србија", а у ствари се мислило на одбрану саме Царевине, за коју је уједињење Јужних Словена и ослобођење Словена од њене владавине представљало сигурну смрт што се и догодило 1918. Хрвате су добрим делом везивали за Запад, за Беч, Пешту и Рим католичка црква и латинска култура, денационализовано хрватско племство, а после његовог обезвлашћења бирократизована и плаћена, неретко и потплаћена хрватска интелигенција као и материјално заинтересовани пословни људи. То је била опасна игра, опасна стратегијска основа у борби против Срба и Србије. Питање је да ли је

хрватски народ као некада припадао себи, или га је "горњи слој" навукао у противсрпски фронт увек подржаван са стране. Без обзира на то колико је хрватски народ био придобијен противсрпском пропагандом, ипак је у Хрватској део интелигенције остао веран Гајевом илирству и југословенству, веран идеји о нужности српско-хрватске узајамности (Иван Кукуљевић Сакцински, Имбро Ткалац, Фрањо Рачки, Ватрослав Јагић, Натко Нодило итд.). Уз њих је био и један део католичког клера, нарочито у Дубровнику.

Овим се у ствари продужавало оно двојство из времена давне латинске и народне странке, при чему је, на жалост, у преломним и судбоносним догађајима надјачавала странка у служби завојевача, разбијала слогу Хрвата и Срба, па чак покретала и мач против Срба. И никад краја томе. То нагло јачање мржње Хрвата према Србима има и једно посебно извориште. Наиме, Хрвати су желели да се као Илирци Европи прикажу као главни народ балканских Словена; "пригрлили" су и језик Срба већ познат у Европи. Али, Европа је већ знала за Србе у Србији захваљујући њиховој бројности, важности географског положаја, успесима српских устанака и постигнућима Вука Караџића. Хрвати се, дакле, тој народносно пробуђеној Европи нису могли натурити својом залеђеном латинштином и тек "пригрљеним" српским језиком. Тако је иступање Срба испред Хрвата на политичком и културном пољу постајало све јаче извориште хрватске србофобије.

Оно аустријско страшило "Велика Србија" управо је настало у време када је остварење идеје о великој уједињеној Италији и великој уједињеној Немачкој представљало смртну пресуду омраженој хабзбуршкој империји. Та преживела империја није имала снаге да спречи вековима разједињене и добрим делом поробљене Италијане и још више разједињене Немце да створе своје слободне и уједињене народносне државе; али је све чинила да бар спречи стварање југословенске народносне слободне државе. Зато је предузимала широку пропаганду, уз већ предузету одговарајућу политику, против идеје о Великој Србији, која би имала код Југословена да игра улогу италијанске покрајине Пијемонта при уједињењу Италије и покрајине Пруске при уједињењу Немачке.

А шта је имала бити та Велика Србија? Та будућа Србија не би била ништа друго него углавном оживљена она Србија из времена од IX до XII века, Србија с обе стране Дрине, која се одупрла надирању и Бугара и Мађара према Јадранском мору, Србија пре него што су је раздвојили себични династи, а за њима разни везири, завојевачки гувернери и послушници Коминтерне. Ако је био знак мудрости и историјске потребе да се уједине толико дуго раздвојене Савоја, Тоскана, Венеција, Јужна Италија, Сицилија, да се уједине протестантска Пруска, Саксонија, католичка краљевина Баварска – зашто би уједињење Србије, без обзира на верску и покрајинску поделу, био грех и историјски неоправдан чин? Носиоци те мисли код Срба, осим нешто омладине средином XIX века, која је певала о Душановом царству и носила "душанке", осим неког занетог пропагатора и ту и тамо неког краткотрајног листа са насловом "Велика Србија", нису прижељкивали никакву посебну "велику" државу, већ су желели само слободну и уједињену "српску земљу", оно што је желео још Стефан Немања, оно што је записано на стотине и хиљаде места по разним историјским изворима. Велика Србија, то значи уједињена Србија! Свако друго тумачење знак је или зле воље или непознавања историје и оправданих српских народносних тежњи. То је оно што су желели српски устаници под вођством патријарха Јована и војводе Грдана почетком XVII века, позивајући у помоћ западне земље и папу Климента VIII. То су желели Срби када је по договору са бечким царем Јосифом II бачки епископ Јован Јовановић све од Уне до Видина организовао устанак Срба за дочек аустријске војске, која је, у ствари, имала да успостави аустријску управу јужно од Саве и Дунава као оно 1718-1739. Тада се Аустрија није бојала "Велике Србије". То је иста она будућа српска држава од "Уне до Скадра" чије је успостављање руском цару предлагао карловачки митрополит Стеван Стратимировић 1804, имајући чак у плану и размену становништва са суседним државама ради спречавања даљег асимиловања и нестајања Срба сувише удаљених од своје матице. Исто је желео и Карађорђе кад је позивао браћу Херцеговце, Црногорце, Далматинце у заједничку борбу за стварање слободне државе; кад је слепи гуслар Филип

Вишњић онако жарко зажелело да Карађорђе пређе Дрину и походи "честиту Босну". Исто је мислио и славни дубровачки песник Медо Пуцић кад је 1841. закликтао о "Српској земљи старој" и препаметни црногорски сељак Марко Миљанов кад је своју кршну Црну Гору, Босну и Србију уклапао у будућу српску државу. Њу су босанско-херцеговачки устаници 1876. чак били и прогласили на ужас Беча. То га је и приморавало да још ужурбаније спрема своју војску за поход преко Саве... И све тако до познате песме младог Вељка Петровића "Српска земља" пред почетак српских ослободилачких ратова. Овде се мора посебно истаћи Сава Текелија, који је о питању српског ослобођења и уједињења писао и руском цару Александру I и Наполеону, који нас је узалуд учио да се манемо тих назива Босанац, Далматинац, Србијанац, Црногорац, јер ће неко наћи оправдање да од тих покрајинских назива направи посебне народе! Он је још 1804, много пре него што су Немци и Италијани кренули у борбу за своје уједињење, чак издао карту будуће српске државе под називом "Земљеображеније Србије, Босне, Дубровника, Црне Горе и граничних предела". Нигде нико овде не помену "Велика Србија". Па и они који би је каткад, поменули, само су мислили на уједињену Србију, баш као што су Италијани мислили на уједињену Италију и Немци на уједињену Немачку. И оно сањање Душановог царства може да се односи само на такву Србију, јер никоме се у Србији ни у сну није јављала мисао о присвајању оне грчке територије коју је Душан био посео. Мислећи на уједињење Србије са Босном као српском земљом, слабо је ко и знао да Душан управо није ни држао Босну. Но, Аустрија, уплашена избацавањем из Италије и Немачке, није имала када да уноси логику и меру у своју пропаганду, тим пре што је код доброг дела Југословена, нарочито код Хрвата, доста лако налазила одане шириоце противсрпске пропаганде. Хрвати са својом жељом да буду "на своме" у ствари добрим делом показују да не желе заједништво са братским Србима, па макар од Запада примали и крваву целатску улогу, како је то било 1941. Па и данас то уздижу као тренутак кад су били постигли што су желели, макар то било плаћено и уступањем Далмације Италији и прихватањем ропског јарма.

У току ових векова слободан град-држава Дубровник материјално је јачао и културно се уздизао, и то уз највеће жртве за очување своје слободе, којој су његови песници посветили најлепше стихове. Град, у средини која га је понекад гледала и непријатељски, вековима се одржавао само захваљујући посебном менталитету својих грађана и њиховој мудрости. Они су у невољи и деликатним тренуцима умели да пронађу најбоље решење, решење које их неће довести у понижавајући положај, а исто тако су се клонили осиноности која би их довела у безизлазност. Мудрост и часност поступка омогућавали су им да одаберу најсигурнијег заштитника коме ће извесна материјална накнада бити знак оданости овог града, али и награда која није била за отурање. Презирали су слепо служење странцу и увек одбијали улогу туђег целата.

У даљем излагању видеће се како ће се Дубровник и Дубровчани снаћи у том распућу Срба и Хрвата и шта ће све доживети. Ово распуће морали смо мало шире приказати да би се могла тачније схватити упорност и јачина великохрватског похода на југ пред којим је попустио и Дубровник, који више од хиљаду година није ни пред ким био поклекао. О њему је ово рекао Медо Пуцић: "Као оток сред млетачкога земљишта постојаше од старине обртна и трговачка република српска Дубровник" ("La Serbia e l'impero d'Oriente – Nuova antologia, 1867, бр. 1; превод у листу Дубровник 1893, бр. 51). Данас су му остале само најплеће слике пригушеног Српства.

Наћи исход одавде

Хрватски историчар Павле Ритер Витезовић (1652-1713), пореклом Немац, придобијен за аустријске освајачке планове према Балкану, за собом је оставио мисао да на том жељеном простору живи један народ, коме најбоље одговара име Илири, а које се још од хуманизма све чешће употребљавало у западној Европи. Ревносни Хабсбурзи основали су и добро познату "Илирску дворску канцеларију" да води бригу о том народу – у овом случају о Србима – на југоистоку Царства.

Тај "илирски" назив се све више устаљивао на српско-хрватском простору. Нису га заобилазили ни људи од књиге, ни наши језикословци, па ни Наполеон кад је на Јадрану стварао "Илирске покрајине". Јасно је што је Људевит Гај, палећи са својим одушевљеним једномишљеницима свећу свеопштег народносног буђења код балканских Словена, свој програм назвао "илирским", а што је свему дало име "илирски покрет". Овај покрет није успео да створи широк и чврст фронт за наступање. Нису га прихватили многи људи од пера и политичког угледа. Нису га прихватили ни сви загребачко-загорски кајкавци. Није ли жупанијска управа у Хрватској предузимала мере да се кајкавски говор сачува и онемогући посрбљавање језика Хрвата? Кајкавским језиком писана је дотадашња хрватска књига, а ево се и данас тако гласно тај језик враћа у књижевност, на позорници, телевизији, филму и упорно се одржава у свакодневном разговору у кући и на улици. Тако се он данас натура целој Хрватској. Иако је Гајев круг сарадника био састављен, поред Хрвата, од Срба (Мојсије Балтић), Словенаца (Станко Враз), Словака (Богослав Шулек), Македонаца (Димитар Деметар) и чак од два природна Немца – самог Гаја и Штросмајера, ипак је овај покрет сматран само хрватским, нарочито од кад су сами илирци у својим текстовима оно "илирски" заменили са "хрватски". Тако је Мажуранић своју песму "Илир" прекрстио у "Хрват" итд. Ми не можемо да се задржавамо дуже на свему овоме, јер би то било осетно удаљавање од постављене теме, већ само желимо да посебно нагласимо шта нам је остало од тог "илирског покрета". То су две судбоносне ствари: идеја југословенства, која је ускоро крштена баш овим именом (1848), и нешто што је створило један проблем на коме морамо овако дуго да се задржавамо. Реч је о овом: Хрвати су реч "илирски" заменили речју "хрватски", али су велики део оног простора сматраног илирским такође преименовали и крстили својим хрватским именом. Управо су се на овоме хрватски интелектуалци, научници и политичари раздвојили. И тако су оном раније поменутом "двојству" код Хрвата дали нову садржину. Следећи низ навода, мисли и закључака даће најбољу слику тог раздвајања међу Хрватима а и између њих и осталих Југословена, указаће на суштину и тежину проблема чије је

разматрање пред нама, проблема тако противречних да се исход тешко може назрети у садашњим српско-хрватским народносним стремљењима. На неколико примера показаћемо како изгледа тај раскорак међу Србима и Хрватима, а и међу самим Хрватима.

I – Учени Гајев сарадник на идеолошкој разради програма илирског покрета, Драгутин Раковац, овако закључује о даљем наступању илираца: [...] "хоћемо да имамо литературу, а знамо, да три хрватске вармеђе [жупаније] с [војном] границом хрватском литературу имати не могу. Дакле, литература треба да се протегне (подвукао Ј. Д. М.) и на осталу нашу браћу по крви и језику, наиме на Славонце, Далматинце, Србље, Крањце, ријечју, све југозападне Славене." [7 I, 200]* {Објављено и у Раковчевој књизи Мали катехизам (1843)}. Управо из ове Раковчеве мисли коју су Илирци усвојили и из недокументоване тврдње о повјесном хрватском праву снажније је потекла мисао Хрвата о похрваћивању онога што није њихово, и културно-историјских споменика, и људи и области ван Хрватске. На томе делом почива трагика српско-хрватског сукоба, из тога је изникла данашња великохрватска појава.

II – Писац високо оцењеног прегледа хрватске књижевности, Антун Барац, истичући да су у време Илираца, како и Раковац рече, Хрватску чинили кајкавски крајеви, у којима се неговала тадашња хрватска књижевност, каже да су Илирци "помоћу штокавштине као књижевног нарјечја повезали хрватску књижевност са осталим југославенским књижевностима поименце са српском", да су усвојили "штокавско нарјечје за хрватски књижевни језик", и да "највећи дио тадашњих хрватских књижевника није уопште знао штокавски говорити ни писати". [7, I, 7 и II, 80]

III – Објављујући у својој Даници бр. 36, 1846, вест да је Димитрије Давидовић издао Историју народа Србског, Гај каже "да се код нас [у Хрватској] сербска литература сматра као властита и скором сваки изображени човјек особито млађег нараштаја и кирилски читати умије". Док је Гај, пак, 1852. неколико недеља био ван Загребa, "његове Народне новине је уређивао млади Анте Старчевић, по мајци Србин, и

он је у листу објавио чланак у коме је, управо, отпочео борбу против Срба, нападајући ту и Вука и његову језичку реформу коју је Гај прихватио. Пошто се Гај са тим није могао сложити, одмах напише извињење "Изјављење ради Старчевићевих чланака о Србима и сербском језику" и објави на првој страни свога листа крупним словима (бр. 253). Гај је ту одбацио Старчевићев став и зажалио што није прихватио став Павла Ритера Витезовића (писца дела *Serbia illustrata* о Србима и српском језику нагласивши:

[...] "камо среће, да је он [Витезовић], који се је у своје доба за народни језик борио, наместо што је херватски провинцијализам са сербизмом миешао и тако непрактично на необориве заприеке нагазивао – камо среће да је он онда, као што ми сада [чинимо] у новија времена, најглавније гране језик, који се је у изобиљу израза и у својој чистоћи најбоље сачувао, у својој циелости пригерлио и у херватску књижевност узео (подвукао Ј.Д.М.), ми би се заиста сасвим на другом степену народног напретка данас налазили".

Јасна и поштена Гајева изјава, али која се тако тешко може наћи код хрватских научника и политичара.

IV – Оно што је код Срба оснивач научне историје Иларион Руварац, то је са Фрањом Рачким код Хрвата Натко Нодило, који је своје закључке доносио на основу историјских извора а не ради обмањујуће пропаганде. Он нам је оставио и овај закључак: "У Дубровнику, ако и не од првога почетка, а то од памтиввијека говорило се српски; говорило, како од пучана, тако од властеле, како код куће, тако у јавном животу [...] у опћини, [...] српски је расправни језик".[163, 117]

V – Један од блиских Гајевих сарадника, аутор прве хрватске драме писане Вуковим језиком и правописом (Јуран и Софија) Иван Кукуљевић Сакцински, овако је писао у предговору свога дела *Asta sloatica* – Листине хрватске (1863) на основу докумената а не као пропагандни опсенар: "Из ових листинах хрватских, што досижу по избору до конца 16. вијека, којим су додани и неки написи, учимо се такођер, да је код Хрватах, много прије римскога или латинскога писма, у обичају било старословинско или глагољско и

грчкославинско или ћирилско писмо [...]. Мени барем није пошло за руком наћи иједне хрватске листине писане латиницом прије друге половине 16. стољетја, дочим је ћирилица, покрај глагољице, у пораби била не само у Дубровнику, него код истих најстаријих и најчистијих племенах, као што бијаху Шубићи, Карињани и Кукари [...]. У 16 вијеку продрла је дапаче ћирилица далеко у садашњу Хрватску" [...]. А пошто је запамтио како је некада изгледала интелектуална омладина Хрватске, притиснута погубном германштином, и пошто је годинама слушао и гледао копање јаза између Хрвата и Срба, овако нас је 1884. учио истини: "Вук је нама Србом и Хрватом створио један књижевни језик и дао први правац који ваља да ударимо на пољу скупне наше књижевности. Вук је желео да нам будућност буде једна, као што нам је један језик, иста крв, исти обичаји, исте пјесме, а једно и земљиште, на коме наш народ живи". [132, 523]

VI - Приликом откривања споменика Џиву Гундулићу у Дубровнику 1893, споменика који је био подигнут заузимањем дубровачких Срба, у свечаној беседи поменута је и Херцеговина, за коју је говорник рекао да му је "наша колијевка, из које су стари Дубровчани црпили богатство милог нам језика, који нам је постао у народу". [118]

VII - У колективном делу Хисторија народа Југославије, објављеном непосредно после Другог светског рата, у одељку о Дубровнику као посебном граду, речено је и ово: "Становништво Дубровника и његове области [целе Дубровачке Републике] стално се обнављало досељеницима с подручја српске и босанске државе". [70, I, 638/9]

VIII – Армин Павић, историчар хрватске књижевности из времена кад Хрватство осваја јадранску обалу, књижевност старих Дубровчана назива једноставно "дубровачка хрватска књижевност", и умањујући њену вредност, каже да "њезина јакост достиже само дотле, да нам је у њој сачувано свједочанство дичне побједе хрватскога елемента над туђим". [142, 104-150] Дубровачку књижевност називају хрватском без речи образложења и други писци прегледа хрватске књижевности као Ђуро Керблер, Марин Франичевић, па и сам Антун Барац, иако је, како

је наведено напред (II), дао онакав приказ односа кајкавске и штокавске књижевности, односно хрватске и српске књижевности.

IX - Познат је допринос проучавању прошлости Дубровника Винка Форетића, нарочито показан у исцрпној двотомној историји Дубровника до 1808, па ипак смо принуђени на расправу о оној његовој широкој лепези похрваћивања, лепези широкој скоро као што је она Анте Старчевића. Навешћемо неколико Форетићевих тврдњи. – "Од Гвозда до Неретве простирала се бијела Хрватска". – Хрватска је захватала западну Босну "са чистим хрватским становништвом". – Назив "Бошњак" (из 1332) за становнике Босне као њене држављане значи "Србин и Хрват". – "С обзиром на етничку припадност" Дубровчана и њихова књижевност је "битни саставни дио хрватске књижевности". – "У књижевној повијести хрватског народа Дубровник заузима посебно мјесто. Писменост на народном језику почиње с повељом Кулина бана већ у XII ст." [...] "Дубровнику је и те како одговарало што се уклопљен у ту моћну државу [Угарску, 1358] као дио краљевства Хрватске и Далмације (подвукао Ј.Д.М.), о њу ослања". – У Дубровнику "су се насељавали и Хрвати и Срби, али преовладао је у њима хрватски елеменат, те се о Дубровнику од 14. столећа даље може говорити као хрватском граду". [197, I, 19, 81, 315, 371 и II, 375; 198]

X - Умни и добронамерни Ватрослав Јагић дао је опис Дубровника само у неколико речи: "Бисер свих српскохрватских земаља" (подвукао Ј. Д. М.). Што се тиче свести о блискости Срба и Хрвата, Јагић ју је овако сагледавао: "Мени је увек било на срцу да се буди народна свест, која на жалост још тако јако фали баш Хрватима (више неголи Србима), па будила се она под српским или под хрватским именом. И обе азбуке – латиница и ћирилица једнако су ми близу и једнако миле; ја сам увек желео да се што шири кругови до најнижих слојева у народу, привуку читању обема азбукама" [...]. [73, II, 248/9] Најлепши пример "гласа вапијућег у пустињи".

XI - Истичући Хрватство Џива Гундулића, Рафо Богишић закључује: "Коначна асимилација Гундулића и његов свеукупни улазак у хрватску културу и књижевност одиграо се на прагу новог времена, у вријеме

препорода". [19, 42-44] Дакле, Гундулића је неко други асимилирао у Хрватство а не он лично.

XII - Завршимо ову кратку антологију разних мишљења, закључака и препорука једним кратким саветом Фрање Рачког: "Не бисмо смели пропустити прилике зближењу [Хрвата и Срба]. Само онда, ако се интелигенција хрватска и српска споразумеју, може нешто од нас бити. Иначе, остат ћемо чорбине чорбе чорба".

Осим једнога, сви ови закључци, мишљења, тврђења – назовите их како желите – потекли од самих Хрвата највише научне и интелектуалне вредности, откривају неслагања која нас збуњују и која нас и онеспокојавају када се сетимо до чега су доводили најекстремнији ставови и до чега могу довести у будућности. При том треба узети у обзир да је овде дат само наговештај тих неслагања: ми смо намерно изоставили све оне наказности Старчевића и његових заведених наследника попут Павелића и његових данашњих васкрситеља. У даљем излагању видеће се докле све то иде. Наше неспокојство је још веће кад видимо да су у свему неслагању подлога односи Срба и Хрвата, односи Српства и Хрватства у нашој прошлости и на овом заједничком простору. То неспокојство расте и због тога што се онај једва приметан јаз између ова два народа из доба Илираца за последњих 150 година стално продубљивао (изузев краћих раздобља владања памети и разборитости) уз најљуће кржаве сукобе. Онеспокојава нас и сазнање да су бојни мачеви радо примани од других, нарочито од оних који вековима мисле на освајање нашег простора, па и данас се не увиђа да већ једном треба прекинути са њима и свити се око заједничког родног огњишта. Онеспокојава нас, најзад, и помисао: да ли ми и можемо да изиђемо на прави пут и да ову нашу очевину и баштину схватимо као недељиво кућиште да се не бисмо занавек разишли? Код ове последње реченице мисао нам се зауставља на оном савету Фрање Рачког (XII) упућеном нашој интелигенцији, која се често удаљује од народа ради спровођења својих исфантазираних или себичних планова, због личног славољубља и много пута због личних интереса. У овом сучељавању Хрватства и Српства питање Српства Дубровника само је појединост у

општем склопу братског сукоба. Наше излагање, везано ближе и даље за Дубровник и Дубровчане, управо ће бити покушај да се укаже у ком правцу треба тражити исход из наших неслагања. При томе ћемо бити најближи истини и правом путу ако усвојимо савет оне приче о снази прUTOва у свежњу и ван свежња и ако извучемо поуку из поступка наших уједињених суседа. Овако супротно постављене две истине и неистине о истој ствари у хрватској науци прво спутавају Хрвате да пред светом потврде своју зрелост и, друго, да већ једном изиђу из вековног провизоријума битисања у заједници са другим уз примену данашње мисли о хрватској државности.

Народносна средина Дубровника

Познато је да је Дубровник подигло становништво римског града Епидавра (доцније Цавтата) после тешког земљотреса и пљачке тек досељених Словена у VI и VII веку. Име му је било Рагуза, а био се стиснуо на југозападној узвишици, тада острвцету од копна одвојеном каналом-мореузом који је ишао правцем данашњег Страдуна. С друге стране канала створило се словенско насеље. Време и услови живота чинили су своје: живот Рагузе није се могао одржавати без ослањања на словенско суседство. Ни становништво избегло из Епидавра није се могло обнављати без зближавања са словенском средином, с којом се све брже стапало у сваком погледу. У XII веку Рагуза већ носи своје данашње име Дубровник (од речи дубрава), два дела града се стапају засипањем поменутог канала и почиње подизање града у данашњем опсегу. И по језику и по народним обичајима и навикама становништво Дубровника је словенско и пословењено, стопљено у једну целину, добро уређену заједницу, материјално и духовно спремну за даљи успон.

Дубровачко словенско суседство народносно је означавано као српско, што је добро познато из старијих историјских извора. О Србима нас прво обавештава франачки хроничар Ајнхард. Пишући о догађајима у Хрватској у првој половини IX века, каже да Срби

насељавају "велики део Далмације", а тај простор, као и под Римљанима, ишао је чак до средине Балкана. После више од једног века византијски цар Константин Порфирогенит у свом писаном саставу о управљању царством, добро познатом као историјски извор, одређеније поставља српски простор делећи га на области. Јужно од реке Цетине, којом иде граница између Хрвата и Срба, прво долази област Неретљана, до њих су Захумљани, даље према Требињу и Поповом пољу су Травуњани а још даље је област Конавли са Конављанима. Све су то српске области и српска племена, који су током неколико векова имали своје обласне кнезове подложне средишњој српској власти. Њима су припадала и острва до Мљета као и Рат-Пељешац. Уосталом, није ли рашки краљ Владислав 1237. издао једну повељу Качићима баш на реци Цетини, близу Омиша? Како су сами Дубровчани народносно схватили прве своје суседе на копну, показаше нам и одличан познавалац Дубровачког архива Михаило Динић:

"И када је потпуно преовладало име Срба и Хрвата остају и даље називи *Slavi*, *Sclavonia*. Али они почињу добијати и посебно значење. У дубровачким споменицима *Sclavonia* означава искључиво Србију: *rex Sclavoniae*, *imperator Sclavoniae*, *despotus Sclavoniae*. *Sclavus* је исто тако за Дубровчане увек Србин. Има случајева где је у преводима са нашег језика на латински реч Србин замењиван са *Sclavus*. У повељи Стефана Првовенчаног као великог жупана: "да не емле Срблин Влаха без суда = *Ut Sclavus non apprehendat Raguseum sine iudicio* (Влах = *Raguseus*)". Чак у Руднику 1439. године "Србљи" се преводје са *Sclavones* Добро је познато да се у Дубровнику "диак српски" преводи редовно као *cancellarius slav(ic)us*, *sclavonicus*. Повеље бана Стефана Котроманића у Стону писане су "двје латиници а двје српције" = *duo in grammatica latina et alia in sclavonico*. Понекад су и српски владоци прихватили овај назив у својим латинским актима (цар Душан у једној повељи Дубровчанима као *Sclavonie imperator*). Тек када је нестало српске државе, губи се и њен назив *Sclavonia* у Дубровнику.

Термин Sclavonia означава српску државу већ у најстаријим архивским књигама Дубровачке Републике. Навешћемо само један пример који се односи на Брвеник у долини Ибра in Sclavonia. [46] [... Код Дубровчана] "није сувише редак ни термин Servia (Serbia)", што значи да је то исто што и Sclavonia, одакле је назив Славини и за Србе на копну и за Дубровчане.

Како Срби Дубровчани нису дозвољавали да њихово католичанство спутава њихово народносно осећање, добро се види у њиховом протесту Ватикану 1901. кад је папа Лав XIII булом "Slavorum gentem" Завод св. Јеронима у Риму назвао хрватским. Ценећи дубровачко католичанство, које се показало чврстим кроз векове, Ватикан је усвојио протест Срба Дубровчана католика и уклонио назив "хрватски" из назива Завода. Ово је један од најречитијих доказа са колико су се упорности и одлучности Срби Дубровчани борили против утапања у Хрватство, које се оштро спроводило баш тих година у Дубровнику и околини. У једном свом телеграму Дубровчанима 1903. папа им се обраћа као "Србима католицима". Све ово доказује да су се Дубровчани подизали и развијали у српској средини, да су своје бивше романство утопили у Српство и тако су очекивали ово данашње време. Даље излагање још више ће потврдити овај закључак.

Да је река Цетина одвајала Хрватску од "српске земље", поред Порфирогенита потврђују и Мавро Орбин, Иван Луцић (Lucius), Анселмо Бандуровић (Бандури), Фарлати, који за Неретљане каже да су "српско племе" - "gens Serbica". Уосталом, зар песник Јуније - Џоно Палмотић није оснивача Дубровника Павлимира довео баш са босанских страна? Зар Палмотић у Павлимиру није налазио ону исту "нашу крв" коју је и његов књижевни садруг Марин Држић налазио у Херцеговцу Мехмед-паши Соколовићу? Од хрватских историчара које није занела пропаганда историја Армина Павића и Вјекослава Клаића, наведимо Тадију (Таде) Смичикласа, који је, као и Шиме Љубић, тврдио да "од Цетине почимали су српски предјели". Зашто великохрватски историчари избегавају објашњење оне одредбе у повељи Матије Нинослава босанскога бана, датој Дубровчанима 1249: ако тужи Србин Влаха [Дубровчанина], да се суди пред кнезом

[дубровачким], а ако тужи Влах Србина, да се суди пред баном? Ако Хрвати насељавају Босну, зашто их је бан овде прећутао? У чему је то погрешно Смичиклас оном својом тврдњом о граници између Хрвата и Срба? Ни Фердо Шишић није имао друкчије мишљење о тој граници, а Нада Клаић за власт краља Томислава каже: "Неосновано је мишљење да се она простирала и на неретљански архипелаг или на копнени део кнежевине". Наравно, они у својим историјама Хрватске нису приказивали историју Дубровника. [48; 60; 115, 11/2; 117, 317] Извори су их упућивали на то да се Дубровник развијао у српској средини, одакле се народносно обнављао и одакле је потицала традиција његових грађана почев од самог оснивања града. Уосталом, у Кукуљевићевим Листинама Хрватске (1863) од 382 документа ниједан није настао ван простора Цетина -Врбас, а гљаголски скоро сви су чакавски. Дакле, овде ће се појавити штокавски тек кад Хрвати оду на север због турске опасности и Срби поседну њихове крајеве долазећи с југа, када им је наметнуто католичанство и хрватство. Зато је Миклошић и рекао: [...] "има предела чији се становници зову Хрвати иако говоре српски". После овога неозбиљно изгледа тврдња Вјекослава Клаића да су Трпимир и Томислав држали Босну, Томислав чак и до предела Црне Горе! [72, I, 53, 79, 108] Ипак је правашима ближи и истинитији Клаић него прави хрватски историчари.

Нека нас не збуњује код Дубровчана назив Словин и Словен, јер је он некада и ван Дубровника био у чешћој употреби него данас. Сетимо се да је и моравски кнез Рагислав у писму византијском цару Михаилу наглашавао "ми Словени". И руски и српски средњовековни извори пуни су тих словенских ознака. "Словенске књиге" код Срба помиње и Поп Дукљанин. Те књиге на "словенском језику" хвали и учени старац Исаија, који је измирио Српску православну цркву и Цариградску патријаршију 1375. То словенствовање наглашавало је јасно одвајање Словена од осталих раса и народа. Сами Словени, пак, између себе су се већ делили на посебне народности. Код Срба се то најбоље види из тако честих назива "српска земља", "српски краљ", "српска круна", "српско отечество", којима су испуњени средњовековни српски историјски извори, почев од Немањине повеље манастиру Хиландару 1199, познатих српских биографија итд.

Када се код дела Хрвата подстакнутих приљепчивом пропагандом Анте Старчевића почела ширити идеја о Великој Хрватској, будућим размакнутим хрватским границама, уз Далмацију је био обухваћен и Дубровник, са којим су, додуше, рачунали и Илирци уз извесну уздржаност. Да би се доказало да је становништво Дубровника хрватског а не српског порекла, прво је било нужно подвући да су дубровачко залеђе били посели Хрвати (па чак и до Дрине) а не Срби, затим је требало дубровачку књижевност назвати просто хрватском (чему се Јагић оштро одупирао) и што је могуће више занемарити Србе и све што је српско на тако проширеном хрватском простору и у књижевности на њему. Да би се уклонили Срби из дубровачке близине, измишљена је тзв. Црвена Хрватска јужно од оне напред поменуте Беле Хрватске. Јагић о томе каже: "Ено луда она књижица Клајићева, у којој доказује екзистенцију некакве полумитске Црвена Хрватске, а не види јадан човјек како је данас завадила [...] Србе и Хрвате у велике"... [86, I, 81] Осим овога, чак се помиње и некакав узани хрватски појас поред мора да би се и на тај начин Дубровник раздвојио и удаљио од Срба. И још нешто о Илирику. Како се у извору о досељењу Хрвата помиње и Илирик, у коме се сместио дио Хрвата, без обзира на то што се он простирао од Паноније до Македоније, требало га је сместити баш негде у близини Дубровника. Тако се дошло до закључка да "је Илирик, свакако, подручје према данашњој Црној Гори и Албанији. На тај су начин Хрвати у досеоби дошли у Конавле" и ту су "наставили живјети с прије досељеним Словенима и другим придошлим племенима". [96, 399-403] Овде је истина троструко оштећена: прво, по пракси да се Срби прећуткују, овде је уместо њиховог имена дошло само оно "Славени", као да Хрвати нису Словени; друго, једно просторно неодређено казивање о досељењу Хрвата сведено је без икаквог колебања на тврдњу да је ту реч баш о Конавлима, и треће, што има облик мађионичарске работе – у тај малени простор где може живети једва која хиљада људи "објективна" хрватска наука је сместила и толике досељене Хрвате, и раније досељене Словене и "друга придошла племена". Замислите све те разне народности и толика племена на простору дугачком око 20 и широком око 5-6 км! Када се десетине и десетине оваквих "научних"

тврдњи удружи са оном организовано раширеном србофобијом и све то улива у главу необавештеним људима уз причу о великој и моћној Хрватској, разумљиво је какве ће се изврнуте мисли јављати и у шта ће се све то претворити код примитиваца који лакше рукују камом неголи истином. Тако се дошло до тога да се о "Великој Србији" говори само као о злу, а о "Великој Хрватској" као о нечему у свему оправданом. Докле је ишла ова наказност великохрвата и Старчевићевих правашких следбеника, показује и чињеница да су правашки, кад је почела буна у Раковици 1871, били одлучили да обесе "Славо-Србина" Фрању Рачког зато што их је учио истини, а они ту истину нису желели и мачем су јој претили. [105] Тако су се још тада почели назирати знаци геноцидности код Хрвата. Она Старчевићева исфантазирана великохрватска зараза код Хрвата је нашла тако погодно тле да крвава 1941. не само да их није уразумила већ зараза све даље буја и не види јој се крај.

Уосталом, ако прикажемо како се ширио дубровачки посед ван градских зидина, видеће се ко им је уступао поједине делове: да ли српски или хрватски владари. О првом проширењу дубровачког поседа говори још Порфирогенит у X веку. Тада је добијен приградски појас Астареја, чије се име сачувало и до данас. Она се ширила од узвишица на десној обали Омбле (Петрово Село) до данашњег Обода изнад Цавтата. За поседовање северног дела (Ријека) плаћало се Захумљанима, а јужног дела (Жупа и Жрновица) Травуњанима. После сукоба са српским жупаном Немањом и његовим братом Мирославом, захумским кнезом, склопљен је уговор о добросуседским односима. Тако је Немања Дубровчанима признао посед Астареје, како је било договорено још са његовим прецима. Остао је и раније уговорени порез могориш. Но, 1235. Србија се одрекла овог пореза, што је све потврдио и цар Урош 1357. Међутим, сто година пре овога, после сукоба са краљем Урошем, Дубровник је почео да плаћа Србији тзв. светодимитровски данак од 2.000 перпера. Али Урошев син, краљ Милутин, после неочекиваног сукоба са Дубровником почетком XIV века био је преузео раније добијени појас око Астареје и градић Цавтат, што је Дубровнику цар Урош повратио оним поменутиим уговором из 1357. Тим уговором цар Урош је Дубровнику уступио и

Ластово. Посебан успех у ширењу дубровачког поседа свакако је припајање обалног појаса од Астареје до Пељешца (Рата – Стонског Рата) и целог Пељешца, као и припајање Конавала. Пељешац са Стоном и Приморјем цар Душан је уступио Дубровнику 1333. за 500 перпера. Како су у то време Рашка и Босна биле у сукобу, Дубровчани су морали да праве уговор о откупу и са босанским баном Остојом. Ево како су текли ти преговори о Пељешцу, при чему су Дубровчани показали своју дипломатску и државничку мудрост оцењујући и политичку ситуацију у којој се Пељешац тада налазио и подешавајући свој став према двома завађеним странама: "Питање Стона, кренуто је у Већу Умољених, после дуже паузе, поново 26. октобра 1331. и закључено је било, да посланици, који тад полажаху за Србију, покушају и ту ствар извести на који било начин. Соколило их је сад још и то, што је нови краљ Душан, који беше у пролеће те године из Требиња дошао у Дубровник и ту био дочекан са свом пажњом, показивао много пажње према Дубровчанима. Кријући преговоре од свог кнеза Млечанина, који са својом матицом није радо гледао териториално повећавање мале републике [тада су Млеци имали врховну власт над Дубровником], Дубровчани се овог пута обратише, и босанском бану, јер се држало, да је и он ,имао разлога' да суделује при одлучивању о судбини Стона. На дан 7. јануара 1333. Мало Веће је одредило да краљу плати за уступање до 8.000 перпера и да сваке године исплаћује као сталан доходак по 500 перпера, ако им краљ потврди да га они добијају за увек, [...]. Да се то постигне имали су добити извесни краљеви великаши до 1.000 дуката, а Никола Бућа [руковалац Душановом касом] земљиште у самом Дубровнику и један део у Стону. Бану [босанском] Степану и његовим наследницима обвезују се давати стално годишње исто по 500 перпера [...]. Његови великаши, мање значајни од Душанових, добили би до 200 перпера као уздарје". [191, 253]

Како се поменути сукоб између Душана и Остоје завршио Душановом победом, између Дубровника и Душана је 1334. направљен коначан уговор о припајању Пељешца Дубровачкој Републици. Уговорену новчану накнаду касније је Дубровник исплаћивао манастиру Хиландару прво на молбу султаније Маре, Ђурђево кћери, а

од 1501. на молбу Ахмет-паше, сина херцега Стјепана Стефана, који се био раније потурчио. Новац је предаван Хиландару све до пропасти Републике 1808, увек уз малу свечаност приређену у част хиландарских изасланика. Ови би, примивши новац, давали признанице "намирнице". Овај новац је називан "свијећа", "задужбина" и "лемозина". [190, 183-185] Све време своје владавине Душан је остао одан Дубровнику. Град му је 1349. приредио величанствен дочек, што је Марко Мурат овековечио својом познатом сликом. И овим поштовањем уговора са "српским царем Стјепаном" и пажњом указиваном током 300 година према српској лаври Хиландару Дубровник је још једном показао своју везаност за "српску земљу" и њену прошлост, макар то било и у предугом турском робовању.

Конавоско поље припојено је Републици у два дела: источни део је припојен 1419, а западни 1427. откупом од босанских великаша, феудалних поседника, јер је ово поље тада било у саставу босанске државе.

Након дужег натезања, уз уплитање Млетачке Републике, од Србије је после смрти цара Уроша коначно добијено и острво Мљет, на коме су сачуване повеље које је издао још српски жупан Деса из XII века.

Део од Орашца до Стона (Приморје) неко време је био изгубљен, али је поново прикључен Републици 1499. Овим је била заокружена територија Дубровачке Републике, и тако је остало до њеног пада 1808. Приказујући укратко ширење дубровачког поседа указали смо на народносну средину у којој се налазио овај наш град и од чијих је владара добијао нове крајеве. При том се нигде нисмо срели ни са Хрватском ни са Хрватима. Полазећи од овог повезивања Дубровника са ближим и даљим залеђем, хрватски историчар Грга Новак с правом је о Дубровнику рекао да је он "велика, главна и једина лука Србије", да је "једино и право исходиште српских земаља" и разумљиво је што је "Дубровник ту населио своје трговце и створио своје важно трговачко седиште (Политика 1-3. V. 1965). Нормално, ако се

Дубровчани насељавају у Србији и мешају са становништвом. Србије, становници Србије се насељавају у Дубровнику и тако се мешају са Дубровчанима. Ово народносно сједињавање Дубровчана са суседним становништвом временом се проширивало на цео српски простор, почев од оног првог сједињавања у самом граду још у раном средњем веку.

Прилазећи ближе питању пословењивања првобитног романског (латинског) становништва Дубровника још боље ћемо се упознати са народносним отисцима у том граду и видети са које стране они долазе. Подсетимо се да је у Хисторији народа Југославије (Загреб 1953) речено да се становништво Дубровника "обнављало и повећавало досељеницима с подручја српске и босанске државе". Свакако ће бити најправедније ако се обратимо самим Дубровчанима и њиховим изворима, као и онима који су писали о овом питању и раније и у последње време, опет на основу сведочења самих Дубровчана. Дубровачки књижевник Марин Држић (XVI век) за турског великог везира Мехмед-пашу Соколовића каже: "Овај Мехмед-паша је нашег језика и народа [...] а јер је наше крви босанске". [183, 109] Познато је да је у Турској било потурчењака Хрвата (као и онај Даут-паша у Гундулићевом Осману), али за Соколовића се то не би могло рећи пошто је он био родом чак из горње Херцеговине, центра Рашке, односно српске државе, да је већ као одрасло момче прислуживао у православном манастиру Милешеви и молио се Богу над моштима Светога Саве. Дакле, нипошто се не би могло сумњати у српско порекло овог потурченог Соколовића, као ни оноликих његових исламизираних рођака и сабраће Херцеговаца. С друге стране, пак, ако један Дубровчанин каже да су наши и босански језик и народ, и крв, и то каже човек високо образован, онда нема никаквог оправдања да се то прећути или чак одбаци и да се Држић проглашава човеком хрватске крви. Ништа то није сметало Винку Форетићу да без двоумљења напише како се Дубровчани у додиру са "босанским муслиманима" у Турској често "позивају на заједничко подријетло и на заједницу истог језика", а да не каже које су крви ти муслимани и Мехмед-паша Соколовић међу њима. [197, II, 385] Дакле, чувени драмски писац старог Дубровника, Марин Држић, лично је своју крв

изједначио са крвљу српских Соколовића, па ипак је он унет у хрватску књижевност, и то на најшира врата.

Дубровчани никада нису записали да су народности ове или оне, већ су истицали своје Словинство, о чему ће касније бити више речи, те стога овако узгредна сведочења, као ово Држићево, једино могу довести до истине о ужем народносном осећању Дубровчана. Да би још којим податком било подупрто ово Држићево мишљење о народности старих Дубровчана, додајмо само још ово: нешто млађи Држићев суграђанин Мавро Орбин у своме делу Краљевство Словена (1601) Хрватима је једва посветио неколико десетина редака. О овоме ћемо рећи нешто више кад буде речи о делу Антуна Сасина, Цива Гундулића и других писаца Дубровчана све до наших дана. Овде само додајмо да су Дубровчани у администрацији били одређенији и своје писаре и "дијаке" за наш језик нису звали хрватски већ српски. Они су писали "српским језиком", не "хрватским језиком". То је рекао и Бандури о језику Конављана, то је речено у свечаној беседи приликом откривања споменика Гундулићу у Дубровнику 1893. Иста мисао, дакле, траје кроз векове у свести Дубровчана. Но, да видимо шта о свему томе кажу научници, погледајмо шта нам се о овоме открива у дубровачким архивским документима.

Од истраживача грађе у Дубровачком архиву свакако су међу најуспешнијима Константин Јиречек, Владимир Ћоровић, Јорјо Тадић, Михаило Динић, Иван Божић. За прве векове живота овога града најпре се заинтересовао Јиречек. Он утврђује да се до XI века словенска имена ретко јављају у Дубровнику. У XII веку словенских имена већ има и међу потписницима званичних аката (а то су чланови управних тела у граду). Тако се од 60 потписа на уговору између Дубровника и Немањиног брата Мирослава налазе и 6 словенских. На уговору између Дубровника и бугарског цара Асена II из 1253. од 101 имена 8 су словенска, али има 28 словенских презимена. Сем 8 презимена сва су остала са завршетком на икъ (=ић). Ту се већ појављују презимена Менчетић, Геталдић, Рестић, Цревић, Градић. Али, Јиречек није покретао питање да ли се у то време могло нешто закључити о ужој народносној припадности ових потписника. Да се

ближе одреди ово припадништво Дубровчана у то време помаже нам учени аналита Џоно А. Растић (Рестић). Он наводи да се 1277. у Дубровник доселило много породица из Босне и Рашке. [120] Додајмо и то да се у уговору из 1253. четири пута помиње израз "српска земља".

Израз "српска земља" и у једном уговору Дубровчана и у грчким изворима из тог времена односи се на простор лево и десно од Дрине као и у папским актима (нпр. назив "примас Србије" за барског надбискупа надлежног за цео простор православних Срба) и омогућава сваком озбиљном историчару да закључи какво је било окружење Дубровника са којим се овај град народносно сједињавао и привредно све више зближавао.

Закључци Ивана Божића, много година после Јиречекових, нешто су одређенији. Божић каже да су се старе патрицијске породице до XII века биле изгубиле и да се уместо њих појављују друге настале "из нових, већином словенских (подвукао Ј. Д. М.) и влашких породица, које су се досељавале у Дубровник од XI века већином из Захумља, Босне и Зете, или из Котора и Албаније [тада још словенске]". Дабоме, богатије породице су улазиле у ред патриција, а оне сиромашније "налазимо по селима дубровачког залеђа [ван града] и међу пучанима у Дубровнику". [20, 23] Ни овде нигде не налазимо помен Хрвата.

Владимир Ћоровић нам је још верније насликао то време у Дубровнику: "Дубровник се одавно обнављао људима из свог словенског суседства. Конавље, Требиње и Хум већ су доста рано слали своје људе, и мушке и женске, у град Св. Влаха, да тамо послују, уче занате и врше разне, већином ниже, послове. Та су лица обично остајала у граду и давала му све више славенски карактер. Нека од њих дошла су и до извесних малих капитала, па су, развијајући своје послове, доводили у Дубровник своје сроднике и познанике и освајали постепено дубровачку чаршију. Многи од њих утицали су одатле на културу својих домова и села [из којих су стигли овде]. То се нарочито осећало у Требињу, које је временом добијало изглед и манире приморских градова. Има случајева, да су на учење заната (кројачког) у Дубровник већ крајем XIII века долазила лица из Босне и Усоре.

Дубровачке хронике и предања говоре, да је добар део њихових старих породица дошао у Дубровник из Захумља и Требиња. Као такви наводе се из Захумља Бољеславићи и Рибице; Владимировићи (Волци, Серзи, Волкаси) су из Шумета и горње Жупе, а из исте области су куће: Грдуша, Глеђићи, Градићи, Сарака; из Хума и Захумља су и Матеше, Палмотићи и Замање. Хронике спомињу у Дубровнику и насеља Влаха катунара, међу којима се налазило и врло богатих људи. Њима се, вели се, уступало ради испаше брдо Св. Срђа. Од тих Влаха изводиле су се породице Пикураревића (Picorarii, у вези с речју pecus – стадо), Гучетића, Бобаљевића (Бобана, сточара) и Галина. За породице Зецуна и Зелана говорило се, да су пореклом са Неретве." [105, 123-125; 191, 232/3]

За последња два столећа средњег века изванредне податке о приливу становништва у Дубровник донела су истраживања Јованке Мијушковић (сада Калић-Мијушковић) и Душанке Динић-Кнежевић. Мијушковићева открива, поред осталог, да је Велико вијеће 26. октобра 1395. наложило Малом вијећу да не прима (подвукао Ј. Д. М.) нове становнике из Далмације и са острва без дозволе Великога вијећа. Ово значи да се дубровачко становништво могло и даље обнављати само из свог ближег залеђа, како смо већ видели из претходних студија. Ако би се говорило о мотиву ове одлуке, можда би неко тврдио да је то било уперено против Млечића као трговачких конкурената. Тешко је овде доћи до истине без докумената. Но, с обзиром на то да се раније становништво приливалло са херцеговачке, босанске и зетске стране, могло би се сасвим логично закључити из овог документа код Мијушковићеве да су Дубровчани желели да и даље отуда добијају нове грађане и тако сачувају своју народносну једнообразност. Свакако, не би требало искључити ни приправност Дубровчана да "озго" примају и избеглице које су почеле стизати са надирањем Турака. Вредно је овде подвући да је било досељеника из Боке, баш из Котора, како открива исти аутор, и да су ови досељеници чак могли задржати и которско грађанство. [106, 111] Не само да се ни овде не помињу Хрвати, као досељеници у Дубровник, већ се чак забрањује примање досељеника из Далмације!

Овакав начин регулисања усељавања у Дубровник као и толики документи у Дубровачком архиву, сасвим оправдавају закључак Михаила Динића: "У дубровачким споменицима Sclavonia означава искључиво Србију [...], Sclavus је исто тако за Дубровчане увек Србин". [46, 27] А то значи да је оно дубровачко "Славини" исто што и Срби.

Истраживања Душанке Динић-Кнежевић откривају нам чак и број становника приспелих у Дубровник у XIV веку. Годишње је долазило до 20 људи ради запослења. Било је и мушкараца и жена, како је и Ђоровић уочавао. Долазили су и дечаци ради приучавања – шегрти. Од 1321-1399. у Дубровник их је дошло преко 200, и то само из најближе околине (подвукао Ј. Д. М.), а највише из Попова поља, Требиња, Конавала, Цавтата. Што се тиче слугу, њих је само од 1310-1318. стигло преко 100. Неки од изучених мајстора враћали су се у свој завичај, али су остали остајали у Дубровнику као његови нови грађани. Међу приспелима било је и властеле, која се у то време у град слободно усељавала. [51]

Овај прилив нових грађана са српских страна, као и жив трговачки промет и остали послови између Дубровника и српских држава условили су отварање густе мреже дубровачких конзулата у Србији и Босни, па се у XIV веку појавио и генерални конзул. То се после проширило и у Македонији и Бугарској. Касније се јавља чак и у Будиму – али у Хрватској ништа од свега тога.

Завршимо овај одељак закључком једног Хрвата – Југословена, такође познатог истраживача прошлости Дубровника Јорја Тадића, који се био добро заштитио од старчевићевско-правашког вируса. Навешћемо коју реч из његовог чланака "Сабласти круже Југославијом" објављеног после пишчеве смрти, јер није могао бити објављен за његова живота зато што је у њему порицано оно Хрватство Дубровника које се натурало и пре и после Другог светског рата. Тада се ишло дотле да се чак и са београдског радија могла чути тврдња да је Матија Бан "познати хрватски књижевник" само зато што је рођен у Дубровнику, сада прикљученом Хрватској. Овако нас учи велики Југословен Тадић:

"У току многих столећа, скоро до наших дана, прелазили су на дубровачко земљиште становници његовог залеђа, и то много више баш из области које леже источно од Дубровника, дакле из српске државе. Много мање су долазили они из западних крајева, а још мање са далматинских отока и приморја. Ове миграције могу се лепо пратити по дубровачким архивским изворима од краја XIII века, управо откад су откривене основне и богате серије докумената Дубровачког архива.

Ширење дубровачког поседа на рачун средњовековне Србије, као и непрекидне миграције њеног становништва, измениле су стару етничку структуру Дубровника, који је раније био романски град. То се извршило, по мојој оцени, најкасније до половине XIII века, док је сва остала територија дубровачке комуне пословењена много, много пре тога. Етнички састав дубровачке властеле оног времена, која је чинила малу скупину градског становништва, представља засебно питање које би се морало одвојено расправити.

Према томе, од половине XIII века словенским језиком је говорила већина становника града Дубровника, а још много раније и сви они који су живели на селу. Унутар комуналне администрације Дубровчани су имали два одељења канцеларије, једно за састављање аката на латинском и талијанском језику, а друго за она на словенском. Ову канцеларију су називали 'канцеларија словенског језика', 'канцеларија словинска', а њене канцеларе 'канцелар' или 'писар словински', а понекад и 'дијак српски'. [...] А и онај термин 'словински' могао је да буде за старе Дубровчане, иако можда не и у свим случајевима, синоним за 'српски'" [...]. [183а]

Што се тиче Конављана као дубровачких грађана, постоји једна студија о њиховом пореклу и животу рађена не само према архивским документима него и на основу истраживања на терену. Управо, поступљено је баш онако како се на територији Хрватске не поступа и какав рад тамо још није ни започет плански. То је онај метод који је у науку у Србији увео Јован Цвијић још пре једног века, кад је на широкој основи започет рад на испитивању порекла насеља и становништва на нашој територији. Реч је о студији Јована Вукмановића под насловом Конавли. Антропогеографска и етнолошка испитивања (1980).

Користећи архивску грађу, поред основног испитивања на терену, он је многе закључке донео на основу пописа дубровачког становништва из 1673/4. У овом попису више од 60% презимена је на ић – тај проценат ни данас не би био постигнут. Нека су се презимена одржала и до данас (као Колићи и Орепићи у селу Стравчи). О пореклу Конављана Вукмановић је углавном рекао: да је био велики прилив досељеника око 1430, после откупа Конавала од босанских великаша, и то досељеника из Црне Горе и јужне Херцеговине; и да се према поменутом попису уочава да досељеника има и нешто из даље Босне, Србије, Далмације, Хрватске и Албаније [27, 53-60] (Овде Албанија може да значи и Бока, како су је звали поседници Млечићи.) Колико су ови досељеници и данас везани за свој некадашњи завичај, биће говора касније. Ово осећање везаности за херцеговачко-црногорско српско суседство свакако је раније било много јаче, те је Бандури и могао још пре скоро 300 година да каже да се у Конавлима говори српски ("Serblorum idiomate"). Напомињемо да је презиме оца и браће Бандурија у дубровачкој администрацији уписивано у облику Бандуровић. [148, 46]

Српство Пељешца има сличну прошлост као и српство у Конавлима, што ће се видети из даљег излагања.

Све ово до сада речено о пореклу старих Дубровчана, Конављана и Пељешчана објашњава зашто се онако снажно подигао талас Српства половином XIX века, у време ближег народносног опредељења код

свих Југословена. Аустрија је, као поседник бивше Дубровачке Републике после пада Наполеона (1814), ово усвајала, и Дубровчане је с правом убрајала у Србе. Тако их је и пописала, 1851. и 1857, како наводи познати аустријски статистичар Карл фон Черниг. Управо, тада се у Аустрији Хрватима називају само становници Провинцијала. Код Чернига Срби у Далмацији били су овако распоређени:

Морлаци

143.780

Бокељци

31.720

Острвљани и приморци

157.342

Дубровчани [бивша Република]

45.834 [укључено 400 православних]

У к у п н о :

378.676

За ближе упознавање статистичког распоређивања Срба у Аустрији у то време, а ту иду и Буњевци и Шокци, поред Чернига треба погледати и друге тадашње аустријске статистичаре. О Чернигу је писао и Хрват Перо Диговић у делу *La Dalmatie et les problemes de l'Adriatique*. Lausanne 1944. Предговор је написао Иван Мештровић. [87, 206/7]

Истини за вољу, можда би се овој аустријској статистици могло нешто и приговорити у вези са становништвом на острвима и са Морлацима. Морлацима су сматрани и сами Срби и скупина српскохрватска. Да се не бисмо удаљили од теме, можемо нагласити само то да многи који се баве питањем Морлака не узимају у обзир

чињеницу да је мноштво православних Срба, примивши католичку веру истом или мало касније, примило и хрватски народносни назив, те тако извесни наши научници међу Србима налазе и Хрвате не упуштајући се у то како су они постали. Зар и данас у ближој и даљој околини Бенковца нема на хиљаде Хрвата који су раније били православни Срби? У те Хрвате убрајани су и они покатоличени Срби у Босни и Херцеговини, који су делом са својим фратрима побегли испред Турака а делом остали у Босни и Херцеговини и тамо и данас упорно истичу своје Хрватство. Још је Цвијић у Каштелима код Сплита наилазио на Хрвате католике који чак знају из кога су места у Поповом пољу у Херцеговини њихови преци дошли у Каштеле. Да не буде забуне: ако су фратри у тим српским областима православне Србе преводили у католике – због чега су и дошли у те крајеве – где су сада ти Срби католици? Зар то нису највећим делом босанско-херцеговачки Хрвати који су постали од припадника православне вере, као што је случај и са онима у Далмацији? Где су они Срби из Црне Горе и Херцеговине, Хркаћи, досељени после Пожаревачког мира (1718) око Имотског (подигли православну цркву 1722)? Није ли можда и прадед србофоба Миховила Павлиновића био православац? Не треба да прећутимо ни то да су Мажуранићи дошли са југа носећи презиме Јанковићи, ни то да је прадед историчара Ферда Шишића стигао из места Шишића у црногорском Грбљу (Љетопис ЈАЗУ, св. 54). Зашто ћутке прећи преко оног бучног похрваћивања Буњеваца, које су фрањевци делом покатоличили још у јужној Херцеговини и крајем XVII века покренули на север где су се последњи буњевачки православци покатоличавали тек после 1700, како забележише сами фрањевци? Зашто би Мађари њих и даље називали Србима католицима (Лајош Мочари)? [89, 163] Шта значи то да су у попису из 1890. одвојени они који говоре "хрватски" од оних који говоре "српски и буњевачки"? Подсетимо се да је Радослав Лопашећ објавио списак Морлака око Трогира из 1579. са 130 имена, у коме се свако презиме завршава са ић. [92, 82-84] А знамо у коме су односу данас на списку Хрвата презимена на ић и она друга без тога завршетка. Исто тако, подсетимо се да се Антун Радић, путујући кроз Босну крајем XIX века, уверио "да је име Хрвата по Босни и Херцеговини сеоском свијету

посве непознато", [162, 308] о чему је мало пре њега сведочио и фра Иво Франо Јукић (Крајишници "од Хрватах не знају нит имена"). Подсетимо се, после свега, како звуче ове речи у оптужници против велеиздајника у Загребу 1909: да у Босни живи "од вајкада најчистији хрватски елеменат без српске натрухе", или по Клаићу, да у Босни има 96,7% Хрвата а по називу Срби.

Нека све ово буду само наши наговештаји и подсећање да је аустријска статистика тежила истини, док није и она почела да служи политици, и да ће наша наука имати много посла истражујући трагове Српства и описујући како су се Срби губили удаљивши се од матице и утопивши се у католичком мору са натуреним хрватским именом у Хрватској и Босни или мађарским именом у Мађарској. Питање Морлака, дакле, треба решавати првенствено у оквиру питања сељења Срба према северу, све од Јадранског мора до Паноније, и њиховог однародњавања.

Да би се помогло добронамернима да дођу до истине, а када смо већ код статистике, додајмо и то да су средином XIX века и странци (Ами Буе) и наши људи (Игњат Алојз Брлић) процењивали да Срба свих вера (православне, католичке, муслиманске, унијатске) има око 5.000.000 на целом простору који нам је обележио још задарски надбискуп Вице Змајевић почетком XVIII века, а да Хрвата има око 800.000. То значи да је Срба било шест пута више него Хрвата! А данас? Како и ко промени овај однос 6:1 некада у корист Срба? И то само за један век. Посебно напомињемо да су сви ови статистичари, заједно са оним аустријским, Дубровчане убрајали у Србе.

Да ово народносно одређивање Дубровчана није било зависно само од пописивача и статистичара, сведочи и чињеница да је Дубровник сматрао српским градом и сам писац историје Срба, аустријски дипломата Калај, прво аустријски посланик у Београду а после дугогодишњи гувернер Босне и Херцеговине. Но, када је Аустрија (Аустро-Угарска) увидела да јој од све већег србовања прети непосредна опасност, предузимајући низ мера у циљу своје заштите скренула је пажњу и на те Србе у Далмацији, и на Дубровчане. Тада јој

је добро дошла противсрпска пропаганда Старчевића и Павлиновића, са његовим католичким клерикализмом, и све бржег стварања противсрпског набоја код Хрвата, против кога се слабо чуо глас Јагића, Рачког и других далековидих Хрвата. Тада су се свим средствима и са свих страна почели умножавати Хрвати и аустрофили све до последњег финанси, жандарма и оног свештеника чијом заслугом су нестали "Срби католици" у Конавлима поставши за неколико година чисти Хрвати. О том свештенику по имену Јозо Црница и данас се прича да је цару Фрањи Јосифу у Бечу улазио без пријаве и да је с царем чак удесио куда ће проћи конавоска железничка пруга. Када је 1907. у Дубровник стигао престолонаследник Фердинанд, по граду га није пратио градоначелник Перо Чингрија, већ је ту дужност морао да уступи царском миљенику попу Црници. Из тога се најбоље види какав су значај за Аустрију имали они људи који су уништавали трагове Српства у Царевини.

У листу Дубровник, 1896, бр. 12, у чланку под насловом "Генеалогичка хрватске мисли у Дубровнику", даје се преглед развоја Хрватства у Дубровнику према плану аустроугарских власти. "До назад мало година амо не бијаше настањених ни цигли један Хрват, а и сада их има само четири. Барјактари хрватске мисли у Дубровнику бијаху у првом реду неки Далматинци, чиновници и професури, којијем се мало доцније придружише и гдјекоји наш поп и фратар, а на властито млади учитељи, били родом из нашег котара или из горње Далмације". Они су подлегали пропаганди и "постадоше горљиви ширитељи хрватизма" и Велике Хрватске. Школске књиге су биле "искључиво" из Хрватске. За пропаганду је нарочито служило дело Дубровчани, јесу ли Хрвати (професора праваша Марцела Кушара), са којим је лист Дубровник водио дугу и оштру препирку. "Моћна полука свештенства и школе", она је нарочито успевала код сељака и "појединих грађана". Честити Дубровчани су остали верни мисли о нашем јединству како је то било све од времена Пуцића, док је постојала заједничка Народна странка, док још религија није делила народ, кад је Казначић певао Гају у песми што "буди славјанска срца". Тада се није знало за Велику Хрватску, тада је Нико Велики захтевао

посебну скупштину за Дубровник и Котор, јер њих ништа није везивало за северни део Далмације.

У каснијим деценијама, у својим пописним листама Аустрија више није имала податке о народностима. Али се могло посредним путем донекле утврдили колико је било Срба у Дубровнику пред Први светски рат. Према попису из 1910, Дубровник је имао 13.000 становника. Зна се да је било православних око 850, али се не зна колико је било Срба католика. Међутим, ако се узме да је од 36 општинских већника било 15 припадника Српске странке, могло би се закључити да је град Дубровник имао тада преко 5.000 Срба. Приликом пописа бележени су подаци о "досељеницима", а њих је било 5.000, и то све католика. Ово сасвим јасно открива аустријску политику према Србима у Дубровнику. [64, 62/3; 98, 36/7]

После прегледа свих ранијих и каснијих истраживања и закључака о народносном пореклу дубровачких грађана, посебно је важно да се види шта о свему томе каже Винко Форетић, писац поменуте историје Дубровника. Форетић је често врло широко, са дугачким допунама испод линије, приказао везу Дубровника са спољним светом и многе друге теме, али је остао врло уздржан у доказима зашто је дубровачко становништво од XIV века, по њему, било већином хрватско, није објаснио зашто је дубровачка књижевност хрватска, на хрватском језику, зашто је уговор између Дубровника и босанског бана Кулина (1189) писан хрватским језиком – кад Јагић каже да се тада у Босни писало "ћирилицом и народнијем језиком српскијем" [115, 40] као и уговор са бугарским царем Асеном II из 1253. (где су, по Форетићу, имена потписника хрватска). Затим, зашто је врло често оно што је српско означено словенским а што је хрватско, па и кад није то, увек означено хрватским итд. Ми смо ову појаву прећуткивања Срба и онога што је српско у Хрватској, а и ван ње (нарочито у Босни, Славонији, Далмацији), истакли у посебном чланку пре неколико година. За пример те појаве код неких хрватских историчара, па упадљиво и у Енциклопедији Југославије Југословенског лексикографског завода (Дубровник је "круна хрватских градова"), узели смо баш и ово поменуто Форетићево дело. [117, 315-331; 169]

Колико су основане Форетићеве тврдње да су Дубровчани од XIV века у већини били Хрвати, да су им језик и књижевност хрватски, може се видети и из овога што је досад речено. Основаност Форетићевих тврдњи биће проверавана и у даљем излагању. Али, да би се лакше схватило наше излагање, није наодмет бар у начелу показати колико је Форетић у праву.

Кад је Хрватство заменило Илирство, пространство овог другог било је смањено у односу на оно из времена Павла Ритер Витезовића. Отпала је Бугарска. Зачетник борбене србофобије и на политичком пољу, Анте Старчевић, је видео Хрватство до надомак Солуна. За њега су Немањићи били хрватска династија а Милош Обилић хрватски племениташ. Његови настављачи хрватски су простор свели до Дрине и ту негде до Албаније, али су Старчевићев науч против Срба примили без икаквог проверавања. Уосталом, није ли још 1935. Владимир Таљеран писао да су Немањићи били католици! [184] То је било време када ове већ занете анти-Србе и велико-Хрвате науч једног Јагића или Рачког није могао да доведе на пут истине. Уосталом, хрватски научници о томе нису ни обавештавали Хрвате. После свега, па чак и после трагичне 1941, често и најозбиљнији научници истраживачи наше прошлости и српско-хрватске узајамности све оне неистине и небулозе Старчевића и његових првих ученика усвајају сад већ као научно основане истине. Тај грех у хрватској историјској науци, дабоме, код извесних хрватских историчара, а и политичара, толико се укоренио да га и сада видимо у пуном расцветавању. Старчевићанство је постепено разбуктавало великохрватски занос и у размицању граница Хрватске, и на културно-књижевном пољу и у исконструисаној повесној причи – увек у одори све теже и теже србофобије и често врло провидног и више него смелог занемаривања Српства и на тлу Хрватске, и у Босни и Херцеговини и у Дубровнику – па чак и у самој Србији. И то у све гласнијој повици против великосрпства, како се раније и са стране диктирало и како се одржава и до данас. "Велика Србија" за Аустро-Угарску је значила смрт, а за Хрватску сигурну запреку да постане "Велика Хрватска".

Том греху подлегао је и Винко Форетић прелазећи са научне истине на научну пропаганду, да не кажемо пиратерију. А није усамљен у Хрватској. Уз то, њему и свима сличним помажу и они хрватски научници и носиоци јавне речи који ћуте, те овим ћутањем стварају утисак да нису противници.

Форетић је погрешно прво што није добро оценио смисао оних речи Илирца Драгутина Раковца из 1843. о појму Хрватске и хрватске књижевности, јер би га то навело да одреди стварну ширину Хрватства а не ону коју он жели; што није одмах уз то објаснио шта значи Гајева изјава о усвајању "сербизма" за језик Хрвата. Погрешно је што није објаснио какав је то језик Марка Марулића, Тита Брезовачког и Ивана Мажуранића (и свих Мажуранића!), како они стоје према Гајевом "сербизму", коме је од свих ових језика најближи језик Дубровчана, шта све те хрватске језике одваја од српског језика и чини их све тако скупа посебним хрватским језиком. Потом што се није осврнуо на оно што су рекли напред наведени добронамерни хрватски научници о Дубровнику и Дубровчанима, као и други с њима сложни; што није, проглашавајући дубровачку књижевност хрватском навео бар који убедљив пример исказаног Хрватства у толиким делима дубровачких писаца. Најзад је погрешно што није, наводећи како су се уз Хрвате Срби досељавали у Дубровник, навео одакле су се то Хрвати досељавали у Дубровник кад је он био са свих страна окружен Србима и "српском земљом" и што не наведе бар који траг тог дубровачког Српства, бар који српски отисак у култури и књижевности старих Дубровчана. Њему је било лако да у Дубровачком архиву нађе документа која непобитно потврђују Хрватство Дубровника, па ипак је у своме делу о Дубровнику оставио недотакнуто баш оно што је требало прво доказати. Није ли Форетић и покатоличене Србе у Дубровнику видео само као Хрвате, онако како неки све оне хиљаде и хиљаде Срба покатоличених дуж јадранске обале (као и у унутрашњости Хрватске) сматрају правим Хрватима? Он је или Србе превиђао или је покатоличене Србе претварао у Хрвате у Дубровнику, те је тако у Дубровнику открио само хрватски језик и хрватску књижевност. Наравно, морао је да објасни зашто су писари у дубровачким канцеларијама, кад већ говоре хрватски, називани

"српски писари", односно "српски дијаци". Ако су Хрвати живели у Босни (одакле су долазили у Дубровник), зашто Форетић није објаснио како то да босански владари у својим титулама помињу само "Србље" а Хрвате не ("бан Србљем Босне", "краљ Србљем Босне"); зашто се поред Влаха и Саса у рашким и босанским исправама не наводе и Хрвати (осим у оно време када је Твртко био проширио границе Босне према западу)? Где је Форетић нашао доказ да назив "Бошњак" (1332) значи, као држављанин, "Србин и Хрват", када већ и сами Дубровчани и после ове године пишу краљици Јелени као "краљици Србљем Босне"? Како би Форетић објаснио што у једном краљевском потпису из 1398, поред толиких сличних и пре и после овога, у писму Дубровчанима стоји "краљ Србљем Босни, Приморју, хумској земљи, западним странама, доњим крајем, Усори, Соли, Подрињу", а да нигде нема помена Хрвата? Или да објасни како се у потпису Стефана Томаша помиње Хрватска као посед, али је реч о "господи српској и босанској", а ни помена о Хрватима, и тако даље. Прави одговори на сва ова питања ближе ће одредити смисао и историјски значај хрватске ратоборности и геноцидности.

Хрватски историчари, а нарочито громогласни политичари и мачоноски, обавезни су, дакле, да једноставно објасне своме народу и својој јавности како су хрватске границе прешле Цетину и Уну и како су опасале сав простор од Дубровника и Котора до Санцака и Дрине. Мудри и искрени Хрвати треба сами да стану на пут тој спрези несавесних историчара и безобзирних политичара да не би то чинио неко други са стране. Без тога Хрватска ће постати стално извориште геноцидне мисли уперене првенствено против Срба. Ако политички недорасле Хрвате Германи више не буду хушкали против Срба, у шта сумњамо, верујемо да ће то увек чинити католичка црква којој Српска православна црква онемогућује да се докопа Балкана – ту баш пред самим вратима Рима. Ипак ће Рим и Берлин у овом бити сложни.

Вера – обичаји – живот

Срби су показивали велику отпорност и када су се борили за стицање и одбрану слободе и кад су чували своју народност и православну веру. Често су многи остајали верни својој народности и памтили своје порекло и кад би прешли у другу веру, у ислам или католичанство. Потурчени син херцега Стјепана, Стефан, сада Ахмет, како смо већ рекли, замолио је Дубровчане да "стонски доходак", уговорен са царем Душаном приликом уступања Пељешца Дубровнику, убудуће предају манастиру Хиландару, што је вековима тако и остало. Мехмед-бег Минетић, босански поседник, писао је Дубровчанима као "господар српске земље". И он је знао да је Босна "српска земља": чак ни пред Алахом та свест му није утрнула. Истичемо и добро познати поступак Рустем-паше и Мехмед-паше Соколовића са обновом Пећке патријаршије (1557). Посебно подсећамо на познатог босанског песника из XVII века Мухамеда Хеваија, који није заборавио своје порекло и који је певао песме на српском језику саветујући и православне и мухамеданце да буду јединствени као исти народ. Свакако, овде се с правом намеће питање ко је народносно свеснији: Хеваи у XVII веку или његови потомци у XX веку?

Уз њега стављамо његовог мало млађег савременика, барског надбискупа Андрију Змајевића, пореклом православца са Његуша, који је Немањиће у свом још нештампаном историјском спису онако одушевљено представљао савременицима. [115, 35, 36]

Међутим, кад је реч о оној маси Срба удаљених од српске матице по Ердељу, Угарској, Славонији, Хрватској, северној Далмацији, Албанији (а касније на Косову и Метохији), што смо већ напред дотакли, не би се могло наћи утешне речи о њиховом држању после промене вере. У Ердељу су се претопили у Румуне, у Угарској и Славонији у Мађаре и Шокце ("Хрвате"), а за које Копитар има назив "serbus latini ritus". Овде су неки дуже задржали своје народносно обележје у новој вери и као такви су забележени у мађарским изворима под називом "рачки католици [Раци – Срби]". Најбрже су се

похрваћивали у Хрватској и северној Далмацији да би спасли голе животе од љутих противника вере и Српства. Оно што се догодило Србима у Хрватској 1941. само је масовнија и убрзанија реприза онога што се догађало у XVII и XVIII веку. Но, трагика тих проверених Срба састојала се још и у томе што су се међу њима јављали толико ревносни верници да су постајали "већи католици од папе" – како се то у народу говорило. За ревносне исламизиране Србе, пак, важи оно "Нема Турчина без потурице!" Један од тих Срба који је заборавио своје Српство био је и загребачки бискуп Петар Домитровић, а у околини Славонске Пожеге један од главних прогонитеља Срба у последњем рату био је усташа Никола Мачванин. Највећи поборник покатоличавања и похрваћивања Срба у Далмацији био је задарски надбискуп Вицко Змајевић, рођени синовац Андрије Змајевића, који је славио прошлост Срба и саветовао се са српским патријархом Арсенијем III пред велику сеобу Срба у Угарску 1690.

А шта рећи за оне хиљаде асимилованих Срба на Косову и Метохији, онако уз нож исламизиране и поарбанашене ("Арнаути") – многи чак и у XIX, па и у XX веку – чији унуци, иако још носе стара српска презимена и чувају старе српске обичаје, сада праве ову несрећу и чисте последње трагове Српства тамо где се зачала српска држава?

Када размишљамо о овој српској трагедији, мисли нам се заустављају на игуману Теодосију Мркојевићу у Шћепану Малом владике Његоша, на роду Мажуранића и опет на старим Дубровчанима. Ево зашто се ми заустављамо на та три стожерна места. Његош кроз уста игумана Теодосија овако јадикује:

Ми смо Срби народ најнесрећниј':

Сваки Србин који се превјери,

Просто вјеру што загрли другу,

Но му просто не било пред Богом

Што оцрни образ пред свијетом

Те се звати Србином не хоће.

Ово ти је Србе искобило,

Робовима туђим учинило.

Што се тиче Мажуранића, знамо како је Иван Мажуранић овековечио погибију Смаил-аге Ченгијића, како се код цара 1864. заузимао за измирење дугова преминулог Вука Караџића, али знамо и то да је своју песму Илир прекрстио у Хрват и да се као бан Хрватске показао према Србима не много братски забрањујући чак и употребу ћирилице. Владимир Мажуранић, аутор познатог Правно-повјесног рјечника, имао је неколико исправа у којима се његови преци потписују час Јанковићи час Мажуранићи и говорио је: "Да смо ускоци [пореклом], види се и по томе што смо некад били старе вере". Постоји и предање које Мажураниће везује чак за Србију XIV века, за Косово. У њиховој кући се неговао десетерац, што је показао и Иван и његов рано преминули брат Петар, који нам је оставио два десетерачка састава. [65,12-15; 78, XXV] И поред свега овога песник Мажуранић није завршио живот како га је започео – у десетерачком заносу.

Најзад, насупрот овоме, задивљују нас Дубровчани који су сачували своје српство кроз све буре и преокрете и у католичкој вери остали "цвет" Српства. У сваком случају, присила и избегавање потпуног уништења били су главни узроци појаве однародњавања Срба. Али, Срби Дубровчани су и у католичкој вери сачували своју народносну свест, своју народносну везаност за залеђе, све од реке Неретве па до Боке Которске. Оно прво, романско становништво Дубровника било је више везано за Рим него за своје залеђе. Пословењивање Дубровника није изведено неким масовним продором Словена у град, већ је то вршено постепено и у дугом раздобљу, при чему су придошли појединци уз начин живота у новој средини примали и веру по римском правилу. До раздвајања хришћанске цркве у XI веку ово није имало онај значај који је касније добило. Тако је створена пракса да се нико у град не прима за сталног житеља ако не

усвоји правило католичке цркве. При томе се народност није мењала као што је то било на тлу Хрватске, јер у Дубровнику је живео исти народ као и у околини му, иако раздвојен у две цркве. Покатоличени православни Срби у Дубровнику остајали су и даље Срби, чувајући и своју традицију и своје обичаје. Кад су се на простору изван Дубровника, нарочито после организовања Српске православне цркве од стране Светог Саве, прилике измениле, овакав став Дубровчана католика морао је изазвати посебну пажњу Рима, а то је са јачањем папске моћи имало велики значај за одржање Дубровника као слободног града.

Непоколебљивост коју су као католици показивали у самом граду Дубровчани су показивали и у областима које су од Срба добијали током времена. Док је Пељешац био у саставу Србије, ту се учврстило православље. Оно је овде нарочито ојачано када је Свети Сава, први српски архиепископ, поставио српску епископију у Стону (1219). Она је ту остала равно сто година, па је после пренета у унутрашњост земље. Помени православних цркава, њихове данашње рушевине на Пељешцу и сачувана предања у народу сведоче о доброј православној црквеној организацији. У Стону је била црква св. Николе и св. Михаила још из XI века, па св. Петра, св. Јована, св. Стефана, св. Ђорђа (постојала све до XX века), св. Марије, св. Богородице са манастиром, св. Кузме и Дамјана (постоји), а св. Мартина на Пакленој (постоји), св. Срђа на главици Прапратно (постоји) итд. [37, 91-93] И данас се чује да је нека црква "грчка" или "српска" из времена "старе руке". Нису изгубљени ни трагови православних гробаља ("грчка гробља"). Међутим, кад је 1333/4. Пељешац прешао у посед Дубровчана, због тежих услова рада на имањима нових господара многи су се православни повукли у Србију или Босну, а они преостали за неколико година били су покатоличени. Истина, Дубровник се био обавезао цару Душану "да ће на Рату [Пељешцу] пребивати српски поп и вршити службу божју у црквама што су у Стону и на Рату", [197, I, 92] била су остала и два свештеника (Братослав и Илија), [37, 89] али је све то било узалуд. Расељавање православних пратиле су и побуне које је нова власт оштро гушила. Касније су се овде појавили досељеници из Херцеговине, бегунци од турске власти (том приликом су прешли и

на Корчулу). Тада је Јањина сва насељена Херцеговцима. Али, као да сада православни нису били изложени оном љутом католичењу, и до данас су се овде сачували трагови живог православља.

Ако је све ово познато по архивској грађи, по народним именима, обичајима, светковинама ("крснице"), по научним студијама и разним забелешкама, почев од преосталих зидина до народне ношње (наравно херцеговачког порекла, и то са неким турским називима), ипак је било могуће и овако поступити. Наиме, Југославенска академија знаности и умјетности после овог рата послала је једну званичну комисију да на Пељешцу претражи све трагове ранијег живота људи. Према извештају те комисије нађени су трагови Илира, Грка, Римљана, трагови старохрватске културе, али о вековном битисању Срба на овом полуострву – ни речи! [100а] Такво анти-српство показано је и при састављању зборника чланака о прошлости Пељешца. Чак се не помену ни име захумског кнеза Андрије, праунука кнеза Мирослава, који је око 1250. сахрањен у манастиру св. Богородице у Стону [191, 224/5] а чија је кћи била удата за Дубровчанина Крусића. И овде траг Српства треба да се затре и да га покрије заборав. Поменута комисија Југославенске академије чак није хтела да зна ни за оно што је објављено у Споменику САН XXXIX (1900) о ћирилици код католика на Пељешцу. Тамо пише како су се Пељешчани досељавали из Босне, чувајући своју ћирилицу и свој говор. Овај снимак српског писма и говора из 1427. показате да ли је језички ближи српском херцеговачком говору или говору оних трију жупанија хрватских из којих је у XIX веку кренула великохрватска пропаганда: [29, 118]

Ва нме нсѣ Хрисѣт
 во. Ми братио ко
 и молнмо ѿца вн
 кара ¹⁾ да би нлсь по
 любиѣ: и мнлосрѣ
 днѣ ѡубишиѣ. да
 бѣдемо како презаннѣ
 брати неговѣ амубакио нд
 обрнме униженнѣмъ. ѿ снсь
 мо ми. могом. и ѡце кѣе.
 него сѣмо. дослн блан. мо
 анмо ѿца кнкара да ѡсла
 стню кою нма ѿ бога и ѿ
 ѿца папе. да нлсь придружн
 къ брати своѣм да бѣдемо
 днѣннѣмъ ѡ молнткахънѣ
 мнсахъ. ннхъ како и нно бл
 нженство братнѣ и нашнхъ
 мртенхъ дѡше да бѣдѣ днѣ
 ннѣмъ ѡ молнткахъ. и ѡ мнсахъ
 и кашнхъ мртенхъ дѡше и ѡ

нн амубнтко ²⁾ ѡ бѣдемо къ
 нннѣ меѣхъ совоше да се
 бѣде ѡбраћатн на докро зѣ
 гокоромъ ѿца кѡрѣда ³⁾ стонѣ
 скога. и гварднмама. ⁴⁾ алн бѣ
 де потрнса вкознме. алн бѣ
 де потрнса црккн на ѿ прн
 станѣ кеѣа страна ѿ брацѣ
 тка на то да се нма ѡбрат
 ннѣ. зговороме ѡца кѡрѣдѣ
 и гварднмама. и ннѣ братнѣ
 кога би ѡнн к себн прнтсѣ
 ннлн. ѡ ѡкон брацѣтко да нн
 когаре не моремо прѣатн
 безѣ коле кѡрѣдоке. и гкарѣ
 днмамоке. ако би се тѣо на
 нлѣ меѣхъ нлнн тѣо би се
 не складаѣ с намн ѡ ѡкон
 брацѣтко да нѣ моремо смр
 сннѣ нме негово ѡ лнстѣ кн
 карокѣ. а то и унишмо да сн...

Конавоско поље (Конавли) било је у саставу Србије око пола миленија и око сто година у саставу Босне, увек насељено Србима, које је ту нашао и Константин Порфирогенит у X веку. Српска православна црква је и овде била спровела своју организацију као и у Травунији (Требињу) и осталим суседним српским областима. Постоји мишљење да је ту било и нешто католика, вероватно преосталих из доба краља Михаила и Бодина, који су се једно време ослањали на Рим. [189] Многе и сада очуване цркве сведоче о православљу Конављана. Народ их сада, као на Пељешцу, зове "грчким" свакако због тога што се у католичкој цркви за православље обично употребљавала реч "грчки" и "шизматик". Наводе се као православне цркве: Свети Илија у

Бјелотини, Свети Никола у Виталини, Свети Ђорђе (Ђурђе) у Микулићима, Света Барбара изнад Дубраве, Свети Спас на Грудима и др. Зна се да је цркву у граду Соколу саградио Сандаљ Хранић 1421, а градитељ је био Михоч Радишић. Средиштем православног црквеног живота сматрана је црква Светог Ђорђа у Поповићима (Доња Гора), где се помиње и свештеник Радин почетком XV века. Њега је наследио син Ратко Поповић, по коме је и место добило име. Поред цркава обично су била и гробља, такође "грчка". И цркве и гробови су постављани исток – запад, као што се и сада чини код православних. Нису ретки ни стећци, добро очувани све до данас. Ових гробних споменика има у Поповићима, Вигњима, Водовађи, Куни, Ускопљу, Чилипима, Габрилима, Дуби, Бротницама, Придворју, Ловорну, Дунавама, Миханићима, Дубравки, граду Соколу. Слова на њима су ћириличка. Нарочито привлачи пажњу лепо оцртани и исписани стећак у Бротницама, који је уз цртеже описао још Луко Зоре истичући византијски облик крста на стећку. Све ово нимало није сметало једном историчару да напише да је овај споменик – "спомен хрватске културе". [117, 327] Чак и овде је требало избрисати траг Српства. Са Зором се сложио и Шефик Бешлагић. [13] Према ћириличком натпису, споменик је припадао некоме од Љубојевића, а подигнут је трошком Ратка Утјешинића, унука Драшка Љубојевића.

Како су се Дубровчани били обавезали цару Душану да ће на Пељешцу оставити православне свештенике, тако су се обавезали и босанским великашима да ће у Конавлима остати све по старом, да свако може исповедати своју веру и чувати своје обичаје. Међутим, и у Конавлима се догодило исто оно што и на Пељешцу, јер католичка црква је имала свој став у погледу шизматика и световна власт се ту морала повлачити. Већ годину-две после преузимања власти од стране Дубровачке Републике у Конавлима су се појавили посебни фратри (конверси) са задатком да изврше покатоличавање затченог православног становништва. Ускоро је у Придворју подигнут и католички самостан за фрањевце који су, као и на Пељешцу, обављали проверавање "шизматика". Последњем православном свештенику Никши убрзо се изгубио сваки траг. Ипак, изгледа да је поступак према затченом живљу био нешто блажи него на Пељешцу пре

стотину година. Ово би се могло закључити по томе што је сада био повећан прилив досељеника из Херцеговине, а и по томе што је овде народ у много већој мери сачувао своје обичаје и традицију. То је са језиком преношено и у сам град, на градско становништво. Називи светаца и празника и данас су у Конавлима умногоне исти као и у осталим деловима српскога народа (Ивањдан, Лучиндан, Крстовдан, Петровдан). Исти су и обичаји уз Божић, Ђурђевдан, славу итд. Начин сечења бадњака и уношења исти је као код свих Срба (слама, пуцњеви, кићење, целивање). Исто је и са свадбама. Сачувани су и обичаји и називи: буклија, кум, стари сват, барјактар, дјевер. Највише пажње се посвећује слави, крсном дану, уз колач, свећу, богато гошћење. Сачуван је и обичај позивања на славу јабуком. То је све толико урасло у душу народа да је чак и дубровачки бискуп Мато Водопић, Конављанин и непоколебљив Југословен, у свом роману Марија Конавока (Загреб 1893, стр. 58) написао о слави да нема "у селу куће, која неће овај дивни обичај опслужити". Уз весеље се пије "у славу божју", као код свих Срба, а напија се обично до пете чаше. Оне красне здравице, како их је и Вук забележио, и данас се обавезно изговарају уз весеље, нарочито на славском гошћењу. Пре десетак година чули смо здравицу и на телевизији. У Конавлима су сачуване и нарикаче, баш као у залеђу.

Разумљиво је што се са тако живом српском традицијом везаном за православну веру и за прошлост чувала и херцеговачка ношња делом у изворном облику, а делом у комбинацији са другим облицима и новим изумећем. Једно време дубровачки надбискуп је морао да предузима посебне мере против свештених лица која нису хтела да одбаце познату херцеговачку капу. Конавоска ношња као и конавоски вез тешко могу наћи такмаца и у нашој земљи и ван ње.

У таквом очувању народног духа јасно је да се чувала и народна књижевност, нарочито народне лирске и јуначке песме уз обавезне гусле. То је оставило тако видне трагове у многим делима дубровачких писаца. "[...] у нас у Конавлима, у Жупи, у Приморју нема вечери, а да се не чује пјесма о цару Стјепану (Душану), о Косову, о цару Лазару,

који је ту за свој српски народ славно погинуо, како и стари Југ Богдан са девет Југовића ..." [68, 215]

Овде се морамо нешто дуже задржати на народној песми на тлу Дубровачке Републике и њене ближе околине, а узгред и на тлу целе Хрватске. Тиме се морамо донекле уплести и у ону дугу и оштру распру око издања народних песама Матице хрватске, која их је назвала "хрватским", иако им тај назив није одговарао.

Подсетимо се како нам је још Поп Дукљанин посведочио да су његови савременици (XII век) волели приповедање о делима својих предака. Да су та приповедања могла бити и у стиху, сведочи нам дубровачки историчар Јакета-Јаков Лукаревић својом забелешком како је један "неретвански жупан, цијенећи вјештину којом су Дубровчани опјевали јуначка дјела српских владалаца, њима се обратио да се и његова [дјела] опевају". [5, 1-32] Нека Лукаревићев навод и не почива на тачном историјском извору, ипак је Лукаревић уочавао склоност Дубровчана да као и сабраћа им на копну дела предака стихују и тако их предају потомству. И не само дела предака, већ и све животне радости, лепоте и туге стављали су у стихове. Отуда они преливи из лирских народних песама у песме Џора Држића и Шишка Менчетића, отуда оно пресликавање и језичке красоте, животне мудрости и историјска збивања код Антуна Сасина и Џива Гундулића, о чему ће тек бити речи. Да та везаност за народну песму у Дубровнику не слаби и да стихови о Југовићима, Марку и Милошу у XIX веку народносно ближе одређују вековно дубровачко Словинство, сведочи нам и Матија Бан у писму своме брату Ђорђу кад га подсећа како их је мајка учила језику свога народа и декламовала им песме "о цару Лазару, девет Југовића, Милошу Обилићу, Ђорђу Кастриотићу" [116]. Обично се тврди како је Матија Бан са Медом Пуцићем у бурним годинама 1848/9. дубровачко Словинство преименовао у Српство, а занемарује се чињеница да је дубровачко Словинство углавном значило што и Српство, са оним наслеђем из залеђа, и да је оно сада само добило своје право име. Мајка браће Бан говорила је деци српске народне песме пре 1848/9, а сигурно та мајка није била једина у Дубровнику која је овако васпитавала своју децу. Уосталом, и Валтазар

Богишић тврди да је као дете заволео народне песме као и Матија Бан. Нека нам историчар књижевности Мирослав Пантић каже коју реч више и стихованој косовској легенди у Дубровнику и његовој околини, а што ће најбоље потврдити Банову и Богишићеву изјаву. Пантић нас обавештава да су крајем XVII и почетком XVIII века на дубровачком Приморју и у Боки настали први записи песама о боју на Косову. То су биле бугарштице, песме дугог стиха. Постоје четири записа: три су настала у Дубровнику а један у Перасту. Дубровачки записи су сачувани у "рукописној збирци Попијевке словинске, коју је 1758. средио, прикупивши за њу песме и из ранијих, туђих и властитих рукописа, ерудита и историчар дубровачки Иван Марија Матијашевић" (1714-1791), истраживач споменика о прошлости Дубровника. Прву песму управо је записао Иванов стриц, историчар Ђуро Матијашевић (1670-1728), свакако пре одласка у Рим 1710. Иван је песми дао дуг наслов који почиње "Како Милош Драгиловић или Кобилић рањен на Косову на 15. липња, г.г. 1389. погину" [...]. Друге две бугарштице, такође о Косову, забележио је дубровачки песник Јозо Бетондић (1709-1764), родом са Пељешца, где је песме свакако и чуо. Једној песми дао је наслов "Кад је погинуо Лазар и Милош Кобиловић на Косову" а другој "Како се свадио Милош Кобиловић и Вук Бранковић". Две од ових песама су објављене у Богишићевој збирци Народне пјесме из старијих највише приморских записа (Београд 1878) а једна у Хиљфердинговом путопису "Поездка по Герцеговине, Босни и старој Србији" (1859). Запис песме из Пераста није објављен и негде се затурио. [147, 74/5] Поиталијањени Србин Никола Томазео (Томашић), који је, указујући безброј пута на своје Српство, добар део свога књижевног рада посветио српским народним песмама и који је у Венецији 1849. основао катедру српског језика, без околишења каже: "Нама Србима народне песме су једина школа из које се можемо учити чистоти језика [српскога] којим је говорила моја мати" (Из дела *Canti popolari Toscani, Corsi, Illirici, Greci*. IV. Venezia 1842, p. 20). [87, 211; 181, 32] Као Далматинац, Томазео зна само за српску народну песму. Један Аустријанац, али из околине Славонске Пожеге, добар познавалац нашег народа, у блиским научним везама са Стојаном Новаковићем, Јованом Цвијићем, Тихомиром Ђорђевићем, Фридрих

Краус овако објашњава како су се српска култура, дух и језик разлили на ширем простору: После битке на Косову "Турци су Балкан освојили само политички али не и социјално. Један знатан део Јужних Словена српског племена разбежао се у Далмацију, у Приморје, у Хрватску и Истру, и на далматинска острва. Тако је постепено порастао један насип [бедем] против романизирања Далмације и германизирања Хрватске [...]. С друге стране хрватски дијалект је почео помало да се утапа у српски, који је показивао већу животну снагу и пунији звук, да би се коначно скоро сасвим у њ утопио". (Из дела *Slavische Volksforschungen*, Leipzig 1908, 8.5). [181, 213/4] Чиме су то Срби бранили Далмацију и Хрватску од однарођавања? Свакако, на првом месту својом живом традицијом и народном песмом. Српска народна песма, дакле, не само да је чувала Србе од расула, већ је њихову сабраћу у томе животно помагала.

Изабрали смо две теме у вези са народним песмама на којима су се посебно задржали наши научници, а које су блиско везане за нашу основну тему. То је проблем настанка бугарштица и оно већ поменуто издавање народних песама Матице хрватске у Загребу. Прво је Миклошић писао о бугарштицама као хрватским народним песмама. Међутим, ово су оспоравали М. Пуцић, К. Јиречек, С. Новаковић, В. Јагић, доказујући да су оне српске. Валтазар Божић је тврдио да су оне српскохрватског порекла. Али, кад су ускоро бугарштице пронађене у Црној Гори, свима је било јасно одакле су оне продрле на запад. [124, 93-95, 114, 116-120, 122 -124, 130-132, 145/6] Казиване на "српски начин" допрле су и до Петра Хекторовића, у његово Робање и рибарско приговарање, разлиле се по свом Приморју, па наравно и по Дубровачкој Републици. Да је све то тако било, види се и из поменутих навода Мирослава Пантића. [147, 74/5]

Што се тиче препирке око издања народних песама Матице хрватске, држаћемо се само дубровачког терена. То ће бити довољно да се укаже на срж проблема и да се непобитним чињеницама још једном покаже како изгледа то похрваћивање онога што није хрватско.

Парох дум Иво Рајић у листу Дубровник 19. јуна 1896, у броју 39, објавио је чланак "На знање Матици Хрвацкој", а после је то објавио и као брошуру. Ту је он исприповедао како је дошло до тога да се народне песме, које је он забележио од Срба у Херцеговини 1884. и дао свом професору у Дубровачком сјеменишту дум Балду Главићу да их пошаље Матици хрватској ради објављивања, после у Матичиној књизи појавиле као "хрватске". Неке је песме и лично послао Матици. И дум Перо Марковић је Матици послао песме из "котара Столачког" у Херцеговини у којима се славе српски јунаци. Сакупио је 14.000 стихова. Али, у Матичино издање није била увршћена песма са дивним описом "српског свата". Матица је известила Марковића да та песма није објављена због претеране дужине. У ствари, та песма је одбачена као "најсрпскија" и није се могла похрватити. Ни Рајић ни Марковић Матици нипошто не би слали сакупљене српске народне песме да су знали како ће их она претворити у хрватске.

Такође у листу Дубровник 1897, број 15, изашао је непотписани чланак, свакако уредника листа Антуна Фабриса, под насловом "Апотеоза Српства", у коме је оштро осуђен поступак Матице хрватске због похрваћивања српских народних песама; али се сасвим логично истиче да је сама Матица показала докле је допрла српска народна песма са српском традицијом, српском прошлoшћу и српским језиком, без обзира на то како је те песме Матица назвала, без обзира на то да ли су их певали посрбљени Хрвати или похрваћени Срби.

Ускоро, већ у броју 35, исте године млади Србин католик Лујо Војновић, рођени брат песника Ива Војновића, објавио је као прилог листу дуже разматрање о извесним поступцима Југославенске академије и о поступку Матице хрватске приликом издавања народних песама. Исти текст је изишао и као брошура од 15 страна под насловом Загребачка Академија и Матица Хрватска пред Славинским свијетом.

Кад се узме у обзир докле је била дошла старчевићанска борба противу Срба, борба која је у југословенској мисли помела чак и једног Рачког при крају живота, биће јасно зашто је цело излагање Луја Војновића било у знаку тог све љућег и погубнијег братског

сучељавања. Већ у првим реченицама налази се и ова мисао која се Хрватима ставља у уста: "Ми [Хрвати] смо свјетлост, ви [Срби] сте тмина. Ми смо носиоци западне културе, ви сте неотесани источњаци [...] тако смо ми, Хрвати, звани да вас освојимо у име културе, да омекшамо ваше руњаво срце, да обасјамо вашу интелектуалну тмину". Ко буде писао посебну студију о односима Хрвата и Срба овде ће имати и много података, а и значајних запажања и мисли као што је ова овде наведена и данас радо понављана. Ми ћемо све то оставити, јер је доста речено и у ових неколико редака, а и да бисмо се држали своје теме, која је управо у самој сржи ове мисли Луја Војновића.

Прелазећи на поступак Матице хрватске са издавањем српских народних песама под хрватским именом, Војновић подсећа на Јагићев суд о том поступку, о "шовинизму хрватске браће" и каже да ова "крађа, отимачина, безобразност доиста не поправља и онако напете одношаје Хрвата и Срба", а што су осудили и толики српски листови. Јагићева осуда поступка Матице хрватске, доста широко овде приказана, била је најубојитија, али је Матица преко свега тога прелазила. И овај почетник на перу, Лујо Војновић, предвиђа оно што ће нам доћи после непуних пет деценија: "Срби преко Дрине! И тај се mot d'ordre [лозинка] слијепо слуша и слушаће се до оног усуднога дана који мора (подвукао сам писац) да дође, кад ће један велики катаклизам оборити све те умјетне ограде или ... или, јаох, порушити и пошљедње бедеме народне српске зграде и тада ће – Хрвати бити задовољни! Херострата [потпалљивач Артемидиног храма у Ефесу] ће споменути Клио [муза заштитница историје]". Писац на крају сумња да ће све ове критичке оцене имати корисно дејство на Хрвате, да ће бар "дајбуди једну једину заблуђену душу подстакнути на размишљање и на покајање". Ми не знамо да ли је која хрватска "заблуђена душа" мислила "на покајање", али знамо и памтимо како су те упорне "заблудјеле душе" радосно отварале врата многим хрватских Херостратима и шириле чељусти тешког геноцида уз ћутање осталих или уз притајено одобравање. Сви они цветови просути пред Хитлеровим и Павелићевим хордама у априлу 1941. по хрватским градовима одмах су се преметнули у кржаве каме и преболно је

одјекивало оно сновиђење "јаох" Луја Војновића, који је под старе дане све то и на јави доживео.

И сам Дубровник са својом околином показао је и показује у којој је мери цветала српска народна песма на његовом тлу. После Вукових збирки прво су се те песме појављивале у периодичној штампи, почев од половине XIX века. Већ 1849. у Српско-далматинском магазину штампана је песма "Женидба Јакшића Димитрија", коју је 1846. Јован Сундечић забележио "у Неретви" слушајући гуслара Јована Кољобабића. Осим оних многих народних песама у Словинцу у овом српском дубровачком листу за 1882. годину, број 14 и 16. објављена је песма "Из старог рукописа" у Сплиту о женидби цара Душана. Она је по садржају иста као и она песма код Вука, али је унето много муслиманске боје и икавизирана је. А то је био баш најбољи доказ како се српска народна поезија ширила из српске матице и уз пут мењала боју према срединама које су је прихватале од Срба који су узмицали према западу и северу.

С обзиром на бујност те поезије, и у околини Дубровника јавила се мисао о њеном сакупљању и објављивању. Главни радник на том пољу био је већ поменути дум Балдо Мелков Главић, сакупљач овог народног блага и подстрекач других да то исто чине. Главић је сакупио толико песама да их је објавио у две књиге, под насловом Народне пјесме из народа за народ. Прва је штампана у дубровачкој колекцији Народна библиотека под бројем 25 (1889, стр. 210) а друга под бројем 28 (1897, стр. 210). Песме су бележене по казивању Анице Бегин из Шипана, а она их је научила од свога брата гуслара Пава Калафатовића из шипанске луке, па од брата Пера, сестре Маре, а неке и од оца; затим по казивању Марије Вукашин из Луке итд. Ту су песме о Марку Краљевићу ("Марко Краљевић слави крсно име"), Милошу Обилићу и његовим побратимима, царици Милице и слуги Милутину, Бановићу Страхињи, Јанковићу Стојану, о Косову, Охриду, Мостару, Будиму, о потурицама и Турцима. А о Зриновићима и Хрватској – ништа.

Као потврду да ово речено о народним песмама на тлу Хрватске и Далмације не потиче само са српске стране, навешћемо само једну мисао Ватрослава Јагића о овом питању: "Ја да Вам [В. Богишићу] право кажем, мислим [да] је главна ако не готово сва епска поезија ипак само донесена у Далмацију и Приморје, т.ј. ускоци и Власи донеше је к нама, Хрватима, *in spesie* [нарочито] и к Дубровнику". [121, 106] Коментар овога Јагићевог суда остављамо хрватским научницима и руководећој интелигенцији.

Да није без основа тврдња о ширењу српске народне поезије из матичне српске земље, све од Петра Хекторовића па до наших дана, показате нам и испитивања др Грете Сикоре извршена тридесетих година овога века. Она је вршила испитивања и записивала народне стихове на два супротним странама: у српским селима у Бугарској – "југозападно од Софије" (Банки, Владоја и Земен) и на нашим острвима Вису, Хвару и др. Закључак је исти у оба случаја: главни јунаци у песмама су исти, језик је исти, песнички украси и изрази исти: "бели двори", "сирота девојка", "бела књига", затим стихови "Кад ме питаш, право да ти кажем", "Марко пије с мајком вино", "Сан је лажа а Бог је истина", "Прођи ме се стара мајко моја"... Многе су песме пошле према западу, допуњене муслиманским и босанским мотивима, а то опет још једном потврђује да су песме у дубровачке пределе долазиле из српске а не хрватске средине. [172, 173]

Све то што је долазило из страна Србије и Босне, са херцеговачких брда и површи – бујна предања, многа историјска памћења са народном песмом преношеном богатим народним језиком, слободољубивост подстицана упорном борбом Срба против завојевача – све се то сливало у једну оазу народносно постојану и духовно плодну, чему ће и Европа одавати заслужену пажњу и уважање, сливало се и стапало у чврсту целину дубровачке заједнице. Док је покатоличавање Срба у Хрватској и северној Далмацији носило са собом и похрваћивање, најчешће уз љуте прогоне и крв, а што се сада тако упорно заташкава, дотле покатоличавање православних Срба у народносно свесној Дубровачкој Републици није носило опасност однарођавања. То је непобитан доказ истородности оних досељених и

оних у граду затечених, доказ истородности Дубровчана и становништва дубровачког залеђа. Ово народносно стапање у Дубровнику овако је видео познати румунски историчар Никола Јорга: [...] "...que l'on reçoit encors dans le couches profondes d'une population qui est sans nul doute yougoslave, c'est-à-dire serbe...". [11, 96] Исто је тврдио и Француз Louis Léger: "La population de Raguse est slave de race serbe". Преводећи православне у католике, католичка црква у Дубровачкој Републици не само да није водила борбу против Српства, против народњаштва, већ су на територији Републике свештеници слободно служили на народном језику, на оном језику који је из дубровачког залеђа продирао у Дубровник. Може се слободно закључити да је у XIV веку "у Дубровнику и по [свој] држави било мноштво попова словенскога богослужја". [91] У народу су их звали "ћирилице" према писму које су употребљавали. Михаило Динић и Јорјо Тадић ближе нас обавештавају о свему томе. Динић излаже како су "словенски попови" служили "словенску службу" у XIV и XV веку по свој околини Дубровника. Прво се мислило да су то били глагољаша (Јагић), али се из архивских докумената види да су свештеници вршили службу божју по ћириличним књигама ("chiuriliza"). Према речи ћирилица створен је и назив "поп ћирилица" – "presbyter chiriliza". Чак су и списи судских процеса вођени ћирилицом. Тако је у октобру 1493. цео процес за исплату оставштине Ђурђу Брајановићу вођен ћирилицом. [45, 47; 50]. Кад би се речи из овог текста упоредиле са одговарајућим хрватским текстом, не би се могла утврдити нарочита блискост. Све ово чини убедљивим Тадићев закључак: [...] "од половине XIII века словенским језиком је говорила већина становника града Дубровника, а још много раније и сви они који су живели на селу". [183а]

Дакле, на простору дубровачке надбискупије делу простора Србије и Босне и у Дубровнику – као и на простору барске надбискупије Срби католици нису излагани однарођавању, све док у XIX веку тај посао није преузела Аустрија у савезу се ратоборним хрватским правашима.

Прилив Срба из ближег и даљег окружења био је тако снажан да је већ у XIV и XV веку дубровачка управа, под утицајем устаљене мудре економије, морала посебним наредбама и прописима сузбијати у Републику унете расипне народне обичаје, нарочито свадбене. Како је текло ово пословењивање Дубровника и његове околине и острва (Елафита) показао је и Петар Скок у посебној студији у којој наводи да становништво елафитских острва "происходи из Захумског (касније названог херцеговачког) залеђа; ијекавско-штокавско је". [175, 252] Тако је век и по пре Скока тврдио и Апендини.

Покушавало се и са сузбијањем употребе народног језика на званичним седницама, на којима су записници вођени латинским или италијанским језиком. То не само да није успело, него се и пробуђена дубровачка књижевност, попут и толиких црквених књига, почела расцветавати на том истом народном језику сједињујући се и духом и тематиком са народном песмом и традицијом. Кад је у XVIII веку у Дубровнику почело хватати маха и српско православље, била је постављена основа за поступно народносно сједињавање Срба Дубровчана, без обзира на разлике између католичанства и православља. То је дало основно обележје Дубровнику у XIX веку, када је заслугом "цвета дубровачке интелигенције" вековно дубровачко Словинство најзад слободно именовано Српством, а које је тако упорно неговано у дубровачкој књижевности и у језику и у народном предању.

Језик – књижевност

Већ се могло довољно јасно запазити колико неслагање у питању језика и књижевности Дубровчана има не само између закључака српских и хрватских научника, већ и између закључака самих Хрвата. То се нарочито видело на неколико примера у поглављу Наћи исход одавде. У том поглављу навели смо мишљење Фрање Рачког (XII) да се неслога између Хрвата и Срба уопште – па и у питању народносне припадности старих Дубровчана – може отклонити "само онда ако се

интелигенција хрватска и српска споразумеју". Међутим, ако се пође од супротних ставова наведених у поменутом поглављу, кад је реч о Дубровнику пре би се могло рећи да су овде у питању супротности не толико између Срба и Хрвата колико, како рекосмо, између самих Хрвата, те се речи Рачкога о слози између српске и хрватске интелигенције управо морају односити и на слогу у интелигенцији самих Хрвата. Наравно, и оно што је речено у одељку Народна средина Дубровника такође показује упадљива неслагања међу Хрватима. С једне стране стоји Људевит Гај, који јасно и без "двојбе" потврђује да је уместо језика Хрвата, у употреби до 1836, "пригерлио сербизам", затим Иван Кукуљевић Сакцински, који пише прву хрватску драму тим "сербизмом", па Илирац Драгутин Раковац, који нам скреће пажњу на то шта је обухватала хрватска књижевност до илирског покрета и како она треба даље да се шири. Ту би дошао и Антун Барац, који добрим делом у својој историји хрватске књижевности указује на разлику у књижевном језику пре и после Гајеве реформе, као и Натко Нодило са својом тврдњом о употреби српског језика у Дубровнику. С друге стране стоје Старчевић и сви његови следбеници који су се временом множили све до дана данашњег. После овога скренули смо пажњу на оно што су рекли о пореклу Дубровчана, а што важи и за њихов језик, Владимир Ђоровић, Иван Божић, Јорјо Тадић, писци Хисторије народа Југославије; видели смо како надире народна поезија из Босне и Херцеговине према Приморју и Дубровнику; упознали смо се са поступком Матице хрватске; видели смо како су се босанско-херцеговачки владари, банови, херцеци и краљеви вазда сматрали владарима "Србљем Босне", како су владали Србима, Сасима и Власима – и нигде не наиђосмо на помен Хрвата и хрватског језика. Овде управо није реч само у супротним гледиштима српских и хрватских научника и о супротностима између хрватских научника: наине, сретћемо ми и на српској страни гледиште да дубровачка књижевност припада хрватској књижевности. Но, ипак остаје истина да је Хрватство Дубровника далеко више наглашено са хрватске неголи са српске стране. То је оно што има не само општекултурни већ и историјски значај, а данас и политички.

Ми смо већ донекле указали на нека мишљења о Српству и Хрватству Дубровника приказујући прошлост у ширем обиму, а овде ћемо се задржати само на питању језика и књижевности старих Дубровчана, на ономе што целом питању даје и јаку народносно и политичку димензију.

Поћи ћемо од већ поменутог Армина Павића, који се донекле трудио да остане на научном терену, али га је великохрватска мисао ипак савладала. Тако је он и несвесно потпомогао оне који ће науку до највеће мере претворити у пропаганду, а што се не стишава све до данас. Павић тачно тумачи затечену ситуацију код Хрвата у време илирског покрета. Можда је он и знао за оно мишљење Драгутина Раковца о ширини ондашњег Хрватства. Павић каже: "Cultus Гундулићев започе у оне дане хрватскога књижевнога приепорода, када се је народу хтјело, да буде другим европским народом једнак, а у литератури за ту сврху немаше ништа друго готова, него дјела Дубровчана". И тако је постала "дубровачка хрватска литература", чијем је извлачењу из сенке заборава припомогао и Иван Мажуранић допуњујући Гундулићевог Османа 14. и 15. певањем. [142] Овим се једна можда добронамерна мисао, удружена са правашком мегаломанијом и србофобијом, почела уздизати до једног до сада неоправданог става да Дубровачка Република свим својим вредностима припада само Хрватству и да се та светиња не сме порицати нити у њу сумњати.

Само неколико година после Павића о језику Дубровчана историчар Натко Нодило даде овај суд: "У Дубровнику, ако и не од првога почетка а то од памтивијека, говорило се српски; говорило, како од пучана, тако од властеле, како код куће, тако и у јавноме животу. Јест истина, да су се записници разних вијећа водили латински; а прилика је такође да под кнезовима млетачким, њих ради, на вијећима се понешто расправљало и млетачким којекваким говором. Него у опћини, од Млетака опроштеној, српски је расправни језик. Већ видисмо, да баш ово канцелару Ивану равенском даваше највећу главобољу; па знамо и то, да се нарочитим законом забрани, у

год. 1472, члановима великога вијећа пораба српскога језика, а наложи свакоме властелину говорнику, да говори талијански." [136, 117]

Нодило је овде био тако постојан да није прихватио ни оно мишљење Ватрослава Јагића да је "у Дубровнику владао онај старији облик хрватскога или српскога језика." [72, 348]. Наравно, Јагић је увек остајао уз своју мисао да "Заједница у књизи крчи пут заједници у задрузи". Ово Јагићево југословенство обично остаје зле среће: он је мислио да су у Босни "већ одавно прије Кулина бана почели писати ћирилицом и народнијем језиком српскијем," [115, 40] али је, како смо већ истакли, хрватски историчар Винко Форетић – а није сам – то порекао и утврдио да је Кулинов уговор са Дубровником писан хрватским језиком, па чак и онај уговор Дубровника са бугарским царем Асеном II (1253). [170, 14]

Ова доста збуњујућа лепеза мишљења и закључака о језику и књижевности старих Дубровчана, о њиховој народносној повезаности са залеђем, све више се шири, на нашу велику жалост. Вратимо се Армину Павићу. Он је рекао и ово о дубровачкој књижевности: "Она је само у толико хрватска, што је писана хрватским језиком." [141, 145] Овим је наговештено да се у самој садржини те књижевности не би могло наћи њено наглашено Хрватство. Приликом недавне прославе 400 година од Гундулићевог рођења Рафо Богишић је писао о Гундулићевом Хрватству не много убедљиво и документовано, па је чак изрекао суд који такође подсећа на Раковчеву мисао из 1843, суд који даје могућност да се о Хрватству дубровачких књижевника мисли уздржаније него што су то чинили Винко Форетић, Ђуро Керблер, Марин Франичевић, па и Антун Барац. Рафо Богишић каже: "Коначна асимилација Гундулића и његов свеукупни улазак у хрватску културу и књижевност одиграо се на прагу новог времена, у вријеме препорода." [19] Ако смо правилно схватили Богишићев закључак, овде је дато врло значајно признање да у делу Цива Гундулића нема хрватских отисака, да се он садржином својих дела није сам укључио у "хрватску културу", већ се касније накнадно "одиграла асимилација" његова једноставним проглашењем, а ради проширења хрватског простора и хрватске културе уопште. Овај суд, изречен само коју годину после

оног Форетићевог суда о дубровачкој књижевности, можда олакшава даља расуђивања о целокупном питању, ако у разбукталој галами може бити каквог расуђивања. Такву могућност наговештава и Србин Јован Деретић, који дозвољава да се сада дубровачка књижевност назива хрватском, супротно мишљењу Јагића, Решетара, Колендића, али каже и ово, и то са много добронамерности и хладног сагледавања истине: "Не би, наравно, требало, да ово [што је рекао о дубровачкој књижевности] искључи могућност да се књижевност старог Дубровника и других далматинских градова посматра и на други начин, да је видимо и доживимо не само у Хрватској, него и у српскохрватском и југословенском књижевном контексту, тим пре што је ово друго осећање било снажно изражено код дубровачких и далматинских писаца, што су они њиме зрачили на сва потоња времена, па и на илирски покрет, с којим почиње нова хрватска књижевност. У својем јужнословенском и југословенском програму тај покрет највише је налазио ослоњаца управо у 'словинству' дубровачко-далматинске књижевности." [43,17] Ове речи професора Деретића можда данас личе само на савет глумима. Није ли још Вук пре толико година био ближи стварности када је о нашој неслози око језика рекао: "Али шта ћемо кад смо несрећни људи те се друкчије не може"?

Вратимо се опет Јиречеку и његовој истинољубивости. Он је у дубровачкој архивској грађи из века нашао 211 женских имена, од којих су 129 словенска. Јасно је да ће ове мајке и својој деци давати народносна имена која налазимо и међу самом властелом (Dobroslavus). Ово објашњавају и подаци из уговора Дубровника и бугарског цара Асена II из 1253. На њему је од стотинак потписа Дубровчана 93 са завршетком на ић (икъ), а сам уговор је написан српским језиком и ћирилицом са наглашеним штокавским одликама. Јиречек нам скреће пажњу на поступак дубровачких власти са многим тестаментима потеклим из народа и од властеле, заплашених страшном кугом средином века. Тестаменти су уношени у књиге Малог вијећа званичним латинским језиком; али, како је превођење толиких тестамената одузимало време, одлучено је да тестаменти могу остати и на народном језику. [74,108-110,124] Свакако ће се појавити приговор да је презиме са завршетком на ић и хрватско колико и

српско. Форетић је чак, све оне потписе на поменутом уговору из 1253. назвао "хрватским". [169] Да би се овде дошло до убедљиве истине, требало би наћи сличан текст из истог времена са многим потписима на тлу Хрватске, хрватског порекла, извршити упоређење и утврдити колико су та два текста језички слична и истородна, са које је стране стигао утицај на овакво уобличавање поменутог уговора. Уосталом, рекосмо да треба видети и данашње спискове Хрвата да би се утврдило да ли је тако много презимена на ић као на оном уговору из XIII века.

Један од најупорнијих истраживача дубровачке архивске грађе и писаца о језику и књижевности старих Дубровчана, Дубровчанин Милан Решетар (пореклом из Чилипа у Конавлима), открио нам је нове или шире објаснио раније познате појединости. Највећи део својих ранијих закључака Решетар је слио у своју беседу као новоизабрани академик у Српској академији наука 7. марта 1941, пред сам рат, а наслов беседе је Најстарији дубровачки говор. Пођимо за Решетаром.

Она забрана народног говора од стране Сената из 1472. није трајала ни двадесет година: тај забрањени "словински језик био је у официјелним списима зван 'наш језик'". Тада потекоше и толики стихови на народном језику. Иначе, већ смо тај "српскохрватски" срели у уговорима са босанским бановима Кулином и Нинославом и са рашким краљевима Стефаном Првовенчаним и Владиславом, као и са бугарским царем Асеном II. Од 1396. био је у употреби у обостраној ћирилској преписци између Дубровника и Турске. [169] (Ово потврђују они турски документи у Дубровачком архиву којих има преко стотину.) Дубровачки поклисари на Порти могли су да говоре "нашим језиком". На Порти је коришћен речник персијско-арапско-грчко-српског језика. Дубровачки писари – граматичари, дијаци, канжилијери – с краја XIV и почетка XV века почели су се звати "дијаци српски" (дакле, не хрватски). Добро су познати Никша (Никола) Звијездић (Stella), писар од 1430-1455. и наследник му Маринко Цвјетковић. Они су често латинске облике имена посрбљавали са ић на крају презимена. [170] Решетар није заобишао ни ону распру о штокавском и чакавском говору, а коју су покренули још Вук Караџић и

Миклошић. Решетар је сматрао да су Дубровчани били штокавци, што се види из прозних текстова и оних њихових уговора, преписке и дописа. Чакавски трагови се налазе у лирици, која је у почетку била под утицајем севернодалматинског песништва (Држић, Менчетић). И Кукуљевић је био дошао до овог закључка. Решетар каже: "Дубровчани нијесу никад били чакавци, јер је српски језик дошао у негда романски Дубровник из старог Захумља и старе Травуније, где је се увијек само штокавски говорило." Преписи ћирилских повеља и писама од стране "српског канцелара" Паскоја Примојевића, Држићевог савременика, потврђују Решетаров закључак. [169]

Да докаже постојаност традиције донете из блиског херцеговачког залеђа на простор Дубровачке Републике, Решетар се обратио и књизи штампаној ћирилицом, намењеној српској дубровачкој средини. Прво се зауставио на познатом ћирилском Молитвенику из 1512.

штампаном "српским писмом и језиком". [69, 137] Њега је штампао у Млецима Фрања Ратков[ић] Мицаловић, у штампарији Русконија, управо као превод са чакавског текста. Сем ретких изузетака текст је пренет у штокавску ијекавштину, а то је још један доказ о штокавском говору Дубровчана. Затим нас је Решетар ближе обавестио о трима књигама на народном језику с краја XVI века. Једна је Начин како се има говорити миса, ћирилицом штампана у Риму 1592. Друге две су Наук карстиански – једна ћирилицом а друга латиницом штампане у Млецима 1583. На обема књигама пише да су преведене "у језик дубровачки". По језику су обе књиге исте, а то је посебно важно; овим се доказује да и град Дубровник и његова села говоре истим језиком и да досељеници са околних брда слободно употребљавају ћирилицу уз своје свештенике зване "ћирилице". [167, 169] Исти суд о језику Дубровчана у овом ћириличном и латиничном Науку карстианском Решетар доноси и у расправи о језику Марина Држића: "Тај дубровачки народни говор, који се највише чује у комедији, говор је дубровачких грађана, па је врло важно да уз Држића и дубровачка властела (племићи) говоре сасвим исто као и остали грађани (пучани)." [146, 75] Личност Кучиврат у Држићевом Аркулину, чак и даље старе вере, слободно се куне својим светим Савом. (О овој традицији светога Саве у Дубровнику биће још речи кад се будемо

зауоставили на стиховима Антуна Сасина.) Уз ове молитвенике додајмо и онај познати ћирилски молитвеник штампан у Београду 1567. као превод са чакавско-кајкавског латиничног на штокавски дубровачки говор. [69, 138]

Решетар се још једанпут задржао на језику старих Дубровчана и то у вези са једном можда случајном мистификацијом Радослава Лопашећа. Лопашећ је у свом краћем саопштењу Хрватски извјештај о великом Дубровачком потресу написао како је наишао "на хрватски опис потреса" са "несграпним и хрђавим правописом", језиком који "није у свему строго дубровачки", са примесом чакавског говора увек истичући Хрватство целог текста. [93] Међутим, Решетар је открио да је тај Лопашећев опис земљотреса из 1667. у ствари превод италијанског текста штампаног у Анкони исте године кад је био и земљотрес (даје снимак текста) и једном реченицом побија све оно Лопашећево хрватствованије тврдећи да документ "није превео Дубровчанин": језик не само што "није у свему строго дубровачки (како вели Лопашећ), већ није ма баш никако дубровачки", тим пре што је "превод писан у крају, гдје се чакавски говор мијеша с кајкавским", а то је далеко од Дубровника. [165]

Свакако, за овакву мешавину разних говора какву је Лопашећ пронашао и означио дубровачком не би никако могла да важи она оцена језика старих Дубровчана какву је дао секретар Дубровачке Републике Иво Алекин, оцена доскоро приписивана Млечанину Коронерију. Та оцена дубровачког секретара гласи: "[Дубровчани] говоре илирским језиком, али тако добро, да по сведочењу странаца који га знају, нико нема говор чишћи, углађенији и елегантнији од грађана Дубровника". [208]

Уз поменуто Лопашећеву мистификацију коју је Решетар осветлио треба додати и мистификацију у вези са једним Решетаровим закључком о језику Дубровчана, закључком који је иначе он већ био донео још 1890, па га је много касније потврдио. Враћамо се оној Решетаровој беседи у Српској академији наука о најстаријем дубровачком говору. Како је убрзо после ове беседе избио рат, текст је

објављен у Гласу САН 201 тек 1951, али без закључка о карактеру језика старих Дубровчана. Међутим, тај закључак је објављен у извештају о беседи у Годишњаку САН 40: да се језик Дубровчана може звати српскохрватски; али, ако нећемо ово двојство у називу нашег језика, онда је он само српски. Исто тако је закључак унет и у резиме на француском језику на крају текста беседе у Гласу. Тај Решетаров закључак у резимеу овако гласи: "Pour ceus qui séparent la langue serbe de la langue croate, c'est dialecte nationale serbe, ou, pour qui ne fait pas cette distinction, c'est le dialecte serbo-croate" ("За оне који одвајају српски језик од хрватског језика, то је народносно српски говор; али, за онога који не прави ову разлику то је српскохрватски говор.") [169] Навођењем ова два поступка – и то од стране најнадлежнијих у науци – опет желимо да подвучемо како низ случајних или намерних изокретања и избегавања истине наводе злонамерне и необавештене да доносе закључке са трагичним последицама.

Док смо код Решетара, подсетимо се још и тога да је он, пишући дужи приказ живота и рада свога земљака Србина Дубровчанина Петра Будманија, настављача Ђуре Даничића на изради Рјечника Југославенске академије знаности и умјетности, подвукао и то да је Будмани при изради наше граматике на италијанском језику акценте преузимао од двојице Херцеговаца, дакле оданде одакле и потиче говор Дубровчана. [171, 207]

У неколико махова дотицали смо се употребе српског језика и ћирилице у дубровачкој унутарњој и спољњој администрацији. Да би све било јасније, ваљало би видети шта о томе пишу још два добра познаваоца Дубровачког архива, Грегор Чремошник и Бранислав Недељковић. У Чремошниковој расправи, почев од самог наслова, стално се преплићу називи "српски" и "хрватски", иако је реч само о српским текстовима и српској ћирилици, којој се први дубровачки нотар учио у самој Србији. Текст уговора са Кулином баном састављен на латинском био је послат у Босну да га "дијак Кулинов преведе на српски", а то је баш онај текст који је онако лако Форетић прекрстио у хрватски, како смо већ нагласили. Добија се утисак, да је ово додавање речи "хрватски" уз "српски" код Чремошника управо извршено

накнадно и недоследно, што се у неким реченицама види као какво налепљивање без логике. Јаснију слику Чремошникових закључака даће овај краћи навод из његовог текста: "Још веће значење добива српска канцеларија око средине XV. стољећа. У вријеме Никше Звијездића дубровачка српска канцеларија не кореспондира само са дворовима феудалних династа и династића бивше Србије и Босне. Српска канцеларијска вјештина, никла у канцеларији Милутина, и усавршавана под његовим насљедницима, освојила је у току пола стољећа све околне земље, и око средине XV. стољ. у Дубровник долазе српски дописи не само из бивше Србије и Босне, него и из Албаније и Бугарске, са султанова двора и од турских санџакбегова". [203]

Недељковић је користио сва ранија истраживања рада дубровачких канцеларија и пошао даље у трагању. Тако је дао једну сажету целину. И он истиче да се преписка Дубровника са Портом у Цариграду водила на српском језику и ћирилицом. Требињски паша се чак једном извињавао Дубровчанима што им шаље "ову нашу српску писанију". Напомиње да се често ћирилски документи у протоколе уносе без превода, само латиницом. Недељковић потврђује онај Динићев суд да *Slavus* и *Sclavonia* значе Србин и Србија и наводи као одредбу дубровачког Статута да појам *Sclavonia* обухвата Рашку, Босну, Хум и Зету. (*Stat. Lib. III cap. 54, 52-67*). На то су скренули пажњу још Медо Пуцић, Јиречек и Богишић, али хрватски правашки историчари не желе да се на томе задржавају. Кад је у протокол уведена награда познатом Феликсу (Срећку) Петанчићу за превод папске буле на српски језик, овако је записано: "*pro exemplis in lingua serviana de bulla Jubilei*". Овај израз "*lingua serviana*" у самом протоколу Дубровачке Републике је непобитан доказ да су Дубровчани свој језик сматрали српским и тако га називали. Овај се назив српски уместо дубровачки касније јавља све чешће. Јављају се и изрази илирски, босански, рашки, али све то увек у значењу српски или дубровачки (*sermo maternus raguseus*). Срећу се и изрази "*slavo seu serviano*", "*caractere slavo vel ut dicitur serviano*", "*caractere illirico sive serviano*" али никад хрватски! Чак се догоди да српски дијак, иако није Дубровчанин већ Италијан, пише матерњим језиком српским. Сви ови примери потврђују, дакле, да су Дубровчани свој народни језик сматрали

српским. Недељковић даље наводи да се који пут текст на нашем језику унесе у протокол у преводу на латински а оригинал се не сачува, те се стога на крају дода белешка да је то превод са *lingua serviana* или *lingua slava*. Догађало се и то да нотар прекине италијански текст и у њега убаци српски. Као што је језик Дубровчана имао разне називе, тако је разне називе имао и нотар, односно канцелар – али никада се није називао хрватски. Када се одлучивало да се коме пошаље званична честитка или изјава саучешћа, одлучивало се и то да ли да буде *italico sermone* или *serviano sermone*. [122]

Наравно, овде можемо додати и онај често понављан случај кад је 1638. одлучивано да се нешто објави народу, одлучено је да то буде "*in lingua latina et in lingua serviana*" – да би народ боље разумео, а то значи да је народ Дубровника говорио српски.

Какво се мишљење о језику Дубровчана било усталило у нашој широкој јавности и шта се мислило о односу говора Хрвата према осталим нашим говорима, нека нам кажу и две црквене личности, црногорски владика Сава Петровић и Матија Петар Катанчић. Владика Сава 1767. у писму Дубровчанима, за које каже да су "нашега српскога језика", подвлачи да је слава српска прошла и "ништа није остало до вас како један цвет на вас свијет; [то је] што јоште може се српска земља са вама похвалити". Катанчић, који иде "међу најученије [и мисаоније] Хрвате", убеђује нас у своју објективност кад говори о улози вере – "*ut hic [ritus] non facit diversitatem in gente*" (верски обред не чини разлику у народности). Он истиче да се "наши Илири свуда Србљима зову". (Није ли Вук и у овоме нашао подстицај за онај чланак "Срби сви и свуда"?) Даље каже "да се и данас заиста разликују Хрвати од Далматинаца и по отаџбини и по начину говора". Затим поставља питање: "А шта је узрок да Илири уз Јонско [Јадранско] Море, Србијанци, Босанци, Срби (Раџи) који живе у Угарској на једној и на другој обали Дунава, истијем дијалектом говоре којијем и Далматинци, а од Хрвата се разликују?" На ово додаје: "Свако зна колико је далеко између Илира што живе на Дунаву и Дубровника, па ипак нема друге разлике у говору него да их је обоје родила иста мајка". [15, 112/3] Не заобиђимо ни оно тако познато Катанчићево

мишљење, које је исто као и Кашићево, Микаљево, Белостенчево и Витезовићево, [69, 147] да је говор Босанаца наш најбољи говор, а то још једном објашњава зашто је Иво Алетин језику Дубровчана дао онако високу оцену. Да ли ове наведене речи Катанчића доказују да је он био Србин или Хрват? Да ли је његово католичанство у њему убило осећање Српства? Ако је негде признао своје Хрватство, како се то слаже са овде изнетим његовим тврдњама?

Да бисмо употпунили мишљења о односима Босне и Херцеговине и Дубровника и о језику у њима, додаћемо и о томе забележене изјаве Срба јаничара на високим положајима у Турској:

"Неки Ибрахим-ага учинио је Дубровнику много услуга 1618-19 г., а једном приликом је препоручио великом везиру 'онај град и онај народ од кога ја водим порекло', док је млетачком посланику, с којим су се дубровачки поклицари спорили, казао: 'хоћу да знаш: Дубровчани су од моје крви, па по правди и по обавези своје крви морам да их браним, и бранићу их до смрти'. У исто време заузимале су се за Дубровчане и друге угледне личности, за које су поклицари јављали да су Херцеговци, Босанци или Срби, а које су тада или раније били беглербези Анатолије и Египта, или су заузимали друге истакнуте положаје. Нови босански паша, родом из Чајничка, истицао је 1631 г. како су они суседи 'и говоримо истим језиком', а Мехмед-ага, из Зворника, казао је поклицарима: 'Ја се поносим нашим језиком и уживам с вама разговарати овим језиком'. Препоручио им је да и пред султаном говоре својим језиком, што су Дубровчани увек и радили, 'јер који пут Велики Господар пита који је ово језик којим посланици говоре', а ми одговарамо: 'Господару, оно је наш босански језик'. Овај Мехмед-ага је препоручио Дубровчане званичном хроничару Порте, који је био 'нашега језика', и упозорио га је 'да је право да их ми, који смо њихова језика, помогнемо код везира'. Постојало је, дакле, не само код школованих Дубровчана и осталих Примораца, него и код људи из наших области под Турцима, осећање о постојању језичке, према томе и етничке заједнице неких делова Јужних Словена, без обзира на верску подвојеност и државне границе". [70, II, 229]

Наравно, за велико-Хрвате све се ово односи на Хрвате и на хрватски језик и нема никакве везе се српским језиком! Та великохрватска ученост и доводи до оваквих смешних, али и трагичних противречности. Наиме, док Таде Смичиклас за Славонце једноставно каже да су "Rasciani fidei catholicae" (Срби католичке вере), дотле Стјепан Павичић, после толико година напретка хрватске науке, упорно и неуморно тврди како су се у Славонију досељавали "Хрвати католици из Босне", Хрвати "из источне и средње Босне", па исти "из околине Тузле" и тако унедоглед. Нигде помена о оним Србима православне вере које су ревносни босански фрањевци преводили у католичку веру. Нису ли они баш ти Хрвати пресељени у Славонију; нису ли они остајали у Босни; или су можда пропадали у земљу када су ови "Хрвати" пред Турцима побегли у Славонију? Нису ли ови Смичикласови "Срби католици" у Славонији и овде настајали од бивших православних Срба? Ко је то за Србе у Славонији тражио посебну област "Мала Влашка", коју је Павичић једва поменуо? Шта је хтео да каже Славонац Матија Антун Рељковић стиховима у Сатиру

Ваши стари јесу српски штили,
српски штили и српски писали?

Због чега је Фрањо Богданић, такође Славонац, 1792. "тражио слободу издавања новина ћирилицом и латиницом"? Ко је писао том ћирилицом? [143, 205] Напоменули смо да је штета што ЈАЗУ није организовала испитивање порекла становништва у Хрватској као што је то урадила САНУ за српске крајеве. Али, кад погледамо како је то радио Стјепан Павичић пишући о славонском становништву, можда је и боље што је ЈАЗУ изоставила овај посао. Нека се упореде Павичићеви научни резултати са онима до којих је дошао Душан Кашић у делу Српска насеља и цркве у Славонији, Загреб 1988. Судећи

само по овим примерима и питањима, види се колико смо далеко од истине.

Да би се још очигледније указало на планско затрпавање Српства у Дубровнику и у његовом окружењу измишљеним босанско-херцеговачким Хрватством, наведимо и ове трагове Српства у Дубровнику. Када се узме у обзир како је у Дубровнику, материјално обogaћеном и духовно уздигнутом, у почетку новог века букнула књижевност на народном језику, како се све чешће јављала потреба да се штампају књиге и латиницом и ћирилицом, намеће се питање зашто богатији и пословни Дубровник није добио штампарију онако како су је добила многа места у поробљеној српској земљи од Скадра до Београда. Поред оних већ наведених штампаних књига Дубровчана имамо и нештампане рукописне збирке песама Џора Држића и Шишка Менчетића, па тако познати канцонијер-зборник Николе Никше Рањине из 1507. и онај католички ћирилички рукописни молитвеник Либро од мнозијех у доминиканском манастиру у Дубровнику из 1520. И ко зна шта је још све настало у то време у Дубровнику и остало у рукопису, а што ми нисмо до сада открили.

Но, прво да се за тренутак задржимо на овом молитвенику из 1520. Њега је 1926. издао Милан Решетар уз исцрпну студију о тексту. Решетар каже: "Рукопис је писан тако званом босанском ћирилицом [босанчицом], која управо није никакво специјално босанско писмо, него је старија ћирилска минускула [ситнија слова], која је у старије време била у обичају у свим нашим крајевима у којима се уопће писало ћирилицом, и код православних, и код католика и код муслимана". [168, XII] И овај рукописни молитвеник јесте још један доказ везе Дубровника и његовог босанско-херцеговачког залеђа.

Дубровник, дакле, тада није добио штампарију, иако му је била потребна. Али је било неколико покушаја да се до ње дође. Прво су 1502. године Лука Радовановић и Павле Вукашиновић покренули питање оснивања баш ћирилске штампарије. Међутим, књиге из те штампарије нису нађене, те се и не зна како се завршио овај први покушај оснивања штампарије у Дубровнику. Покушај Петра Ђорђа

Сушића и Фрање Ратка Мицаловића, кога смо већ помињали, изгледа да је успео, јер је нађен документ о протоколисању њихове штампарије 1511. Слова су била облика слова штампарије Црнојевића. Али, није нађена ни једна књига у њој штампана. Није успео са ћирилском штампаријом у Дубровнику ни Лука Примовић 1514/5. [84] Како се ускоро разгранало италијанско штампарство, нарочито у Венецији, Дубровник је морао још да чека на своју штампарију. Можда баш због тога није успео ни покушај оснивања штампарије у Дубровнику за књиге "in lingua serviana" 1568. [146, 79]

Све ове Решетарове податке о траговима Српства у Дубровнику допуњује такође Дубровчанин, познавалац Дубровачког архива и дубровачке прошлости Петар Колендић. О њему ће бити речи касније, а овде ћемо дати неколико навода из његове студије Босанчица и 'босанско-хрватска ћирилица' и Дубровчани:

"Кад је године 1514. члан угледне дубровачке породице, која је и цркви и држави дала вриједних радника, писар Лука П. Примојевић (de Primo) молио Сенат да му допусти отворити овдје штампарију, нагласио је да би се у њој штампало и српским писменима како их употребљавају српски калуђери у својим црквама, истим словима којим су били почели штампати Црнојевићи а штампа им је била свугдје хваљена и уважена [на латинском] ... Године 1591. штампао је Анђело Рока (Roscha) своје дјело о ватиканској књијници. Сарадњом и савјетом помагао му је, сјем других, Дубровчанин, исусовац Марин Темперица, па му је написао католички 'оче наш' ћириловицом и исписао ћириловску азбуку, коју редовито зове Alphabetum Servianum и Litterae Servianae. Знамените су и ове ријечи из те ријетке књиге: [...]'Босна се међу осталим народима који употребљавају српски језик обичаје чистом и кићенијом формом у говору... како сам чуо од Дубровчанина Марина Темперице, реда Исусова, који тај језик изврсно познаје...' Године 1601. поп дум Никола Фиоровић написао је у Дубровнику извештај 'својом руком', српскијем словима да се боље разумије. Мало затим, год. 1611. дум Иван Матов Загурановић метнуо је на олтар парохијске католичке цркве у Лисцу (дубр. приморје) свој грб с ћириловским натписом 'волим умријет него се огнусит'". [146]

Колендићева студија указује на то како се ненаучно схватала "босанчица" и како се од ње хтела створити посебна азбука. Исто тако, многи Колендићеви примери указују на широку употребу ћирилице у Дубровнику, да се свима онима који у српској ћирилици у Дубровнику виде само српско писмо а не и српски језик покаже неоснованост њиховог става. Овде мислимо на оно што су подвлачили Фрањо Фанцев и Винко Форетић, који су у свем Словинству Дубровника видели само Хрватство. Зато је таква нелогика Форетића довела до тога да је језик Кулиновог уговора са Дубровником назван хрватским, а Фанцева да се послужи оваквом неистином: "Код Дубровчана у XIV вијеку најобичније је име за језик словински, рјеђе хрватски, што се једно и друго латински преводи: *Illyricus*. [193, 119] Напред смо видели како је, кад је требало, Илирик био сведен на блиско залеђе Дубровника, а сада га видимо само на тлу Хрватске, као да он не обухвата и толики српски простор! Зар Фанцев, који се иначе позива на Павла Ритера Витезовића, не зна да његов Илирик обухвата сав Балкан? Да ли заиста они и њихови истомишљеници нису у хиљадама историјских извора видели и *lingua serviana* и *serviano sermone* него су само видели српска слова? Ово су тако јасни примери како народносна тесногрудост и шовинизам своде науку на оно *ancilla stultitiae*.

До сада смо тражили српска обележја и српске отиске у Дубровнику по архивским кутовима, званичној преписци и уговорима, канцеларијским протоколима и фасциклама, по црквеним требницима латиничним и ћирилским, по разним записима и забелешкама наших и страних људи, по многим научним а и произвољним закључцима – а сада се ваља обратити дубровачким књижевницима и писцима и видети шта се о Српству може ишчитати из њихових редака.

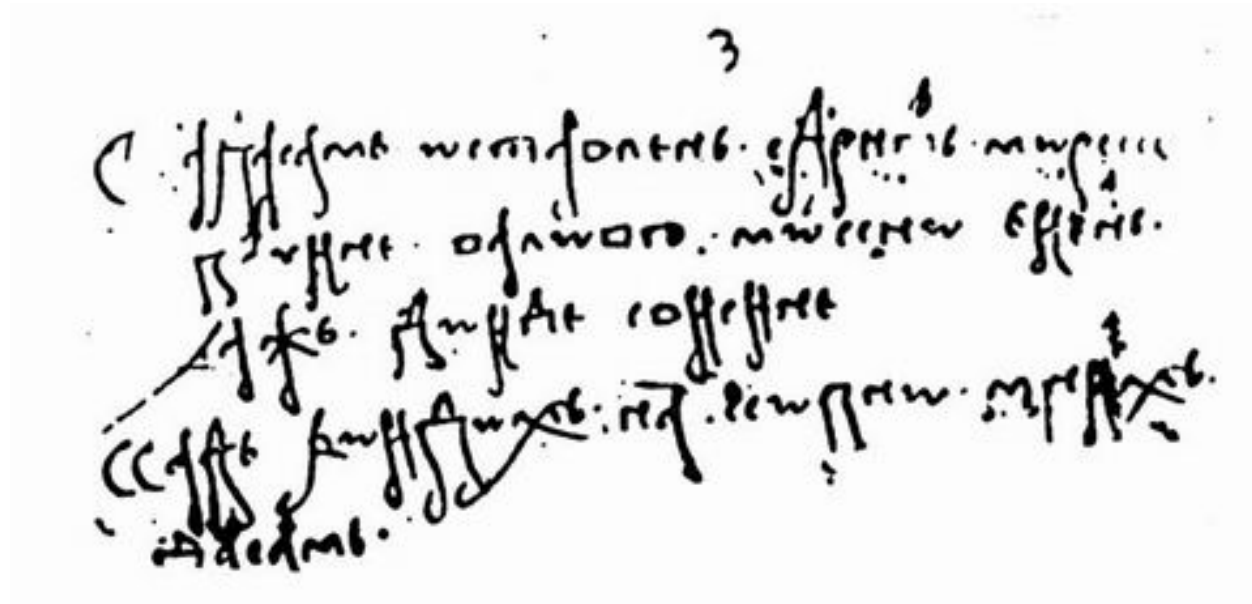
Верујемо да смо дали много примера за продирање свега што је српско у живот, језик и дух Дубровника. То наследство су са оних страна одакле су и дошли у свој град Дубровчани унели и у своју књижевност. Далеко би нас одвело да наводимо шта је ко и када рекао

о народносном обележју дубровачке књижевности. Већ смо истакли шта су сами илирци мислили о тадашњој хрватској књижевности, а што се види у поглављу Наћи исход одавде, I. Да се донекле са овим мишљењем илираца слаже и Антун Барац, види се на истом месту, II. Илирац Станко Враз, за њим и Миклошић, кад је дубровачка књижевност извучена из заборава, нису показали интересовање за њу, па ни допадање. А када се појавило издање Гундулићевог Османа 1844. у Загребу, није му указана посебна пажња, јер језик у њему није био познат у тадашњој кајкавској Хрватској. Решетар наглашава да ће се тек са победом Вукове и Гајеве реформе језика увидети да је овај њихов језик (Гајев "сербизам") исти као и језик Османа. [169] Но, све ово није сметало Фрањи Фанцеву, угледном усташи, да овако суди о дубровачкој књижевности: "Књижевност Дубровника рођена је из старе хрватске средовјечне књижевности, с њом она је расла и цвала" (подвукао Ј. Д. М.). [193, 139] Код оваквог скакања од једне до друге крајности у књижевности тешко је пресудити: да ли је реч о опасној пропагаторској необјективности или о научној недораслости. Ми бисмо, можда, смели рећи да је овде најбоље погођена истина овим закључком: пред почетак препорода у XIX веку у католичком делу нашег народа издвајао се говор око Загреба, а даље од тога писци су се опредељивали углавном "само регионално – буњевачки, шокачки, славонски, бошњачки, дубровачки". [69,176] Њих није ништа везивало у заједницу као што је Србе везивала светосавска црквена организација, увек у ставу одбране, и јака традиција, која се увек преносила и на Дубровник. Да дамо још уверљивију слику овог стања у књижевном језику Хрвата, односно католика, додајмо и оно што је 1885. рекао Вебер Ткалчевић: да неки млађи Хрвати пишу на нов начин "који се обично зове српски", па га "зато што данас њиме говоре и неки Хрвати" зову и хрватски. Ово је после Гаја најчеститији суд о односу говора Срба и Хрвата и односу њихове књижевности.

Обратићемо се најзад делима дубровачких писаца, да видимо шта та дела откривају о народносном осећању својих саздатеља.

Кад смо рекли "дела дубровачких писаца", мислили смо на књижевно стварање у целини а не само на "лепу" књижевност. Ако смо

навели да се у почетку у свим облицима писања – писма, поруке, тестаменти, званична акта – увек сретала ћирилица ("српска ћирилица"), сада можемо рећи и то да су и први забележени стихови у Дубровнику били исписани баш ћирилицом, и то на једном примерку царинског статута. Записао их је Доно Калић 1421.

Стихови гласе:

Сада сам остављен срид морске пучине,
валовју моћно бјен, даж[д] дојде с висине;
кад дојдох на копно, мних да сам ... [115, 112а]

После ове узгредне забелешке симболичног значаја за сам почетак лепе дубровачке књижевности прелазимо на већ позната остварења дубровачких књижевника и прво ћемо се зауставити, што је и логично, на старим дубровачким летописима.

У својој студији Први летописци и давна историографија дубровачка Натко Нодило нам скреће пажњу да "првом летописцу кано да је српштина више прирођена, него летописцима што иза њега поникоше". У том летопису прва забелешка се односи на босанскога краља Стјепана [817], који је Дубровнику поклонио прво земљиште ван зидина. [136] Овде за нас није важно што ови подаци не одговарају историјском збивању, већ је важно то да су Дубровчани од првог дана бележења своје прошлости били свесни свога порекла и везивали се за свој бивши завичај. Та свест Дубровчана о свом пореклу стално се потврђивала и никад се неће изгубити све до нестанка Дубровачке Републике, а и после ње све до наших дана. Одмах ћемо се овде подсетити да је и Јуније (Цоно) Палмотић у свом спеву Павлимир овог легендарног оснивача града Дубровника довео опет из Босне (преко Италије), као потомка жупана Часлава, који је управљао и Рашком и Босном као јединственом српском државом, највећим делом сједињене српске земље. Палмотић уздиже "Бошњаке – славне Славе" [Славене] и "куну подунавских краљевина", цара Ђурђа и Јерину. Међу "адрианским" градовима он не одваја хрватске; а кад је поменуо Хрвате, он је испред њих ставио Готе, Шведе, Дане, Угре, Моравце, Бугаре и опет Бошњаке, своје праоце. Палмотић зна за многе реке, места, планине у Србији и Бугарској, почев од Требиња и Требишњице, али о њима у Хрватској код њега нема ни помена. [98, 204]

Напред смо истакли народносно осећање Марина Држића, а овде ћемо додати и ово: у Дунду Мароју има много личности и већином су Дубровчани, а зашто Држић само за Гулисава каже да је "Хрват"? Зар и они други у драми нису Хрвати, баш како желе они који Држића сматрају Хрватом?

Који пут се у песми Мавра Ветрановића Тужба града Будима подвлачи посебно пишчево народносно хрватско осећање. Он овде тужи што су пред Турцима пали Угри, Чеси, Пољаци, па каже да више нема храбрих Хрвата ("Хрватин") и Далматинаца; али он ту одмах ставља и Босанце, Ердељце, Угровлахе. Ако је Ветрановић, што Хрвати често истичу, хрватско народносно осећање истакао навођењем назива

Хрват и Далматинац и уз помен града Будима, какво ли је тек народносно осећање показао у песми посвећеној Београду, коме је управо посветио читав хвалоспев где кличе "сва славо крстјанска и части уфања"? Он помиње победу на Крбавском пољу (1493), али испред ње је и помен Косова поља. Овде се сем уздизања "крстјанске сабље" нико више посебно не велича, па ни Хрватство у ма ком облику. Најзад, кад Ветрановић као Далматинац уз овај назив ставља и Хрвата, зар тиме није најбоље потврдио да себе не сматра Хрватом? Па и ово ваља рећи: Ветрановић се родио мало после Крбавске битке, па ју је стога могао лако и ставити у стихове по причању оних који су је доживели, а он је уместо тога истакао Косовски бој који се догодио више од једног века пре Крбавске битке. То свакако казује за који је од ових догађаја Ветрановић осећајно био више везан. Чак се није сетио ни сигетског хероја Николе Зрињског (1566). Зар му Сигет није био много ближи ако је себе сматрао Хрватом, него што су му то били Косово поље и Београд? [204]

И код Доминка Златарића често се траже његова народносна хрватска осећања, при чему се истиче помињање хрватскога језика у његовим делима. О чему је овде реч? Књижевник и дубровачки хроничар Игњат Ђурђевић (Ђорђић), по мајци потомак Златарића, тврдио је "да су Златарићи пореклом из Србије". Иван Кукуљевић Сакцински тврдио је да су из Мизије-Мезије (*Mysis orte parentibus*). Да ово нису тврдили напамет, доказује Драгољуб Павловић, који је у Дубровачком архиву пронашао документа из којих се види да је предак Златарића дошао "из Сребрнице", кад је била у саставу деспотовине, године 1427. [144] Код оваквих доказа о српском пореклу Златарића тражити код њега Хрватство значи упорно на Дубровчанима увек примењивати оно правило које је важило у сувереној Далмацији: кад се Србину натура католичка вера, мора му се натурити и Хрватство. Златарићев брат Михо имао је добру службу код Јурја Зрињског и из пажње Доминко Јурју посвети свој превод Софоклове Електре. У посвети књиге Златарић каже да Јурју овај дар неће бити мање драг него "великом Лехсандру краљу српском у рукама Омера" [...] па ће и њему бити угодно "пригледат кадгоди спијевања од вриједнијех Латина, али Грка, који вам у ваш хрвацки

језик говоре" [...]. [193, 128] Они који користе овај помен "хрвацког језика" заобилазе смисао целе посвете: прво, српско краљевство и царство били су тако велики да им је круну носио нико други до Александар Маћедонски, а Јурај Зрињски је достојан да се упореди са тим српским краљем и да чита Хомера као што га је радо читао Александар Македонски; друго, израз "ваш хрвацки језик" оном речју "ваш" наглашава да је језик Дубровчана друкчији, како мисле Будмани, Маретић, Ивић. [69, 142] Из тога би се могао извући закључак да је исти језик Дубровчана и Хрвата, али са два назива и да би баш ова посвета у Златарићевој књизи била први наговештај да нам се језик треба звати "српскохрватски" – оно што данас Хрвати упорно одбијају и свој језик хрватски сваког часа удаљују од језика српског.

За утврђивање става Дубровчана према Српству и Хрватству посебан значај има дубровачки историчар Мавро Орбин (Орбини). Он је 1601. објавио дело *Il regno degli Slavi* а ми ћемо се служити српскохрватским преводом под насловом Краљевство Словена, Београд 1968. [139] Орбин је заиста употребио многе изворе за своје дело; али је у основи остао неодмерен у закључцима. Он је желео да од Словена направи главни народ света и носиоца светских збивања и налазио их је по целој земљи и у свим вековима. Идући ближе својој земљи и свом времену, он је сужавао првобитни обим своје историје и свео је на приказ прошлости Србије (Рашке), Босне, Бугарске и, наравно, Дубровника. Орбиново дело је много коришћено у свету. На руском се појавило у скраћеном преводу Саве Владиславића, саветника руског цара Петра Великог, иначе родом из Херцеговине и великог пријатеља Дубровника. Србима (Србија и Босна) Орбин је поклонио близу 200 страница, Бугарима скоро 100, а Хрватима само коју десетину редака, и то највише бановима Павлу и сину му Младену. Дело је снабдео грбовима и генеалогским стаблима српских династија (стр. 12, 13, 49 итд). Пада у очи да и код Орбина, као и код Гундулића, постоји исти израз "кућа Немањића". То може да се тумачи и као општепознати израз за Немањиће у Дубровнику, а и тиме што би овај израз Гундулић могао да преузме из Орбиновог дела. О кнежевој вечери уочи Косовског боја Орбин опширно говори: ту се српска земља зове Србија. Уочава се да има сличности у изразима Орбина и

патријарха Данила. Сам бој је описан опширно са основним елементима косовске легенде (стр. 98-100). Говорећи о једном сукобу Дубровника са Босном Орбин наводи говор дубровачког представника, који има сличности са кнежевим говором 1389. Иначе, Орбин је пун хвале за Босанце и подвлачи да се Босна спајала са Рашком и Хрватском. Занимљиво је да је и код њега забележена она изрека о Кулиновом времену: "Вратила се времена Кулина бана" (стр. 140-141). Орбин зна и за сукобе Босне и Угарске и да је област од Неретве до Цетине прелазила из руку у руке ових држава (стр. 148). Узгред истиче чистоту и лепоту језика Босанаца, што наговештава везаност Дубровника за Босну (стр. 174). Орбин налази и "Војводство Светога Саве у Босанском Краљевству" [Херцеговини] а то потврђује свест о народном јединству Босне и Србије (стр. 177). За Хрватску, пак, каже да је "врло далека земља" (стр. 197), што нас доводи у недоумицу, јер Мавро опширно говори о далекој Бугарској а Хрватску назива "далеком земљом". И онај недовољан Орбинов приказ Хрватске, и ова његова тврдња о удаљености Хрватске захтевају извесно објашњење од стране наших историчара, првенствено хрватских. Како се ово слаже са оним тврдњама о јединству Дубровника и Хрватске? Када се узме у обзир овај Орбинов поступак према Хрватима, свакако несхватљиво звуче Форетићеве речи да код дубровачких писаца "долази до изражаја и идеја хрватског јединства као и припадности Дубровника хрватском народу". То исто вреди и за Форетићеву тврдњу да је Палмотић у Павлимиру узео "босански језик" да би писац био разумљив свим Хрватима. [197, II, 378, 385] Зар се језик у Павлимиру разликује од језика у другим Палмотићевим делима? Још један пример како се поред научнога може да јави и антинаучно.

Два дубровачка песника написала су историјске епове о савременим догађајима: Антун Сасин Разбоје од Турака и Џиво Гундулић Османа, везујући се и предметом, и језиком и свом мисаоношћу за своје српско залеђе. Сасин је свој еп поделио у девет певања, "разбоја". Он пева о страдању Турака у сукобу са аустријском војском код Сиска 1593 и после, при чему им несрећу наносе и више силе шаљући им страшни гром, а то све Турке сналази "Ер ждегоше славна Саву" (седми разбој). Ово схватање величине светога Саве код

свих Срба – да и Бог руши силну турску царевину због спаљивања овог свеца – најбољи је доказ колико су код свих Срба, без обзира на њихову веру, дела и значај светог Саве били познати. Сасин је употребио стих тринаестерац, који налазимо и код Вука ("Израсла је вита јела на бр'јег Дунаја"). Поред традиције и народних изрека, и дух српске народне песме као и њени песнички украси пренети су у Сасинове стихове. Као и код народног певача ту су виле, речи и изрази "вишњи", "гиздав", "мркли", "жарки", "грозне сузе", "утва златокрила", па онда и оно "сви јунаци као лави" итд. [125]

Без сваке сумње, најдубљи трагови Српства у дубровачкој књижевности налазе се у Осману Џива Гундулића. Управо, како су Џоре Држић и Шишко Менчетић језичке лепоте и мотиве претакали из српске народне лирике у своје лирске изливе, тако је и Гундулић, као и Сасин, из народне лирике и епике претакао у своје стихове. Само је Гундулић отишао много даље обимним захватањем из српске прошлости, праћеним снажним саосећањем за изгубљеним, жељом да се поврати то изгубљено и Србима поново дође слобода. Поред овога, епика Сасина и Гундулића, ослоњена на народну епику и друго народно књижевно благо и украшена свежим језичким и осталим "уресима", најсигурнији нам је доказ да је српска народна поезија и све народно казивање, како га је и Вук забележио, у ствари постојало у пуном расцвету и у време ова два дубровачка песника. Овом потврдом и онај наговештај о "српском начину" певања, са оне две записане песме код Хекторовића, оправдано добија свој пуни обим и ширину српског народног умног стварања, које се прелило по целом јадранском појасу баш онако како су то схватили, поред осталих, Јагић и Краус.

Гундулићев Осман има преко 11.000 стихова, од којих су скоро 1.100 посвећени Србима, Србији, Босни и Херцеговини. Цело VIII певање испуњено је Гундулићевим Српством. У стиховима Османа зауставили су се многи Немањићи, "Немањић кућа цара", св. Сава, Милош, Марко итд. И за Гундулића Александар Македонски је краљ Срба. Ту је косовски херој Лазар, па деспот Ђурађ и остали Бранковићи и њихове велможе, од којих је и Љубдраг, отац красне Сунчанице,

слепи отац изгинулих дванаест синова, кроз чија туговања за пропалом славом тугује и сам Гундулић. Певање VIII је болна епопеја, али и апотеоза Српства. Штета је што наши филмски ствараоци у овим Гундулићевим римама још нису нашли сиже за један потресан филм о српској трагедији која се протезала вековима. Песник не тугује само за ишчезлом величином, већ је у њу уплео и сав онај идиличан живот Срба кроз весела прела и села и кроз њихова кола и песме, кроз приче о вилама и другим маштаријама, о чему причају и певају "рашке кћери рајске лепоте". Гундулић је преузимао "не само из [народне] поезије [...], него и из народне прозе". ("Ко високо прем се пење до низоко сасма пада".) Гундулић посебно уздиже своје најближе суседе Босанце и Херцеговце. Он зна за Варну, Самоков, Витошу, Стару планину, Никопоље, Мораву, док му је Смедерево посебан извор осећања и мисли. Сав словенски простор на Балкану, који је онако широко обухватио Орбин, обухватио је и Гундулић. Али, Хрватској и Хрватима посветише Орбин коју десетину редака а Гундулић једва неколико стихова. Зашто се на овоме нису задржали Керблер, Барац, Фрањо Марковић, Марин Франичевић, који су подвлачили да се, од Гундулића "јачала хрватска мисао", да је у Дубровнику у време Гундулића "женски свиет говорио само хрватски", и како је извршен Гундулићев "свеукупни улазак у хрватску културу и књижевност" – а да ни речју, ни речју, не помену Српство у толиким Гундулићевим стиховима са толиким усхићењем посвећеним Србима! Зар ништа вредног не нађоше у овим стиховима, позиву пољском краљевићу Владиславу:

Скокни коња по Косову

Гди уби Милош цара опака,

А к бијелому Смедереву

Пошљи киту твоих јунака;

Дух да одахне и почине

Укопанијех пепео кости
Ђурђа деспота и Јерине
Кијех зет Мурат ожалости.

(X, 193-200)?

Зар не нађоше у Гундулићевим стиховима и онај тако познати завет
косовских јунака:

Боље вам је смрт стигнути
И у боју с копљем пасти
Негли тако погинути
Без замјене и без части.

(I, 245-248)?

Кад је све покрила тама, Гундулић ће бацити поглед на своју Босну и
Херцеговину под турским јармом и упутити речи охрабрења своје
граду, за који владика Сава рече да је још он остао слободан од свег
Српства:

Још сред уста љута змаја,
И накота бисна лава
Око тебе с оба краја
Словинска је сва држава [поробљена].

И у свему том јаду и страдању песнику остаје нада да ће слободу донети пољски краљевић Владислав и позива га да дође на Косово, да освети Смедерево да би се смириле душе мртвих Ђурђа и Јерине, како нам одјекује из напред наведених стихова. Ово Гундулићево надање и ова његова жеља да Косово дочека свог ослободиоца и преда му Душанову круну открива нам не само колико је Косово и у време Гундулића било урезано у душу поробљеног народа, већ и то колико је све то освајало и душу Дубровчана, чији је највећи песник Косову и Смедереву дао једно од стожерних места у свом најбољем делу. [7; 19; 47; 102; 158]

И овде се морамо вратити том стравичном злу похрваћивања свега што је српско, похрваћивања прво од стране католичке цркве а после Илираца и од страна заблуделе интелигенције. Овде ћемо навести како је Луко Зоре, један од ретких познавалаца Гундулића, као професор задарске гимназије још 1869. скретао пажњу јавности на тај поход необузданог похрваћивања свега што је српско: "Стара болест код једног дијела наше браће да крсте искључиво својим именом и наш град [Дубровник] и наше све од реда велике књижевнике, учењаке", и на све што је дубровачко "ударају свој печат [...]. Тако су ту скоро похрватили славног Руђу [Руђера] Бошковића и Валтазара Богишића, а данас нашега великог пјесника Џива Гундулића [...]. Обзор о њему каже да је писао хрватским језиком и да је сам пјесник називао свој језик хрватским; а на нашу молбу да нам љубезно назначи мјесто гдје би се пјесник био тако изразио, Обзор ћути као с[з]аливен". [118]

Тај безобзирни поход похрваћивања, дакле, захватио је и далеко познатог Руца-Руђа-Руђера Бошковића, коме је животна мисао била да утврди како је изгледао грб Бошковићевих предака као часника босанског краља, "краља Србљем Босне".

Преци Руђера Бошковића прво су као властела носили презиме Подкравићи односно Покрајчићи. Рано су се спустили у Попово поље, у село Орахов До или Орахово, где су се размножили као Бошковићи. Из 1629. сачувана је једна изјава људи написана "in carattere Illirico

overo serviano" (српским писмом). Из овог херцеговачког српског села крајем XVIII века дошао је у Дубровник ради трговине и Руђеров отац Никола, син Бошка Бошковића и Дамјане. Као трговац брзо се истакао, у Дубровнику се оженио Италијанком по оцу досељеном из Италије, са којом је изродио више деце. Ојачала трговина западноевропских земаља лагано је гушила некада моћни Дубровник, али је он ипак чувао своје вековне трговачке везе са својим завичајним залеђем. Захваљујући развоју средоземних градова, којима је требало више хране, Дубровник је био посебно развио извоз сточних производа из српских крајева под Турском, због чега су дубровачки извозници стизали чак и до Санџака и Шумадије. Један од тих трговаца био је и Никола Бошковић. И тада се говорило, кад спроводиоци дубровачке робе (крамари) пођу према Требињу, да су пошли у "Склавинију" – Србију. Но, тргујући Никола Бошковић не само да је као католик "српски писао", већ се као Србин интересовао и за српску прошлост, своје српско порекло и то је преносио и на своју децу, и на Руђера. Сталан додир са многим гусларима и чести походи српским манастирима у Николи су развили широко интересовање за прошлост својих предака. Баш због овог његовог интересовања за српску прошлост, Рићепути, који је са Фарлатијем и Колетијем издавао чувено дело у 8 свезака *Illyricum sacrum*, замоли Николу да му опише српске старине које је упознао на својим путовањима по српској земљи. Тако је настао Николин спис *Relazioni dei Monasterij della Provincia di Rassa* – Старорашка сећања. Никола је овде унео српске манастире све од Херцеговине до Косова, како их је видео и како о њима што дознао. Потврђује да је св. Сава српски светац. Наводи како се у близини запуштеног Муратовог турбета налази "мала црква с гробом Милоша". Није ли то баш онај манастир посвећен Милошу Обилићу, манастир који народ свакодневно посећује доносећи многе дарове, а о чему прича Евлија Челебија у свом путопису? Овај спис Руђеровог оца Николе сведочи нам "у којим је облицима свест о нашој прошлости живјела на одређеним просторима и у одређеним тренуцима нашега живота". Ето, из такве српске куће потичу деца Николе Бошковића и син му Руђер, који је целог века водио преписку са својима у отаџбини а нарочито са сестром Аницом и братом Божом,

кога је стално опомињао да трага за њиховим породичним грбом из Босне. За ову Руђерову преписку на "словинском" великохрватски историчар Форетић каже да је вођена "на хрватском језику". Где се то Руђер назвао Хрватом? Није ни Србином, али знамо да је жудео за потврдом порекла свога босанског семена. Знамо да је, описујући један тренутак са свог путовања, рекао да су у друштву ту били он, још једна особа и још "il Croato". Шта значи ова Руђерова изјава о оном трећем присутном? Не би се требало заустављати на оваквим детаљима, али смо већ слично поступили и код Марина Држића, јер, како смо истакли, код дубровачких писаца једино се на овај посредан начин може доспети до њиховог народносног опредељења. Сетимо се оне осуде безобзирног похрваћивања од стране Лука Зоре: а исти Зоре, и Богишић, и Медо Пуцић и Валтазар Богишић, сви гласно и полугласно похрваћени, у младим данима су чак могли од старих дубровачких госпара да чују како је срце Бошковићево из Милана пренето у Дубровник. Сећају се лика Руђерове сестре Анице, која се дописивала са својим братом и у дубокој старости умрла у Дубровнику чувајући успомене на србовање у дому Бошковића, србовање коме дубровачко католичанство још није сметало. [22; 69а; 145; 185; 186; 197, II, 432]

Од Словинства ка Српству

Привредна моћ вишевековне Дубровачке Републике, како смо већ рекли, лагано опада због јачања западноевропске трговине и индустрије. Како је наслон Републике на привредне изворе у српском залеђу омогућавао њено почетно материјално јачање, тако је то исто залеђе одржавало и њено лагано издисање. У току последњих стотинак година у три маха српским простором се прегањају аустријске и турске војске у борби за превласт на Балкану и у Подунављу; али Дубровник ипак успева поново да успостави везе својих трговаца са Србима прекинуте због ратова, мада у ужем обиму. Пред опсаду Беча 1683. у Београду, Прокупљу и Новом Пазару било је 160 дубровачких трговачких радњи, а после ослобођења Будима 1686. остало их је само 70. Из Србије према Дубровнику не иду само стока и сточни

производи: забележен је случај једног ваљевског трговца који је за време од 1760-1763. у Дубровник извезао само воска 30.000 килограма. [23] После Београдског мира 1739. у Србију се слива све више досељеника из Босне, Црне Горе, Македоније и западне Бугарске и брзо се ствара један одважан и радан сој, што је условљавало све живљу трговину са јадранским градовима, па и са Дубровником. Како су Срби у овим последњим ратовима од Саве па све до јужних граница Пећке патријаршије, до Куманова, Штипа и Рилског манастира постајали све привлачнији за велике силе које су желеле да замене Турско царство у овом простору, то су се са овим српским простором правили разни политички планови: да ли Србе укључити у једну од ових царства или створити српску државу, какву су Срби имали још пре толико векова. Овде се прво појављује предлог Немца Валдемара Шметауа из 1774. француском министру спољних послова, па предлог руског официра Давида Неранцића из 1785. поднет славном Потемкину, затим предлог познатог авантуриста Суботичанина Димитрија Вујића итд.

И Дубровник је у то време имао једног присталицу Русоа и нових демократских мисли, који је имао свој план о Илирској Републици, којој би припао и његов град. Та Република обухватала би Србију, Босну, Крањску, Хрватску и Далмацију, дакле, великим делом оно што је предвиђао и Карађорђе покренувши српски устанак 1804. Тај Дубровчанин звао се Томо Басиљевић-Басељи, [112, 55] који са својим једномишљеницима Дубровчанима, упознатим са новим идејама у западној Европи, представљаху још једну новину у Дубровнику пред судбоносне догађаје за ову Републику.

Колике и какве су биле везе између Србије и Дубровника у ово време сведоче и Карађорђеове везе са овим градом. Ако је Карађорђу стизала помоћ од Срба из далеког Трста, тим пре је помоћ могла да стигне из ближег Дубровника, чији су грађани вековима живели и радили заједно са Србима и који се вековима уткивао у привредни и духовни живот Срба. "Карађорђе се био повезао и са дубровачким сенатом. Очекивао је помоћ у оружју у муницији са мора." Дубровачки гуслари су певали како је Карађорђе већ стигао у Сарајево. Такво

расположење у Дубровнику је и омогућило да је овај град већ 1805. "постао центар преко кога су ишла поверљива писма из Србије за поморске силе на Јадрану". Кад му је погинуо један официр 1806. у сукобу са Црногорцима, Наполеонов војсковођа Лористон, освајач Дубровника, писао је: "Још само треба да ми дође Карађорђе па да доживимо катастрофу." Велика је мрља остала на Наполеоновој стратегији што је рушење феудалног поретка Европе замишљао уз помоћ заосталог Турског Царства. То га је наводило да Карађорђа сматра својим непријатељем. Наполеон је чак 1807. правио план да из Дубровника крене у помоћ Турској против Карађорђа и његови официри су у Нишу радили на томе. Српски устаници у борби на Дрини отели су од Турака и неколико топова добијених од Наполеона. Познати француски конзул у Травнику Давид писао је 1810: "Ако би Срби кренули да ослобађају своју браћу, пришло би им у Босни две трећине, а у Дубровнику и три четвртине народа." [23] Ово је разумљиво, јер грађани у самом граду и сељаци у дубровачкој околини као Срби још нису били подвргнути систематском однародњавању, што ће тек касније спроводити Аустрија. И чланови Сената у Дубровнику, властела, нису се могли отети од свог народносног осећања, иако се нису могли издићи изнад свог повлашћеног положаја власника земље и носилаца власти. То их је и довело у сукоб са сељацима пред долазак Француза, и то их је, поред свести о чувању слободе своје Републике, окренуло против рушитеља феудализма "Франћеза".

Али, бура се стишала, Република је утрнула под Наполеоном а сахрањена под Аустријом после пада Наполеона (1814). После бојних похода Карађорђа за успостављање немањихког царства дошла је преговарачка кнез-Милошева политика. Дубровачка властела, огорчена на Аустрију, некако су се мирила са неочекиваном бедом у све блеђој нади да ће се вратити старо време. Ипак је у тој властели, упорном чувару сећања на прохујалу славу, живело оно вековно дубровачко Словинство. Чувало се у многим забележеним траговима у архивима, у незаборавним стиховима дубровачких песника и редовима историчара, везано за још неумукле гусле, које су лако у стихове о Марку и Милошу сада уплитале и стихове о Карађорђу. То

што је остало од старе славе svelo се на тињање, нечујно животарење, духовну "ништоту" (1814-1848), како је говорио будитељ новог Дубровника Медо Пуцић, упорни прогонитељ те злокобне "ништоте" и један од првих Дубровчана који су оно вековно Словинство гласно преименовали у Српство – управо, онако како су га увек у срцу носили.

Међутим, у време ове "ништоте" ипак се, и пре Пуцићевих усклика, упадљивом светлошћу засветлела једна свећа. Свећа је потицала из Дубровника, али није у њему дотрајавала и своје зраке је бацала ван граница скрхане Републике. Мислимо на кнеза Антуна Сорга-Соркочевића (1775-1841), који је много година провео у Француској (краће време пред пад Републике као њен представник) и западни свет обавештавао о прошлости и будућности свога народа. Он је скретао пажњу јавности на себе и својом појавом и својом духовном снагом, снагом наслеђеном од старих Дубровчана. Припадао је познатом роду Сорго. Из тог рода је и Петар Сорго, који је као сродник Гундулићев први допунио она два изостала певања у Осману, па за њим Антунов отац музичар Луко Соркочевић (1734-1789). Овај род Соркочевића траје све до наших дана. Антун је јавност обавестио о судбини своје Рагузе у часопису *La Revue du Nord* 1838, о језику дубровачких писаца и подвукао да је њихов језик као језик Црногораца, најчистије наречје дубровачког залеђа. Потом је свету скренуо пажњу на значај Словена и ту је поступио као Мавро Орбин: почео је од најширег словенског опсега да све заврши Србима и Пољацима. Ова два народа показаће "толики сјај да ће најстарији, најпоноснији, најплеменитији и најхрабрији народи сматрати за част да га носе". О Србима посебно каже: "Дивно и неопажено држање Србијанаца који, давно лишени својих поглавара и сведени муслиманским освојењима од давнина на сироте земљораднике, у свом здравом разуму, у природној узвишености свога духа, у свом племенитом и инстинктивном јунаштву нађоше ипак снаге да издрже борбу и да поврате, најзад, своју првобитну независност, упркос злоби подмуклога суседа и грешној равнодушности целе Европе, без икакве помоћи савремене цивилизације". [79]

Када су се српски сељаци одлучили да се сами боре против вековног завојевача за своју слободу, многи умни и честити људи су размишљали као Соркочевећ. Управо, ових година и мало касније у Француској и у свету јавио се немали број научника и људи од пера који су Србима одавали заслужену пажњу. За све то има заслуга и Антун Соркочевећ, који је овако сажето и из душе Србе представио писаном речју. Али, он је и живом речју пред познаницима и блиским пријатељима овако говорио о Србима и о њиховим достигнућима. У то време у Француској, посебно у Паризу, буја интелектуални живот. Ту су Иго, Балзак и толики други великани. Ту пише о Србији и Балкану Ами Буе, Сипријен Робер, који својим делима широм отварају српска врата пред културним светом. Ту су и многи пољски емигранти, на првом месту су Адам Чарторијски и Адам Мицкијевич, који на катедри за словенску књижевност, основаној добрим делом заслугом нашег Соркочевећа (како је Сипријен Робер 1850. причао Меду Пуцићу), предаје о српској народној поезији и младим људима шири видике према словенском истоку. Соркочевећева веза са пољским емигрантима посебно је падала у очи. Да ли ову блискост између Пољака и Срба, који се боре за слободу, треба везивати са оним усхићењем Гундулића, који је у свом Осману онако позивао пољског краљевића Владислава да дође на Косово и да се крунише круном Немањића? То се све поклапало са временом када је у Берлину Немац Леополд Ранке, пријатељ Вука Караџића, писао своје познато дело Српска револуција. Један од млађих који су о Словенима учили код ових својих претходника, професор византологије у Хајделбергу и Јени Хајнрих Гелцер (1847-1906), који је изучавајући значај Византије и домете њене културе уочио и вредност Срба, који су ту културу умели да усвоје и даље примењују али чувају своје народносно биће – овако потврђује ону Соркочевећеву оцену српске судбине и духовности: "Несрећа је од општег значаја што је пропаст на Косову пољу одузела Србима, том славном и између свих словенских племена најплеменитијем народу, господство на Балканском полуострву и тако турском варварству оставила слободан простор" (Karl Krumbacher – Geschichte der byzantinischen Litteratur. München 1897, S. 1054).

Мора се истаћи и то да ни познати писац историје Срба Мађар Калај није могао да заобиђе сличну оцену историјске појаве Срба пишући предговор свога дела.

С обзиром на догађаје који предстоје српском народу и Словенима, Соркочевећ је сагледавао и оно што треба даље чинити. Међутим, као да је био у каквом песничком заносу и у својим предлозима је показао извесну претераност, сличну оној коју ће коју годину касније показати и земљак му Матија Бан. Он предлаже за језик Словена језик Црногораца, који се говори све до Цариграда (слично је говорио век раније и задарски надбискуп Вицко Змајевић), језик којим се "служи оригинални народни етички геније", који су "израдили, нијансирали и осветлили многобројни дубровачки књижевници, који су њиме писали кад већина савремених европских језика беше у повоју". Преводећи делове из Османа, одлучио се за стихове о Сунчаници, "која му се чини да је најоригиналнија и најзанимљивија, пошто се тиче народне историје српске".

Мислећи стално на будућност свога народа, Соркочевећ је у брошури *Origine et chute de l'ancienne république de Raguse* (Постанак и пропаст некадање Републике Дубровачке), коју је Аустрија била забранила на својој територији, предложио да се од Дубровника, Боке Которске, Црне Горе и Србије створи федеративна држава, око које би се после окупиле и друге наше области. Исто ово, како смо видели, предлагао је и Томо Басиљевић, који је био Соркочевећев сестрић. Тако су ова два Дубровчанина у свитање новог раздобља у животу Дубровника показали на коју су страну народносно окренути, никад не изрекавши да су припадници овог или оног нашег народа, племена, баш како су поступали Држић, Орбин, Сасин, Палмотић, Гундулић и толики други Дубровчани.

И, најзад, када је Соркочевећ на француски превео одељак из Качићевог дела *Разговор угодни народа словинског за друго издање Гусала Проспера Меримеа*, одлучио се за стихове о косовском боју – Писма од Милоша Обилића и Вука Бранковића. [79] Соркочевећ је и овим показао на коју страну нагињу његова народносна осећања, исто

онако како ће поступити Иво Војновић кад буде стиховима вајао лик Мајке Југовића.

Све су ово били јасни путокази младом Меду Пуцићу и Матији Бану да лакше уклоне ону "ништоту" уснулог Дубровника и да 1848-1849. покажу да се и овај пробуђени Дубровник окреће према оној страни према којој је била окренута и бивша Дубровачка Република са својим Словинством.

У време утихнућа Дубровника има и других значајних људи које овде треба макар само поменути. Поново се заустављамо на Игњату Ђурђевићу-Ђорђићу (1675-1757), који нам је оставио оне дивне податке о знаменитим Дубровчанима (*Vitae et carmina*) и који нам је скренуо пажњу да је он латиницу сматрао "туђијем словима" а ћирилицу "словинским писменима". [81] Свим тим као и својим поимањем лика Краљевића Марка чврсто је поставио још један белег Српства у Дубровнику.

Не бисмо хтели заобићи ни тако познатог творца дела Рјечосложје... I-III Јоакима Стулија (1729-1817). Он је речи сабирао по свом словенском и илирском простору. Користио је и дела Срба Доситеја Обрадовића, Јована Рајића, Орфелина и др., а дубровачки штокавски и икавски узео је за основу свога дела. Иако је то све тако било, ипак је речено како је творац овог речника израдио "заиста рјечник хрватског језика", [197, II, 332] што је усвојила чак и Енциклопедија Југославије. У скривању истине о Стулију свакако је најдаље отишао онај дубровачки професор праваш Марсел Кушар, који ја анонимно објавио књигу Дубровчани, јесу ли Хрвати (1893) и тврдио да Стули уопште и не помиње Србе у свом делу! Но, поново ћемо се вратити овом "истинољупцу". [82]

Не заборављамо ни име једног ученог Италијана, који се настанио у Дубровнику да види крај његове слободе, да у њему заиста много уради на одржању интелектуалне снаге овог града и да нам скрене пажњу да он илирски језик сматра српским (*serbico*). То је био уважени и познати Франо Апендини. Ова два савременика, Стули и Апендини, први у свом Рјечосложју а други у својој *Grammatica delle*

lingua Illyrica (1808) и у двотомном прегледу прошлости и књижевности Дубровника (1802-1803), своја дела су посветили "илирском" језику, при чему Апендини "илирски" преводи са "serbico" не помињући реч хрватски.

Додајмо овде и једног Француза, Марка Бруеревића, који се као син француског конзула у Дубровнику ту задржао и саживео са вољеним градом свог детињства. Не говоримо о његовим стиховима, већ желимо да подвучемо како изгледа једна нелогичност кад се истина постави на главу: по Марину Франичевићу Медо Пуцић, који је у оживљеном Дубровнику основао српску "штионицу" и дубровачко Словинство именовано Српством, ето такав Србин учио је Бруеревића хрватском језику! [199, I, 348] И то се све догађало у време када су Хрватска и Загреб пливали у кајкавштини разумљивој само у том узаном заокружењу, док се чекало да Гај "пригерли сербизам", Хрватима разбије кајкавску чауру и тако им отвори прозор према Словенству, Европи и "сербизму". Ова "логика" да Србин некога учи хрватском језику зачињена је и овом "научношћу": када је ученик Бруеревић умирао, његов учитељ Медо Пуцић имао је тек две године! Франичевићу је било главно да подвуче једну своју мисао о похрваћивању Дубровчана, па макар се послужио и оваквом нелогиком.

Овим се не исцрпљује број угледних Дубровчана у време престанка славне Републике. Међу њима су и два млада заљубљеника у словенску прошлост увек слободне Републике, који ће разврћи ону убиствену "ништоту" и отворити врата нешто друкчијем ветру да дуне међу дубровачким зидинама. То су већ поменути Медо Пуцић и Матија Бан.

Матија Бан је 1844. у писму брату Ђуру из Цариграда, пре доласка "на крух" Србије, подсећао како их је мајка подизала уз стихове о "Цару Лазару, браћи Југовића и Милошу Обилићу", и истицао "да се у Србији говори истим језиком као и у Дубровнику", да је "Србија предодређена да буде средиште Јужних Словена".[181]

У време свих ових збивања, неодређеног ишчекивања и нових сагледавања дошло је до постепене промене става католичке цркве у Дубровнику према припадницима православне цркве. Њих је крајем XVIII века у граду било све више. Управо се у Дубровнику увек понеко могао наћи који би припадао православљу. Чак у Држићевој драми Аркулин, видели смо, једна личност је била православне вере и клела се у св. Саву. Неке породице на Пељешцу остале су православне све до новијег времена. Тих породица било је више када се од XVII века повећао прилив са копна. Најзад се јавила потреба да ти полутајни шизматици имају и своје свештене душебрижнике. Али, католичка црква у Дубровнику, као и влада, још је била упорна и почетком XVIII века није дозволила да подигне православни храм ни Сава Владисављевић, Херцеговац, саветник цара Петра Великог. У таквој ситуацији су калуђери из манастира Дужија близу Требиња, затим и из манастира Завале, с времена на време тајно долазили у Дубровник да обаве најнужније верске обреде, служећи службу Божју у једној кући на периферији града. Године 1790. у Дубровнику је већ било 25 православних породица. Оне се договоре да ипак себи прибаве некакву богомољу, што и ураде 7. априла те године купивши кућу поменутог Владиславића да би се у њој молили Богу. То би била, дакле, прва богомоља, капела, православних у Дубровнику. Дужност свештеника капеле обављао је калуђер манастира Дужија Пајсије Јокановић. Капела је тек 1800. године освећена као богомоља. Дубровачки сенат се није слагао са овим, али на заузимање Русије све се средило 1803. Тада је дужност свештеника обављао Симеон Јовановић. Богомоља је била посвећена Благовестима а служила је све до 1872. До 1834. дужности свештеника обављали су свештено-монаси овим редом после Јовановића: Јоаникије Михајловић Протопоповић, Стеван Новоселац, Теодосије Трескавица, Јоаникије Радиновић, Макарије Грушић, Симеон Илић и Хрисантије Николајевић. После ових, дакле тек 1834, Дубровник је добио првог православног свештеника Ђорђа-Георгија Николајевића, будућег епископа. [2] Тако је почело сједињавање Дубровчана католика и православних, иако су још постојали трагови њихове вековне одвојености.

Са доласком свештеника Ђорђа Николајевића, интелектуалца са ширим знањем и схватањем, дубровачка интелектуална средина се обogaћује, знања и схватања се међусобно допуњују, онај вековни наук о "српској земљи" и оно уздизано Словинство са значењем Српства код дубровачких писаца сада се сједињују у једну снажну покретачку мисао. Мисао Саве Текелије да се не смемо делити и називати по покрајинама код Николајевића добија облик наука, и то баш на крају "ништоте", пред догађаје 1848/9. Пошто је набројао 15 и више наших покрајинских назива (Црногорци, Србијанци, Далматинци, Босанци итд.), он каже: [...] "не нађе се ни један безпристрасниј и правичниј списатељ, ни Немац, ни Италианац, ни Мађар, који би нам, кад што о нама пише, име Србскога Народа дао, него називају нас да смо час Раци, час Илири, час Сервијанци, час последоватељи источне цркве, час Грци несоједињени, час Ришћани, час Кршћани, час Морлаци, час Власи". [129, 4]

Када је Медо Пуцић запевао да је "Српска вила надахњивала дубровачке пјеснике", запевао о "српској земљи старој", када је тек стасали Матија Бан, још пре свог повратка у Дубровник, прорицао водећу улогу Србије међу Јужним Словенима, када је Ђорђе Николајевић јавно рекао да Дубровчани говоре "српским, херцеговачким нарјечјем" Српство се почињало поново усталасавати као оно крајем XVI и почетком XVII века, као оно за време Карађорђа, кад му је Дубровник учинио толике услуге. Свету је тако објављивано да је дошао крај "ништоте" у Дубровнику и да дубровачко Словинство узима своје право име – Српство. Дубровчани су сада потврђивали своје народносно обележје и свој даљи пут, не слутећи ко ће им се испречити на том путу било од стране оног непријатељског заокружења било од стране сабраће, која своју будућност виде у покрајинском разбијању а не у свеукупној заједници како су је усвајали и уздизали други мудри народи Европе.

Нови наговештаји (1848-1849)

Већ смо изнели извесне појединости из времена илирског покрета, у оном преломном раздобљу у српско-хрватским односима средином XIX века. Сада би све то требало допунити. Истакли смо значај оне мисли Драгутина Раковца из 1843. о нужности проширења Хрватства ван суженог хрватског кајкавског Провинцијала, о чему је своје мишљење исказао још Иван Деркос у спису "Genius patriae" (1832) са жељом да се сједине Хрватска, Славонија и Далмација, чије су везе тада биле "посве слабе", [209, II, 27] и са похвалом српског народног језика и његовог штокавског говора који би имао постати им књижевни језик. И Јанко Драшковић у својој познатој дисертацији из исте године препоручивао је да се сједине све илирске покрајине и да прихвате штокавски говор, којим је он водио и свој дневник, и то ћирилицом. Млади Људевит Гај се упознао у Грацу са многим српским омладинцима, у омладинском друштву Српска влада чуо све о Вуку и његовом делу, ближе упознао лепоту српског народног језика и примио многе сугестије од Србина Балтића, а нарочито у Пешти од Павла Стаматовића, с којим је "сваки дан славенски колач ломио". Осетивши довољно и снаге и полета да пође за Вуком и прихвати она мишљења о новом језику у Хрватској, Гај је свим илирцима предложио српски штокавски говор са Вуковим правописом, увео их је у своје Народне новине и тако за Хрвате "пригерлио сербизам" обезбедивши им лакши излазак у свет, баш оно што је Раковац подвлачио. Већ 1837. Павле Стаматовић је писао да је сада језик у Гајевим новинама "више сербскодалматински нежели рватски". [209, II, 50] Све наведене изјаве Гаја и осталих довољно указују на то да је Гај 1836. дотадашњи хрватски заменио српским говором, па макар како то сада Хрвати порицали и српски крстили хрватским именом.

Раније смо истакли да је појам илирски замењен појмом хрватски, али да им је опсег остао исти. Тако се Хрватство почело ширити ван Хрватске и за неколико деценија јасно ће бити наговештено куда то

води и у шта ће се претворити све то безобзирно похрваћивање. И сада се све гласније обнавља иста мисао, чак и са пропагандом да се саставе границе Хрватске и Бугарске пошто Српство више не треба да постоји.

У нашим даљим редовима биће довољно података о сналажењу Дубровчана у овој великохрватској мегаломанији.

Све док Србија са својом пијемонтском улогом није постала отворена опасност за Аустрију, бечка политика према Србима на аустријској територији, па и на јадранском појасу добијеном одлуком Бечког конгреса 1814, могла се донекле сматрати благонаклоном. Овим ставом Аустрије према Србима може се тумачити и онај поступак њених статистичара при попису становништва 1851. и 1857, када су све становнике јужно од Неретве уврстили у Србе. Да аустријски став овде није био без основа, доказује нам и Шафарикова тврдња да су и Далматинци и Славонци [Шокци, настали покатоличавањем православних] управо Срби. Но, и овај став аустријских пописивача становништва и она трпељивост према ћирилици (и сам цар се њом потписивао на документима намењеним Србима) нису могли да ублаже ону оштрину коју су ускоро показали аустријски управљачи у отвореном или прикривеном савезу са ратоборним хрватским правашким бојовницима, који су братско заједништво замењивали служењем завојевачу и поробљивачу. Негде од 60-их година прошлог века Беч је почео користити свехрватску мисао, чврсто ослоњену на католичку цркву, да су сви католици у Хрватској Хрвати, да православни Срби треба да се сматрају православним Хрватима и да прихвате Хрватство у целини, како је најгласније пропагирао већ поменути Миховил Павлиновић. Тако је и простор бивше Дубровачке Републике постао хрватски што је прижељкивано у Загребу. Обраћање пажње Дубровнику од стране Загреба до ових догађаја није било посебно упадљиво. Посета Људевита Гаја Дубровнику 1841, када је овај град назвао "илирском Атеном" (не "хрватском"), штампање Гундулићевог Османа 1844. у Загребу, уз подвојено мишљење и о спеву и о свој дубровачкој књижевности (Вукотиновић се слагао са Вразовом уздржаномшћу према њој замерајући му "ултра србизирање") још су носили боју илирства, која је привукла и Дубровчане. Оно је

обавезивало своје присталице да упознају Вукове Српске народне песме и ћирилицу. Важило је као правило "да ћирилицу мора знати сваки прави Илир". [209, II, 75/6] Треба добро утувити: када се свејугословенство појављивало и под именом илирства и под именом југословенства и јужнословенства Срби Дубровчани су му увек остајали одани све до стварања Југославије. Па и данас ће му се наћи јасни трагови у Дубровнику и после толиких бура и преокрета. Дубровачко Словинство сачувало је своју словенску ширину и кад се почело називати Српством, "кад слободарска струја и племените речи Орсата Поце [Меда Пуцића], брата му Ника Великога и других прегалаца продрмаше успаваном народном свешћу" после нестанка слободне Дубровачке Републике. Браћа Пуцићи "у више махова одређују правац књижевном и националном животу свога града", како је у својим успоменама забележио Јосип Берса. [12, 179, 228]

При организовању пропаганде идеје српског ослободилачког програма Начертанија (1844), Илија Гарашанин је Дубровнику одредио улогу седишта за цео јужни део српског простора. Кад се Европа ускомешала 1848, Гарашанин је у Дубровник послао Матију Бана ради припремања терена за ослободилачку борбу Срба кад до ње дође.

Матија Бан је приспео у Београд 1844, пошто је неколико година провео у Цариграду и Бруси. [116] У Турској се упознао са пољским емигрантима повезаним са вођом пољског ослободилачког покрета Адамом Чарторијским. То је Бану управо одредило животни пут. На то га је свакако наводило и оно писање Соркочевића о улози Срба на Балкану. У Београду је успоставио везу са Фрањом Захом, који је као сарадник Чарторијског био близак са Илијом Гарашанином. Бан је ускоро добио и српско поданство. Није прошло много времена а он је у Београду основао "тајно панславистичко демократско друштво", које је било сакупило око 25 чланова, међу којима је било чак и више босанских фрањеваца онда још непривучених противсрпском пропагандом. Панславистичка мисао годинама неће напустити овог дубровачког господара. Сви до кнеза Александра Карађорђевића били су упознати са идејама револуционарног панславистичког друштва.

Аустрија је добро мотрила шта се то спрема у једној малој кнежевини, у којој се тако лепо снашао и један "сплеткаш", како је Матија Бан називан у тајним аустријским извештајима. Бан пише, пропагира, преводи са страних језика и упадљиво уздиже свесловенство. Наравно, он се зближио са Павлом Чавловићем, издавачем познатог илегалног хрватског листа Бранислав штампаног у Београду уз помоћ српске владе. Око овог листа и Бан је помагао Чавловићу, па и Банов рођени брат Ђуро (Ђурђе, Ђорђе), који је паробродом "Слога" тајно преносио текстове из Хрватске за поменути лист. У последњем броју листа објављена је и Банова песма "Хорватом" са громким позивом у борбу. Бан је био близак и са Стеваном Петровићем Книћанином, који је стајао на челу војне управе Србије.

Једна од водећих Банових мисли била је и мисао да би требало "Србију направити коловођом Јужних Словена". У клубу Банове тајне организације направљен је план о будућој федеративној држави Јужних Словена, која би се звала Југославија. Носиоци државности били би Срби и Хрвати, којима би се придружили и Бугари. Хрватска би обухватала и Словенију, а Србија све од Цетине и Врбаса до Софије. План је био изложен Книћанину. У њему је речено шта Србија треба да уради да би постала "јужнословенском покрету господарица". Ослобођена и уједињена Србија обухватала би углавном већ давно обележену "српску земљу": "Срем, Бачка, Банат, Србија, Босна са Крајином, Херцеговина са Црном Гором, Далмација са Боком Которском и Стара Србија са северном Албанијом". Колико се Бан био унео у мисли о успону Србије и напредак будуће слободне федеративне државе, види се и по томе што је Илији Гарашанину поднео и план о изградњи железнице од Београда до Суторине. Железница треба да иде кроз Босну, у којој живи чист наш народ и да се заврши на "Приморју српском".

Као "коловођа пропаганде у јужним пределима", како су га називали, Матија Бан је 1848. прво имао да прокрстари области од Војводине преко Хрватске и Далмације до Црне Горе. После разговора о даљем раду у Сремским Карловцима и Новом Саду, Бан је средином марта стигао у Загреб ради договора са људима упућеним у план

револуције. Уз пут је држао и говоре о предстојећим догађајима. Преко Карловца, Шибеника и Сплита па далматинским копном Бан је крајем априла стигао у Дубровник. Извештавајући Книћанина о овоме, Бан подвлачи да Далматинци – острвљани и приобални – баш не желе да иду са Загребом. Он се на даљем путу држао копна обављајући предвиђене послове. Свуда је говорио о скором упаду у Босну према Ливну и Травнику. У Бановим предвиђањима има више романтизма него војничког резоновања; али, ето, људе је такво расположење вукло у борбу. Бан иде и даље у своме заносу: "Око 30. маја бићу у Београду [пошто посети Цетиње], ван [осим] ако се, међутим, ствар наша не започне, јер у том случају ја вам одох с мојим Далматинцима на Ливно. Само вам препоручујем моју жену и дјецу" [...]. Бан је неколико дана остао у Дубровнику да обави потребне разговоре и договоре, па је пошао Његошу. У току дводневних разговора двају песника утаначено је све шта треба за заједнички рад и прилив новчане помоћи. Обузети ослободилачком мишљу и песнички занети уједињењем отаџбине, ова два песника видела су српскога кнеза у Призрену а владикау као српског црквеног поглавара у Пећи. Тако занет Бан пева песму Радовање над Призреном, у којој се први пут јавно помиње Југославија. Песма је објављена 23. октобра 1848. у листу Зора далматинска. Описујући вече код Његоша, уз присуство и других Црногораца, Бан каже да му се чинило да се "преселио у омирска јуначка времена". Пишући Книћанину о свему овоме 8. маја, Бан извештава и о томе да Бетондић и Балдо Вучетић, "заповједници народне војске која се по свој Далмацији завела, примише за команду српски језик". Овоме додаје како деца по дубровачким улицама певају "српске пјесме". Неким песмама и сам Бан је учио младе Дубровчане – баш онако како ће и његов земљак Франо Супило 1915. у Нишу играти коло са Српчићима и певати песму о српској Далмацији. Биће да је међу овим песмама и песма коју је тада Бан испевао и штампао под насловом Народна химна српско-дубровачка, која почиње

Ја сам Србин старог кова,

Дубровника син [...].

Пошто се није збио поход на Босну, који је Бан очекивао, он је одмах кренуо за Београд, и то преко Трста и Загреба, да тамо изложи шта је све урађено на простору Босне и Херцеговине, Далмације, Боке и Црне Горе. У Загребу је са Јелачићем и Гајем договорено све шта треба за заједничко наступање. Међутим, Бокељи су имали друкчије мишљење, они нису желели да наступају са Загребом.

Кад је, наиме, Његош Бокељима упутио познати проглас да признају Јелачића за свога бана, у Будви је одржан народни збор на коме је утврђено: [...] "Хрвати и Мађари нису никада имали под својом влашћу ни далматинска острва, ни дубровачку државу, ни Боку Которску" [...], те не би могли да се прикључе Хрватској. Народна скупштина, пак, одржана у Прчању 13. јуна 1848, на Његошев проглас одговорила је да се може поћи са Загребом, али да то буде у оквиру "Славно-Сербскога" народа, но без "уплива никакве туђе народности". Да се ова мисао о претходном споразуму дубровачко-которске области са Загребом и даље одржавала, види се из брошуре Игњата Бакотића из 1861, у којој се говори о сједињењу Далмације и Хрватске, јер то Далмацији осигурава "солидну самоуправу и праву политичку слободу". Познати далматински народни препородитељ и ватрени присталица уједињења Далмације и Хрватске Србин Ловро Монти још је одређенији у сличној брошури из исте године: он одобрава уједињење Далмације и Хрватске, али да се у Далмацији призна "Илиро-српска" народност и да се над њом неће спроводити похрваћивање. Уредник листа Зора далматинска Анте Кузманић иде још даље делећи Далмацију овако: хрватски део је на северу а Дубровник и Котор "српском народу припадају". Сви ови закључци потврђују да ове пределе нико није означавао хрватским.

Матија Бан је остао у Београду од јуна 1848. до јуна 1849. Оно што је постигнуто на терену путем пропаганде, преписком, што се у руководству одлучивало о даљем раду, најзад је имало да добије изглед пуне борбене организације. Бан је чак био превео с пољског брошуру о партизанском ратовању, издао и књижицу о ваздухопловству. У априлу 1849. довршен је план за наступање под насловом "Устав политичке пропаганде имајуће се водити у земљама

Славено-турским". У пропратном писму кнезу Александру Карађорђевићу Бан је писао и ово: "Србија или ће постати једна велика држава на истоку, или ће за свагда затрпати будућност своју." Сав простор који је требало побунити био је подељен на 12 агенција, 7 на северу под главним агентом Томом Ковачевићем, 5 на југу на челу са Матијом Баном а са седиштем у Дубровнику. У овај план била је укључена и Бугарска до Софије, докле се налазио живаљ сматран српским, "наши једноплеменници", што је Бан добро знао и подвлачио.

Чим је Матија Бан у јулу 1849. поново стигао у Дубровник, пошао је Његошу да се договоре о предстојећем раду. Бан је за овај договор носио уз кнежево писмо и 2.000 дуката као и овлашћење за закључење потребног споразума о даљем раду. Из Београда је већ раније био склопљен договор о сарадњи са албанским Миридитама, а ускоро ће између Његоша и Биб Доде бити постигнут договор о заједничком раду. Његош је за овај посао добио потребан новац, а изгледа да му је дотурано и наоружање. Овако повољно склопљени договори о даљем наступању, уз широку помоћ Србије, побудили су великог песника да о Србији изјави да она "ништа не тражи за братску љубав, а што је најглавније никад нас не понижава". После овога преписка између Његоша и Бана била је све чешћа, већ према развоју ситуације. Још је било остало да се свуда поставе агенти-повереници да би се тако успоставила потпуна ратна организација. Бан је ускоро сазвао састанак свих својих повереника, који су пред њим и протом Ђорђем Николајевићем положили заклетву. У Дубровнику су тако Срби и католици и православни положили заклетву истом Богу.

Овом приликом Бан се имао дуже задржати у Дубровнику чекајући тренутак за наступање. Зато је овде превео и своју породицу. Но, како су догађаји каснили, Бан је наумио да овде развије живљу делатност на књижевном и општекултурном пољу. Овде мислимо на Баново издавање научно-књижевног алманаха под насловом Дубровник, цвијет народнога књижевства (књиштва). То је у ствари био годишњак. Старањем Бановим изишла су три годишта алманаха – 1849, 1850 и 1851. Он ће се и касније појављивати.

У време општег превирања код Југословена требало је да алманах Дубровник покаже да Дубровчани осећају потребу да се већ једном ослободе оног свог "словинског" назива и ближе се народносно одреде. Свакако зато што се појавио у време дозревања илирског покрета, уз који се, поред народносне српске, хрватске и словеначке одреднице појављује и свесловенска мисао, овај алманах полази тим илирским путем, са видним нагласком на Српству.

Иако је био запливао у свеславенске воде и чак писао граматику једног свесловенског језика, иако је пропагирао спајање Хрватске и Далмације, Бан је увек наглашавао своје Српство. Још док је био у Турској Бан је писао брату Ђорђу како се одлучио да се посвети "домовини" и подсећао га, што смо већ поменули, како их је мајка учила народним песмама.

У Дубровнику Бану је био најближи пријатељ и сарадник песник Медо Пуцић, један од најбољих и најученијих Срба Дубровчана у XIX веку. Видели смо шта је Берса мислио о кући Пуцића и како је певао млади Медо. Свакако је и ово Пуцићево певање навело Бана да га у својој песми назове "заставом српства". Пуцићева сарадња са Баном управо се најбоље показала у алманаху Дубровник. Пошто је Бан после првог боравка у Дубровнику дуго одсуствовао, Пуцић је имао сам да се стара о штампању алманаха.

Све три свеске алманаха су у првом делу доносиле по једног старијег дубровачког писца, после чега су долазили прилози млађих писаца. У првој свесци су прештампана Пландовања Ивана Бунџа са Пуцићевим предговором. Како је у Загребу за Хрвате било започето издавање дубровачких писаца ранијих векова, у посебним свескама, Бан и Пуцић су хтели то исто да раде за Србе у свом алманаху. После Пландовања Бан је започео, из свеске у свеску, приказивање прошлости и културе Дубровника са добрим познавањем ствари, за оно време. Ово је све било већ објављено у Београду 1845. као посебно издање. Наслов гласи Зрцало повиести дубровачке. Бан подвлачи да је "будућност Дубровника сва у славјанству" и да му је "суђено да буде главно товариште [лука] Ерцеговине и Босне". Прешав на дубровачку

књижевност Бан истиче да су Дубровчани "довели српски језик до знатног развитка", као што су савршено писали и латински. Бан још подвлачи: "Србско пиесништво имало се је родити у овом граду око IX вијека." Иначе, Бан дубровачку књижевност прелази прилично скоковито, да је што пре доведе у везу са књижевним радом Јована Рајића, Доситеја и Вука. Идући даље кроз садржај алманаха, после првог певања Одисеје, у преводу Меда Пуцића, долазе мањи прилози: песме Прерадовића, Пуцића, оца и сина Казначића; а од народних песама ту је дуга песма о погибији Смаилаге Ченгијића. Као научни прилог долази почетак Бановог разлагања о основи "славјанскога језика", што ће се наставити и у другој и трећој свесци алманаха. Овај рад је био написан у Београду 1847, а у Дубровнику је само припремљен за штампу. Бан ту предлаже: "Ми Илири треба да створимо једно илирско 'наречие', па да га после утопимо у свеславенски језик."

У другој свесци Дубровника ваља истаћи Банов текст о Палмотићу и наставак размишљања о славјанском језику. Бан се овде дотакао, доста поједностављено, и тога како су "Хрвати одабрали нарјечје србско и нешто га похрватише". Од Банових песама овде су оде Карађорђу и Његошу, затим песма о Дунаву и Српству, песма посвећена Книћанину и Матери Србској, испод које је Бан написао и ово: "Ми Срби, неки смо источне вјере, неки западне, неки униатске, а неки прешли смо на турску вјеру – ништа мање сви смо Срби." Ту је и она Банова песма Хорватом, у којој кликће Хрватима "На ноге, на ноге", а завршава је стихом "Проклет издајица народа свог!" Ова Банова песма објављена је пре овога у последњем броју поменутог Бранислава. У овој свесци алманаха даље долази опис дубровачких сватовских обичаја са одговарајућим песмама, све из пера Петра Франасовића. На крају је светосавска беседа Дубровчанина Петра Мартиновића, учитеља у Србији и члана тајног Бановог удружења у Београду.

Трећа свеска алманаха, коју је издала Матица илирска у Загребу у договору са Баном, поред осталог садржи песме прирођеног Дубровчанина Марка Бруеревића са Пуцићевим уводом, затим

неколико Пуцићевиx песама, живот Мара Геталдића, Банова књижевна расуђивања и моралне и повјесничке искрице (такође раније написане), затим еп Разговори пастиерски Мата Водопића, прозног писца, будућег дубровачког бискупа. На крају свеске је објављен статут отока Мљета из средњег века.

Но, Бан се није задржавао само на овом алманаху. Он је имао намеру да у Дубровнику покрене један лист, о чему се већ био договорио и са Његошем. За ово је црногорски владика обећао Бану своју штампарију на Цетињу. Међутим, догађаји су кренули другим током.

Матија Бан, увек у послу, у Дубровнику је остао до марта 1850. Тада је добио позив да дође у Београд. Полазећи на пут Бан је агентима издао потребна упутства за рад док он буде ван Дубровника. Али, Бану је изненада у Београду речено да мора обуставити свој рад у Дубровнику. Како се догађаји нису кретали ка очекиваном општем устанку и како је влада у Београду морала да поведе друкчију политику према Аустрији, која је врло неповољно гледала на Банов рад, Бану је било јасно да остварење својих надања мора да остави за боља времена. Све се одвијало врло брзо: по повратку у Дубровник 6. маја 1850. Бан је послао Његошу писмо кнеза Александра Карађорђевића о новонасталој ситуацији; 18. маја сви агенти са терена састали су се у Николајевићевом дому у Дубровнику, где им је све објашњено и сви, сем њих неколико, били су ослобођени обавеза; а у јулу је Бан посетио Његоша да би се узајамно изјадали и сахранили своју борбеност. У очајању, Његош је помишљао да упадне у Босну са својим борцима, али се од тога морало одустати пошто се није знало да ли би Србија притекла у помоћ и обезбедила снабдевање толике војске. Мало после тога Бан се нашао у Београду, где је примио звање професора француског језика на Лицеју. У Дубровнику Бана је у послу заменио Ђорђе Николајевић. Међутим, Бан је морао још једном да се врати у Дубровник, да распусти и оне остале агенте са терена и да оде Његошу у опроштајну посету. Тада је Његош изрекао једну пророчанску мисао: "Српство ће се препородити пре дрском [смелом] одважношћу него ли претераним обзирима на дипломатију." Можда је овим Његош

нагласио основне слабе стране Гарашанинове организације и његовог Начертанија. Касније се, пак, Бан сећао свега овога: "Заиста, од косовске пропасти никад се не беху до тада сложили православни, католици и потурчењаци у мисли избављења народа и обновљења српске државе." Последице тога неуспеха Срба свију вера 1848/9. и данас осећамо, и са великом забринутошћу пратимо колико су различите вере за ово кратко време удаљиле истородну браћу.

Овај приказ збивања у Дубровнику 1848/9. обухвата делатност Матије Бана као изасланика Илије Гарашанина. Међутим, потребно је овоме додати и друге значајне појединости које су се тада утапале у целокупна збивања. Прво ћемо се зауставити на трима појединостима које се појављују у претходним редовима: на народној скупштини у Прчању (!), на Бановом прикључењу присталица "турске вере" Србима православне, католичке и унијатске вере и, најзад, на схватању да Далмација са Дубровником треба да буде сједињена са Босном и Херцеговином.

Кад је поиталијањени Србин Никола Томашић-Томазео 1848. позвао Далматинце на устанак, иако је желео да се све од Далмације на исток сједини са Србијом, схватило се да он жели да се Далмација опет врати Млетачкој Републици, ако би она била поново успостављена. Зато је Његош 20. маја Бокелјима и Дубровчанима упутио "објављеније" да буду сложни, да чувају "своју народност" и да буду "вјерни и послушни Јелачићу". Позиви у овом духу стигли су и из многих хрватских градова, из Вараждина чак писан ћирилицом. Већ 5. јуна на скупу у Перасту представници народа одлучили су да се састану поново 7. јуна у Котору ради коначног договора. Међутим, у Котору су се само договорили да се 13. јуна у Прчању одржи народна скупштина да би се о свему посаветовали и донели коначну одлуку о томе куда ће и како ће. На ту скупштину је дошло око 400 изасланика. После дуже расправе одлучено је да се одбије Његошев предлог, као и позиви из Хрватске. Поред осталог, Његошу је отписано да "ми Далматинци ниесмо [друго] но Бокези"; али, "ми никакво противие немамо соединити се" са осталима само да то буде у оквиру "Славено-Сербскога" народа и без страног надзора. Такође је одбијено и слање

изасланика у хрватски сабор са овим оправдањем: [...] "данашња обстојатељства а навластито она што сте ви Унгарској круни подчињени, не допуштају да ми за то соединение жртвујемо независност наше народности" [...]. [62, 80] У науци ова три састанка носе назив пераштански састанак.

Срби православне вере на дубровачком подручју одржали су посебан састанак у Дубровнику још 18. (30) априла 1848. и, поред осталог, одлучили да пристану на ширу сарадњу, али не и са Италијанима, затим да се ћирилици и народном језику обезбеди најшира употреба, нарочито у школским уџбеницима и да се "српски или илирически језик" уведе у судску праксу. О свему овоме обавештена је јавност и у Боки Которској, што наводи на закључак да је овај став Срба Дубровчана утицао на одлуку састанка у Прчању. Овим састанком у Дубровнику руководио је Георгије Николајевић дакле, пре него што је Бан и стигао у Дубровник као Гарашанинов изасланик. [32] Ово се подвлачи стога што је Матија Бан заступао Гарашаниново гледиште да се помогне сједињење Далмације и Хрватске само да би већ једном отпочело остваривање нашег "соединениа".

И Банов план о пространству будуће српске државе (упућен Книћанину) и одлуке Срба у Дубровнику и Прчању доказ су зрелије промишљености о будућности Срба. Све је то почивало на основној мисли о слободној "српској земљи", што је Србе вековима држало у јединству. Међутим, песник Његош је у свом југословенском заносу основну мисао о јединству сагледавао у свој њеној честитости, не узимајући у обзир политичке рачунице које имају друге циљеве и неочекиване покрете. Стога је њега и обузео немир кад је све то увидео, кад је Јелачић постао само бранитељ цара (и одбио понуђену Његошеву помоћ), кад је ускоро и свесловенски конгрес у Прагу растурен и кад су се ратни поклици из Србије чули све ређе и ређе. Бар мало одушке је нашао када је Меду Пуцићу на Ђурђевдан 1849. упутио писмо пуно очаја, у коме каже и ово: "Еј, кукавни Срби, свачија их сабља сијече, истријебити их не могу, никакви их тирјански ланци не моглоше држати да робују, а глупи их мисионари са својима лажима

окружише и утријеше: разлучише Србе пукe и невинe сваки на своју страну, отуђише брата брату, крваву сабљу међу Србима извадише и отискоше ријеке братске крви, те провреше. [...] Драги Грофе, данас су настала времена од пословања за оне којима ништа с воље није урађено. Ја сам се у почетку нешто надао, него данас видим, да је за сад југословенство идеална ријеч, која само празнијем гласом лијепо звечи: Што је бановина (Троједна краљевина) и Војводство, то су мртве историјске ријечи, друго ништа. Југословени силе своје не познају – па и заслуге своје не виде – с тога они себе и предају слијепо у безусловно робство туђину; ово је вјечна мука за оне који су њихови и за оне душе које ово осјећају – него све једно бива, кад наша браћа не умију разумљети што је дична слобода." А у једном другом писму Његош слично јадикује и каже: "Ко је иколико сумњао да нијесу Славјани рођени за робство, нека данас њино пословање види". [75; 179, 144/5] С обзиром на ово што се данас код нас догађа може се слободно поставити питање: да ли су сва југословенска племена или народи што научили за ово време од када их је Његош овако оценио?

На шта нам је још скренуо пажњу Матија Бан? То је онај драгоцени савет проистекао из народне мудрости: Брат је мио које вере био. То је оно мудро схватање да вера не сме да дели браћу, схватање чије је поштовање последњих стотинак година водило нашем уједињењу, као што је довело и до уједињења других у Европи. То схватање данас напуштамо, између себе ударамо све више плотове и враћамо се у мрак средњег века. Млади дубровачки песник Медо Пуцић као да је нешто овако предосећао и још 1841, пре сусрета са Баном, подсећа нас да вера не може бити божја ако дели браћу. Касније нас је опет опомињао да нам Грк и Латин "крст омразише". Бан је истакао да Срба има православних, католика, "турске вере" и унијата, али нас то не сме ометати да створимо заједнички дом и да се сматрамо једним као што смо били пре толико стотина година. Све Србе, а нарочито оне "турске вере", – понављамо – томе је давно учио исламизирани Србин Босанац песник Мухамед Хеваи. На то их је упућивао и познати умиритељ Босне средином XIX века, исламизирани Србин Омер-паша Латас, када им је упућивао прогласе штампане ћирилицом, увек у употреби код муслимана; када се за

Босну и Херцеговину штампа први лист, опет ћирилицом (Босански вјесник, 1866). Оно што је чврсто поставило Начертаније Илије Гарашанина, што су тако снажно нагласили Дубровчани желећи наше потпуно ослобођење и уједињење, јасно су истакли и Срби муслимани и православни у Босни када су 1907. заједнички затражили од султана широку просветну, судску и општу културну слободу; када је Босну и Херцеговину заталасао омладински "круг Османа Ђикића"; када је у крилу Младе Босне, поред других, покренут и часопис Српска омладина (1912/3) за просвећивање омладине исламске вере у Босни и Херцеговини. Часописом су руководили Владимир Гађиновић и Смаил-ага Ђемаловић, кога је због његовог непоколебљивог Српства спалио 1945. Павелић у Јасеновцу. Исто се мислило када је много младих босанско-херцеговачких муслиманских добровољаца у ослободилачким ратовима 1912-1918. пошло на српски фронт (један од браће Куртовића био је завршио Војну академију у Београду и јуначки погинуо 1915). Тако се мислило и када је у последњем рату негде у босанској Посавини покренут данашњи лист Ослобођење штампан ћирилицом и не делећи Србе на разне вере. Пут на који је упућивао Матија Бан са Медом Пуцићем није настављен до данас. Чак нису успеле ни опомене Меше Селимовића и његових једномишљеника. Шта ли би стари Дубровчани рекли овим данашњим Дубровчанима? Овде смо намерно спојили два доста удаљена раздобља да би се видело докле је ишло то оштроумље старих Дубровчана и како су они још тада замишљали будућу слободну српску заједницу. Нисмо много научили од Дубровчана који су толико векова чували своје Словинство, које спојише са Српством и Југословенством, а ми хоћемо све то данас да развргнемо.

И најзад, Матија Бан нам је наговестио да Далмација и Дубровник морају бити једна привредна и економска целина, ако су већ и народносна, и да је Дубровник вековима био лука (товариште) Босне и Херцеговине, те да једно без другог не могу напредовати. Ово су многи политичари у време Матије Бана и касније често понављали. Навели смо шта је у томе писао и Грга Новак. Међутим, ни у томе нисмо послушали мудре савете старијих. Прво је то питање решено тако што је 1941. Дубровник уступљен Италији да би се Хрватска сјединила с

Босном и њу посејала брдима костију, а данас је простор Босне и Херцеговине с Далмацијом и Дубровником разграничен са још мање оправдања, тако државно уклопљен да код сваког мудријег изазива ишчуђавање.

Речено је шта је све Матија Бан урадио да би се отклонила она дубровачка "ништота", при чему су водећу улогу имали већ више пута истицани Србин католик Медо Пуцић (1821-1882) и Србин православне вере Георгије Николајевић (1807-1896). Поред Меда увек је био и брат му Нико Велики, по учености нимало испод најученијих. Кад је аустријски цар долазио у Дубровник, учинио је част овом "госпару" да га посети и са њим води високоуман разговор. За ову браћу Јосип Берса у својим успоменама Дубровачке слике и прилике записао је и ово: [...] "у више махова они одређују правац књижевном и националном животу свога града". [12, 228] Не, улазећи у сву делатност Меда Пуцића, с обзиром на нашу тему, нећемо прећутати његову збирку песама "пуних словенског и српског духа" Босанске даворије (1841), где се истиче неспокој песника због магле у којој лутају синови његовог народа. Као што је Јуније Палмотић у своје стихове (Павлимир) уплео свест Дубровчана о свом босанском српском пореклу, тако и Пуцић своју песничку мисао везује за Босну и подвлачи да је "српска вила надахњивала дубровачке пјеснике" – песнички излив који представља највернији суд и најтананију мисао о народносној обојености књижевног стварања старих Дубровчана. Да би доказао да то нису само његова песничка маштања, Медо Пуцић издаје две свеске Споменика Српских (1858, 1862), да би свет обавестио какве потврде о средњовековној српској слави чува Дубровачки архив и колико је сав живот Дубровчана био уплетен у живот њиховог залеђа. Верујући у васкрс српске моћи, Пуцић у посебном спису разматра сложене проблеме Источног питања и у оквиру њих сагледава даљи пут Србије. Овим се и он везао за исту проблематику коју су обрађивали већ поменути Дубровчани Басиљевић и Соркочевећ. Пуцић је ово писао у већ поменутом талијанском листу Nuova antologia (1867). Ту је истакао мудрост Италијана што желе да се уједине без обзира на њихову дуготрајну раздвојеност у прошлости и подвлачи да то "представља највећи

тријумф националног начела над софизмима историјског права". Тек када се узме у обзир ова дубока мисао Пуцића о историјском праву осети се колико су Хрвати, који толико истичу то право, далеко од ових Дубровчана. Ту Пуцић говори и о томе како су Хрвати узели српски језик и дали му своје име у духу свога похрваћивања свега и свакога. Говорећи о Дубровнику и његовој судбини, назива га "српском републиком". [109]

Годину дана раније изашла је и збирка Медових песама у италијанском преводу под насловом *La poesie serbe di M. Pozza*. У предговору се о дубровачкој књижевности говори као о српској, а о Хрватима нема ни помена. Тако Пуцић италијанску јавност обавештава о карактеру Дубровчана и њихове књижевности у исто време када аустријска званична статистика свет обавештава о томе да простор Дубровачке Републике насељавају Срби.

Георгије-Ђорђе Николајевић, као Сремац и карловачки ђак, о Српству је учио у велелепним фрушкогорским манастирима, у српском Пантеону манастиру Крушедолу, али и на примеру карловачког митрополита Стевана Стратимировића, који је 1804. слао руском цару Александру I онако подробан предлог о васкрсавању српске немањихке државе. Знајући каква је дубровачка средина, митрополит је баш Николајевића, после школовања, 1830. послао у Дубровник за учитеља православних, да му 1833. уз ову дода и свештеничку дужност. Више од четврт века Николајевић је савесно обављао своје обавезе као учитељ и свештеник, али је прихватио обавезе и као народносни и општекултурни просветар, па и политичар. Зато и њему припада заслуга за оно разбијање дугогодишње дубровачке "ништоте". Историја српске културе свакако ће му као прву заслугу уписати издавање српског часописа под називом Србско-далматински магазин (Магазин србско-далматински, Љубитељ просвјете и народног језика, Љубитељ просвештенија). То је после Летописа Матице српске други српски часопис који је био намењен Србима. Он је прво повремено гласило на народном језику на јадранском Приморју. Часопис је 1836. у Задру покренуо Теодор-Божидар Петрановић, али га је 1842. прихватио Николајевић и водио пуних двадесет година. До 1873.

изашло је тридесет свезака овог часописа препуних најдрагоценијих података о Српству и Југословенству уопште, а посебно на Јадрану. Хрватски историчар Грга Новак је најкраће одредио његову вредност речима да је он "почео рад на народном буђењу у Далмацији", прихватајући сараднике са свих наших страна. Све се то збивало док су Хрвати у Далмацији – и тада и још касније – о свом народу писали у листу на италијанском језику (Il Nazionale). Поред других прилога, Николајевић нам је овде оставио аманет да чувамо своје Српство у целини, баш како нас је учио и Сава Текелија:

"И ми исти [Срби], – једни из незнанства, као што је простиј народ, који је своју давнашњу Србску славу већ заборавио; други, који тобож штогод пишу, од страха, да се немилосрдним поглавицама не замјере; трећи, угађајући политику времена, име смо наше србско забацили, рједко спомињали, али ако смо у рукопису и споменули, - но строга цензура избрисала га је; па смо се тако и сами много и много поцепали, и себе по провинцијама у којима живимо називали, а томе су се наши непријатељи подмукло смијали, и свое завидљиво срце наслађивали" [...] "Наше име Срб, Србин, Србљин, које ми, које туђинци затрпали смо. Наши непријатељи радовали су се, мислећи да су га сасвим утаманули; но ние истина; преварили су се у својој намјери." [129, 4/5]

Да су Дубровчани свесрдно послушали овај савет о српској узајамности, показали су слањем својој браћи Србима побуњеним у Војводини, као и Хрватима, 1848/9 новчане помоћи, и то пола Србима преко патријарха Рајачића, а пола Хрватима преко бана Јелачића. Новац је дало као добровољне прилоге више од 60 приложника. Уз новац патријарху је послат и поздрав, у коме су поред осталих потписани Мато Натали, песник Антун Казначић и руски конзул Јеремија Гагић, бивши Карађорђево борац родом из Грузе. [31]

Пут до братског сукоба

Дом браће Пуцића после догађаја 1848/9. постао је главно састајалиште дубровачке интелигенције и политичара, свих оних који су овом граду давали душу. Уз Матију Бана, док је још био у Дубровнику, и браће домаћина, ту су долазили песници отац и син Антун и Аугуст Казначић, Антун Казали, Мато Натали, Перо Мариновић, Марин[ица] Ђорђи, приповедач Мато Водопић итд. И апотека Шарића била је дуго година исто што и кућа Пуцића. [159, 128] Ту су се водили политички разговори и склапали договори, рецитовали стихови и критиковало оно што се у граду догађало, све оно што је навело Берсу да о томе пише у својим сећањима. У том кружоку одређивао се став Дубровчана о питањима Далмације, као одвојене аустријске покрајине, али и о разним питањима целе Хрватске. Овај круг Срба католика, заједно са онима који су се увек осећали Југословенима [запажено место је ту заузимао Мато Водопић], желели су да се сједине са Хрватима, али и са свим Југословенима. Но, увек се наглашавало да се није хтело остати под Аустријом, поред осталог и због тога што је она укинула вековну слободу града 1814. Сви су они били чланови Народне странке (од 1861). Ускоро су придошли Цавтаћани Валтазар Богишић и Луко Зоре, па Петар Будмани и дум Иван Стојановић, чиме се круг ових Срба католика у Дубровнику ширио све више и више. Све је тако ишло док се нису намножили старчевићанци и преко Миховила Павлиновића почели похрваћивати све редом. Желело се да се све пошкропи Хрватством: прошлост Далмације, сви њени некадашњи и тадашњи људи, град Дубровник и његова књижевност, Марин Држић, Циво Гундулић, Руђер Бошковић и тако унедоглед. Све што су ови Срби католици приносили општој ствари, по Павлиновићу је било хрватско. Све што се писало у Дубровнику и пре и сада, било је писано хрватским језиком и уздизало хрватску књижевност. Ако би, рецимо, Србин Валтазар Богишић послао какве књиге Загребу, то би се одмах обележило као знак његовог Хрватства и нигде се не бележи да то чини један Србин одан југословенској мисли. Све оно похрваћивање, дакле, на простору од мора до Дрине, проводило се у духу

великохрватске пропаганде, на исти начин, са истом безобзирношћу и то увек уз повику против великосрпства. Све је ово извођено по једном смишљеном плану, који се и данас најупорније спроводи уз употребу свих дозвољених и недозвољених средстава. Старчевић и Павлиновић се нису слагали у ставу према Бечу: први је био против Беча а други се наслањао на Беч, али су против Срба имали исти став и утркивали се у похрваћивању свега што је српско. Старчевић се није устручавао да чак и Немањиће прогласи хрватском династијом. Тај талас сулудог похрваћивања навео је Меда Пуцића да у једном писму Богишићу 1878. напише и ово: [...] "Хрвати би шћели да је све њихово и Дубровачки писци и Босна поносна и Црнагора, а мал да не и Душаново Царство. До сад је све то било дјетињска игра ("Zogo da putti") али од сада, пошто је српска грана Словинства већ до независности дошла а Хрватска с несрећнијем мађарскијем *ausgleich*-ом сваку политичку важност изгубила, што јој неће ни [Југославенска] академија ни универзитет повратити, нама не стоји нипошто да даље праштамо ту игру играти (подвукао Ј.Д.М.) и нас себи прикопчавати. Амен, амен. *Dixi et animam salvavi* [Амин, рекох и душу спасих]." [114] Штета што Срби нису на време схватили Пуцићев суд о великохрватском походу на југ.

Оваква хрватска политика "прикопчавања" онога што је хрватско и онога што није хрватско добро је дошла Бечу и католичкој цркви да код Хрвата развијају противсрпску пропаганду и шире србофобију. Србе Далматинце, пак, и православне и католике, гледали су благонаклоно и тиме су код Хрвата у банској Хрватској развијали још већу мржњу против Срба. Мудри и разборити Хрвати губили су моћ пред овом навалом противсрпског таласа. Много касније један од њих, Виктор Новак, овако је сажео сву ову трагичну великохрватску заблуду: "Идеалистички конципирано хрватство, али и шовенски наметано у страственим сукобима, политичким, иза међа Срба и Хрвата, већ у време Баховог *divide et impera*, Баховог разједињавања Срба и Хрвата за јачање својих великих империјалистичких циљева на Балкану уопште". [132, 275] Због све израженијих сукоба Срба и Хрвата у Далмацији и у Дубровнику најзад је и у Народној странци, коју су старчевићанци већ називали "хрватском", дошло до потреса, а

ускоро и до раздвајања (1881). Један од њених најватренијих присталица Србин Ловро Монти напустио ју је из протеста због наглашеног похрваћивања свега што је српско. Тада се говорило: "Славени увјек, Срби можда, Хрвати никад." Мато Натали је изјавио да је "Дубровчанин Славен срцем и душом, а што се тиче језика, Србин, јер је наш дубровачки пук српског поријекла." Великохрватска пропаганда је осуђивала ослањање Срба Далматинаца на Беч, упорно прећуткујући да се Срби тренутним ослањањем на Беч у ствари штите од безобзирног похрваћивања, а које је у основи одговарало аустријској политици разбијања јединства Срба и Хрвата. Дубровачки Срби, иако разочарани у Хрвате, и даље су били одани југословенству и такви су остали све до 1918, па и данас немају друкчији став. Антун Казначић, који је певао и Гају и Јелачићу, али и српском патријарху Рајачићу и ћирилицом посвећивао стихове, увек је потврђивао своје југословенство у својим стиховима, не издвајајући у њима своје Српство.

После 1860. Медо Пуцић, брат му Нико Велики и брат од стрица Рафо постају још активнији у Дубровнику. Идуће године, на Медово заузимање и уз Никову новчану помоћ, у Дубровнику је основана "штионица", којој ће на челу бити Нико, новчано јој помагати и омогућити развијање корисне делатности. Рафо је преузео вођство у градској управи као народњак (до 1878). Тада је тражено од цара да се Дубровник и Котор издвоје из опште далматинске управе у Задру, јер је преовладавало гледиште да ови крајеви немају никакве везе са Далмацијом, која у ствари допире до Цетине, односно Неретве. У познијим годинама Медо је написао песму Пома (палма), која је "освојила срца омладине", како се касније сећао Марко Цар. Видећемо какву ће улогу одиграти ова песма код новопридошле српске дубровачке омладине око 1900.

У међувремену су се Срби католици и православни све више стапали, што је код праваша изазвало све јачи отпор. Још раније је решено и питање гробља за сахрану православних. Да се не би и даље сахрањивали ту и тамо на приватним поседима, који пут и без опела, већ 1836. је одлучено да се на Бонинову одреди простор за

сахрањивање православних, где је подигнута и капела светога Михаила, којој је Његош послао једну икону. И ово је утицало на све веће приближавање и стапање Срба католика и православних. У току устанка у Босни и Херцеговини 1875-1878. у Дубровнику је био створен центар за снабдевање устаника и за спровођење њихових веза са спољним светом. На челу посебног одбора (председник Перо Чингрија) стајали су Срби обеју вера. У Дубровнику је у поменутој православној капели на Бонинову 12. јануара 1876. опојан устанички војвода Максим Баћевић, који је пао у боју близу Требиња. Његов спровод после опела овако је текао: "Ковчег са мртвим војводиним тијелом пратило је православно и католичко свештенство, ученици и ученице свих школа и грађанство Дубровника и околине. Пјесник гроф Медо Пуцић ишао је у спроводу гологлав за ковчегом водећи босонога женско дијете – бјегуницу из Херцеговине, што је значило да и херцеговачка нејач, за чију је слободу погинуо млади војвода, учествује при испраћају до вјечне куће свога заточника." После овога тело покојника је понето у родно место.

Ових година приведено је крају и питање подизања нове православне цркве. Заузимањем свештеника Георгија Николајевића, још 1839. дубровачки православни парохијани су одлучили да се отпочну припреме за подизање православне Саборне цркве. Новац је полако сакупљан, и 1865. од браће Божа и Николе Бошковића откупљено је земљиште на коме ће бити подигнут нови храм. Убрзо је образован одбор за руковођење свим пословима око подизања храма. Главну реч су водили свештеник Божидар Јанковић, истакнути дубровачки предузетник и виђена личност у граду, поменути Божо Бошковић, затим Јосиф Калик, Васо Алексић, Ђуро Ковачевић, Јово Опујић, браћа Никола и Перо Ковачевић, Ристан Голић, Јово Вуковић, Лазар Поповић, Георгије Гркавац, Никола Унковић, Милош Марић, Георгије Ковачевић, Тодор Мандић, Алекса Јефтановић, Јово Милаковић и Михаило Комненовић. Усвојен је план архитекте Векијетија. Но, како се испоставило да купљено земљиште није било погодно за градњу храма, купљено је ово на коме се данас налази храм. Ту је парох Јанковић осветио темеље новог храма 21. маја 1871. Храм је озидан корчуланским мермером и већ 9. октобра 1877. био је

освећен. На свечаност освећења храма позвано је 37 градова – од Беча, Пеште, Темишвара до суседног Мостара. Стигло је 140 делегата. Највише их је дошло из Боке, и то са хором "Јединство", који ће са дубровачком "Слогом" учествовати у свечаном чину. Међу многим поздравним телеграмима истицао се телеграм београдског митрополита Михаила. Свечана литија је прошла кроз град уз учешће многих Дубровчана и гостију. После обављеног свечаног чина за госте је била приређена вечера. У то време у Дубровнику је било око 540 православних парохијана. После одласка Николајевића дубровачки православни свештеници су били: Јован Новаковић, Јоаникије Аврамовић, Јован Бућин, Сава Барбић, Божидар Митровић, Радислав Вукомановић... Матичне књиге храма чувају се од 1826. [2, 82-85]

Поред нове цркве створена је и одговарајућа библиотека са скромним музејом. Овој библиотеци 1910. придодата је и библиотека Божа Бошковића, а касније и библиотека Србина католика судије Рафа Марића (који је умро 1966. године). Библиотека је добијала многа вредна издања из Србије, па има чак и Гласник Српског ученог друштва.

Браћа Пуцићи умрла су један за другим – Медо 1882, а идуће године и Нико. Медо је ожаљен у свем Српству и као песник, и као кремени Србин, и као човек од посебне вредности. На Медовој сахрани на гробљу св. Михаило на Лападу окупило се мноштво света. Овако ју је укратко описао српски лист Словинац у свом 20. броју исте године: "Погреб оплаканог Меда грофа Пуцића беше 2. Јулија. Све што је одабранијега у граду и Гужу згрне се за лијесом пут гробља у Михаилу уз тужне звуке градске музике. Одар се мртвачки и не виђаше од вијенаца". На једном венцу могао се прочитати и овај натпис: "Медо Пуцић, властелих дубровачки, гроф од Загорја, малтешки витез и руски св. Ане, члан Српског ученог друштва у Београду и Југославенске академије у Загребу, бивши дворјанин Лукешког војводе Карла Лудовика а Милана Српског краља мудри наставник, поштењак и родољуб, учењак и књижевник. Неуморни будилац старе наше славе" [...]. Брату Нику стигло је и саучешће српскога краља Милана Обреновића.

Трагови Меда Пуцића дуго су остали видни у Дубровнику, у написима многих наших људи од пера и у сећањима савременика. Берса ће му посветити читаву елегију истичући његове косовске ране "С којих Србин још и данас страда" и нада се да никад

не ишчезне са видика

она дивна српска пјесма,

сјајна зв'језда нашег Дубровника.

[календар Дубровник 1897, 131.]

Међу многим оценама рада и мисли Меда Пуцића посебно се истиче како је Луко Зоре упоредио Пуцића и Павлиновића: "У Меда широки видици на природној народној подлози, у Павлиновића узано обзорје на племенској стегнутој основи [...], у Меда једнака љубав према нашијем племенима, у Павлиновића укоченост таква да не ће Србе ни да спомене, где их треба споменути" [...]. [67]

Идуће године после смрти Меда Пуцића у Раду ЈАЗУ бр. 67 објављена је студија Фрање Марковића о овом врлом Дубровчанину. Судаћи по многим Марковићевим ставовима, може се рећи да је остао близу истине. Али, када се с једне стране узме у обзир какве је све народносне ознаке носила дубровачка књижевност, какав је став имао Медо Пуцић према прошлости Дубровника и његовој књижевности, и с друге стране када се прочита да Марковић Дубровник назива "родитељем хрватске књижевности" и да каже да Пуцић, Србин над Србином, "Издаје год. 1856. прву на хрватском језику 'Повјестницу Дубровника'" [101] – мора нам бити јасно докле је у Хрватској за 30 година продрло старчевићанство, великохрватска мисао и похрваћивање свега што није хрватско, чему је, ево, томе подлегла и сама Академија. Већ је тада почела да се устаљује више него смешна

да не кажемо нешто теже тврдња: да Срби пишу хрватски, па чак и српски православни свештеници не пишу више српски него хрватски!

Главну интелектуалну снагу Срба Дубровчана чинили су Срби католици, јер Срби православни су били тек стали на своје ноге, трудили се да материјално ојачају и стога су се више бавили разним пословима. Пада у очи велики број професора Срба католика у гимназији (Будмани, Кастрепели, Зоре, Перо Мали, Стијепо Луцијановић, Вицко Трипковић и др.), што је на противној страни изазивало приговор како ти професори кваре омладину и натурају јој Српство. Међутим, то дубровачко Српство није се одрицало југословенске мисли и баш су то присталице великохрватства, све више под утицајем Павлиновића и Старчевића, и нападали.

"Штионица", односно Народна читаоница, поред основне дужности да народу обезбеђује лепу и корисну књигу, оживела је онај ранији Банов алманах-годишњак Дубровник, из 1849-1852. Алманах је изашао за 1867, 1868, 1870 и 1876. годину, чувајући свој лик из првих година и југословенску обојеност. О алманаху су се старали Нико Пуцић, Јозо Бунић и Стијепо Скурла. У свесци за 1867. на уводном месту се налази већ поменута песма Меда Пуцића Пома. Година 1876. штампана је у свешчицама. Наравно, праваша су одбијали и помисао на сарадњу у овом алманаху, при чему је свакако прво место заузимао Миховил Павлиновић. Поред поменутих сарадника јавили су се још Луко Зоре, Петар Франасовић, Иво-Иван Стојановић, Петар Будмани, Валтазар Богишић, Ђорђе Бан, Иван Кукуљевић Сакцински, Стојан Новаковић, Вук Врчевић, Стјепан Митров Љубиша, Антун и Аугуст Казначић, Јован Сундечић и други.

Међутим, данашња обавештења о овом алманаху не помињу да је он даље излазио. У листу Словинцу за 1880, бр. 8, налази се оглас за исти алманах, а оглашава га "Накладна књижара и тискара Д[рагутина] Претнера". Ово издање није виђено, но, подаци говоре да се алманах наставља и даље. Тако се у Народној библиотеци у Београду налази и овакво издање: Дубровник – Забавник Штионице дубровачке. Ур. Иван Стојановић. Године 1885. изишле су свешчице

алманаха, I, II, III/IV и V/VI. Штампан је ћирилицом и латиницом, али се не каже нигде да је наставак ранијег алманаха истог имена нити се види да ли је што излазило у међувремену. И садржина овог Дубровника била је југословенска, што је сасвим јасно по сарадницима и уреднику Стојановићу, великом Србину Југословену. Поред осталог, овде се налази и песма Матије Бана "У хвалу Србији и Михаилу Обреновићу".

Штампарија Драгутина Претнера, уз остало, можда је највиднији белег оставила издајући колекцију књига Српска Дубровачка Библиотека. Прва свеска ове библиотеке појавила се 1878, а изишло је преко тридесет свезака. Међу писцима налазе се и: Мато Водопић (3 књиге), Енгел (Историја Дубровника), Аугуст Казначић, Вук Врчевић, Марко Цар, Милан Ђ. Милићевић, Вид Вулетић Вукасовић, Балдо Главић (Нар. пјесме I, II), а од ранијих Гундулић, Палмотић... Све до данас ни ранији праваши ни ови најмлађи нису стигли да објасне како су то њихови "хрватски" књижевници Мато Водопић и Аугуст Казначић, још док су били живи, могли доспети у ову српску библиотеку.

Већ смо се неколико пута заустављали на Мату Водопићу, истичући његово југословенство. Међутим, и из оног што је овде већ речено о њему и из редова који следе ипак се може рећи да је у Водопићу Српство било најдубље укорењено. Дум Иван Стојановић је оставио и ово сведочење. Једном на ручку у ужем кругу пријатеља, где је био и Стојановић, бискуп Мато, поред осталог, рече: "Синци, сила нам је да будемо Хрвати, и то ваља бити, ако нећеш да те многи прогоне, премда ни ми у детињству, ни наши оци, ни наши дједови, нијесмо знали за то име" (Енгел-Стојановић "Повјест Дубровачке Републике" 1902; [Додатак] стр. 9).

Што се тиче листова-часописа, Срби су их у Дубровнику имали више. Свакако зато што су били утучени због губитка своје слободе и своје Републике, Дубровчани су хтели да се ипак мало и веселе и да прикрију своје право друштвено стање, те су сваки час покретали и шаљиве листове. У другој половини XIX века набројано их је 15. Све су

то били листови кратког века. Не би се могло рећи који је од њих био српски, а који хрватски. Од озбиљних листова прва је била Гуштерица, која је излазила две године (1882-1883), укупно 24 броја. Овај лист је припадао Српској странци и остао је у дугом сећању Дубровчана по својој оштрини писања, због чега је и забрањиван. Штампан је у српској штампарији Антуна Пасарића. И Глас Дубровника (1885), који је уређивао Матеја Шарић, био је краткога века. Такође и лист Радник. Српску Зору (1907-1914) издавало је истоимено српско друштво ћирилицом и латиницом а уређивао ју је Мита Пушибрк. Лист се одржао нешто дуже и био је посвећен привреди и јавном животу. Међутим, листови Словинац, Дубровник и часопис Срђ имали су ширу намену, уређивани су знатно стручније, имали су добре сараднике и на њима се треба дуже задржати.

Словинац, лист за књижевност, умјетност и обртност (1878-1884). Идеју за покретање листа дао је Луко Зоре, а одмах су је прихватили Медо Пуцић и брат му Нико, који је лист и новчано помагао. У почетку је Зоре био и одговорни уредник, и власник и издавач, а после су га заменили други, најдуже Вјекослав Претнер. У покретању листа учествовали су још Перо Будмани, Антун Казали, Иван Аугуст Казначић, Јован Сундечић и Вук Врчевић. И овде су праваши остали дужни објашњење како су се њихови хрватски књижевници Казали и Казначић нашли међу Србима. Лист се огласио као заступник Југословенства: "Од Вараждина до Бара и од Виса до Тимока један је народ." Загребачки лист Обзор, већ видно под утицајем старчевићанаца, нападне Словинац, а то исто ураде и хрватски клерикалци са Павлиновићем на челу ружећи лист чак и у црквеним проповедима, а каноник Мато Пишта чак га је спаљивао на самој предикаоници. Лист су називали "миљеником Срба" и пркосно подвлачили да узалуд сједињује Србе и Хрвате. [109; 149] Њима није било до Југословенства, а још мање до јачања Срба у Далмацији. Тематика листа била је широка. Објављиване су и слике виђених људи као Константина Јиречека, Милана Ђ. Милићевића, Змаја, Ивана Кукуљевића Сакцинског, Јагића итд. Међу сарадницима су се налазили Матија Бан, В. В. Вукасовић, Мато Водопић, Лаза Лазаревић, Тома Ораовац, Петар Франасовић, дум Иван Стојановић и толики

други, и световна и духовна лица. Штампан је у српским штампаријама, прво код Пасарића а затим код Мата Грацића.

Дубровник, недељне новине, 1892-1914, 1923-1925, 1937-1941. У своје време био је главни лист Дубровника увек у току догађаја и код Југословена, посебно код Срба, а и у свету. Пратећи збивања код нас, увек је пратио и збивања на књижевном и културном пољу. Све што је писано о Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, Старој Србији и Македонији сврставано је у посебну рубрику "Српске земље". Штампан је и ћирилицом и латиницом.

Први власник, издавач и одговорни уредник био је Стево Врчевић, Вуков син, а од 1895. Антун Фабрис, вешт новинар и један од најватренијих Срба Дубровчана, увек на мети аустријских власти, прогањан и најзад пре времена уморен. После Фабриса мењали су се одговорни руководиоци листа, али су му увек чували првобитну путању. Најдуже се задржао Крсто Доминковић, који је и обновио лист 1937.

Пре рата лист је некада излазио и два пута недељно. Каквом важнијем догађају посвећивао је специјалан број. Тако је било приликом откривања споменика Гундулићу у Дубровнику 1893, или приликом преноса костију Вука Караџића из Беча у Београд. Већ на самом почетку излажења, у броју 5, објављен је специјалан проглас Браћи мухамеданцима Босне и Херцеговине са саветом да не забораве своје Српство, баш онако како је мислио и Матија Бан 1848/9. и како их је пре 200 година учио њихов земљак, песник Мухамед Хеваи. Натурена вера не сме да им буде преча од народности. Због оваквог свога става лист је постао посебно омиљен у свој Босни и Херцеговини и годинама је радо читан. У листу је био стално отворен фронт против похрваћивања Дубровчана и њихове књижевности, против похрваћивања не-Хрвата и туђе територије, уз стално истицање народносне везаности Дубровчана са српским залеђем. Одвијале су се честе препирке са правашким листом у Дубровнику Црвена Хрватска под уредништвом Цавтаћанина Франа Супила, праваша али противника Старчевићевог става према Србима. У питању: са

Загребом или са Београдом, подржаван је став "Загреб нас притеже, Београд нас не притеже", став који је Медо Пуцић био одредио још пре 15 година. У броју 21 наводе се речи Косте Војновића, оца Ива и Луја Војновића, покатоличеног Србина, иначе професора Свеучилишта у Загребу: [...] "државно право хрватско не допире преко Неретве; пошто Дубровник, прем да је кроз столећа уживао заштиту хрватско-угарског краљевства, имао је своју независност као слободна република". Године 1895. у бр. 46, у препирци са загребачким листом *Обзор* овом су листу постављена следећа питања:

- Зар *Обзор* није ружио Карађорђа, Хајдук-Вељка и Немањића?
- Је ли истина да су Његош и Обреновићи успели захваљујући "хрвацкој великодушности"?
- Да ли Срби желе хрватске земље или Хрвати желе српске земље?
- Јесу ли Срби нападали латиницу као Хрвати ћирилицу?
- Да ли су Срби Хрватима отели језик или је обратно?

Лист није мењао своје ставове и кад је забрањиван, што је био најбољи знак коме је била наклоњена аустријска управа у Дубровнику, из године у годину појачавајући ову наклоност.

Обновљени Дубровник и 1923. и 1937. у новим условима имао је други лик, иако се трудио да сачува старе успомене, да се што чешће сети живота у Дубровнику пре 1914, износећи многе историјске чињенице да би их спасао од заборава.

Фабрис је заслужио да се и ово не заборави о његовој оданости и Српству и Југословенству. Кад је Франо Супило прешао у Ријеку и променио свој дотадашњи став према Југословенству и кад се осетило да сукоби између Хрвата и Срба воде у несрећу, Фабрис дође у Ријеку и ту се са Супилом загрли и баце у заборав непотребне и штетне препирке између Дубровника и Црвене Хрватске.

То је претходило оном српско-хрватском измирењу 1904/5.

Срђ, лист за књижевност и науку (1902-1908). Часопис је покренуо Антун Фабрис и остао је његов власник, издавач и уредник до смрти 1904. После су се о њему старали Луко Зоре, Михо Вакети, Крсто Доминковић и Антоније Вучетић. Излазио је два пута месечно ћирилицом и латиницом. Иако је држао "српски смер" и био сматран "гласилом свију Срба на Приморју", [149] ипак је остао окренут Југословенству. Штампала га је штампарија Пасарића.

Ево како је Срђ био оглашен у листу Дубровнику:

"Стари Дубровчани тијеком времена стекли су драгоцену искуство, из кога су црпили сјајне плодове. Ми њихови насљедници, прекаљени разликама згода, додали смо искуству искуство. Оружани тако ступамо на видјело, и сматрамо се дужним да приопћимо народу оно што смо од нашијех старијех обазнали и научили, а и оно што смо сами доживјели, еда нам то корисно буде. Тај успјех моћи ћемо постигнути једико ако прегалачки прихватамо се посла.

Српски народ развијао се у трима државама, бива у Србији, Босни-Херцеговини и Дубровнику. У Србији источном просвјетом, у Босни борбом истока са западом, а у Дубровнику западном питомином. Али унаточ те углађености није се нигде отргнуо од душевне свезе са својим српским племеном, него је баш постигнуо своју књижевну знаменитост најбољим српским говором из сусједне Херцеговине и своје околице. Дапаче и данас, ако посматрамо помљиво Дубровачка села увидјет ћемо да језик, обичаји и ношња српска умјетноме прекрајању одолијевају, јер сада је народни живот српски код нас чист и здрав. Ми мислимо у том смислу радити и напредовати, јер једино правијем и природним путем народ може допријети до среће и честитости". [28]

У Срђу су сарађивали браћа Светозар и Владимир Ћоровић, млади Дубровчанин Србин католик Петар Колендић, Симо Матавуљ, Драгутин Домјанић, Иво Војновић, Рикард Каталинић-Јеретов и др. Доносио је саставе у стиху и прози, књижевне приказе, прилоге из

историје и лингвистике, а било је и превода. Аустријске су га власти угушиле после анексије Босне и Херцеговине (1908).

У оквиру српске издавачке делатности у Дубровнику налазе се и два календара: Дубровник (1897-1902) под уредништвом и старањем Антуна Фабриса и Српска зора (1905) под старањем истоименог друштва. Фабрис је као уредник календара развио исту тематску лепену као и у истоименом листу. Велика пажња била је посвећена српској историји и српским владарима, посебно доласку цара Душана у Дубровник. Ту су и животописи Јосифа Панчића, которског штампара Палташића, дум Ивана Стојановића, Николе Томазеа, Валтазара Богишића, познатог српског новинара из Задра Саве Бјелановића, Матије Бана итд. Међу њима се истиче животопис Меда Пуцића, који је "ударио печат укупном дубровачком пјесништу" својом песмом "Карађорђевица". У календару је било и белетристике као и народних песама. Штампан је код штампара Пасарића, латиницом и ћирилицом.

Антун Фабрис је због Срђа и живот изгубио пре времена. Он је у Срђу 1902, бр. 19, објавио песму "Бокелска ноћ" Бокелца Уроша Тројановића (1882), који је са својим братом Владимиром високо држао српску заставу у Боки Которској. Због тога је био трн у оку аустријским властима, којима ја поменута песма личила на бунт. Међутим, ова песма је само узета за изговор, а прави разлог хапшења Фабриса било је његово учешће на конгресу новинара у Београду крајем октобра 1902. На конгресу је био посебно истакнут као уредник листа Дубровник и изабран за потпредседника конгреса. При повратку у Дубровник одмах у Гружу буде ухапшен и одведен у тамницу Кармен. Ту доведу и штампара Пасарића, као и аутора песме Уроша Тројановића. Због тешких услова у затвору и одлагања суђења узбуни се штампа у Србији (нарочито лист Одјек), Француској, Енглеској, Русији, те затвореници буду пуштени из затвора после два месеца. Али због грубих поступака у затвору убрзо је умро Тројановић, а 1904. и Фабрис. Његова сахрана окупила је сав Дубровник, као што је било и на сахрани Меда Пуцића. Сахрањен је у гробу свога драгог дум Ивана Стојановића.

У оквиру ове борбе похрваћивања Дубровника вођене кроз периодичну штампу дошло је до једног окршаја, до кога је дошло због књига писаних у корист ове или оне стране. Са великохрватске стране били су Миховил Павлиновић и дубровачки професор Марцел Кушар а са српске стране, са стране Срба Дубровчана, били су Лујо Војновић и Луко Зоре, кога је Кушар нарочито нападао и ружио. [2а]

Прво је Павлиновић у Задру 1876. издао књижицу под насловом Разговори, а затим за годину дана још три издања исте књижице са нешто измењеним насловима. Прво ју је унео у своје Пучке списе, затим ју је издао под насловом Разговори о Словинству, Југословенству, Србо-Хрватству и најзад 1877. под насловом Хрватски разговори. После овога Лујо Војновић је у Дубровнику 1888. објавио спис Српско-хрватско питање у Далмацији, где је сакрио своје име псеудонимом "Л. Г. – Дубровчанин". Онда је 1892, у издању листа Црвена Хрватска изашла књижица Дубровчани, јесу ли Хрвати с потписом "Хрвати у Дубровнику". Међутим, дум Иван Стојановић је утврдио да је то написао професор дубровачке гимназије Марцел Кушар, огорчени противник професора Срба, који тобоже "кваре омладину". О вредности овог памфлета дали су мишљење Богишић и Јагић, Србин и Хрват. Први је рекао да је "писац врло вјешт у извртању истине; та је књига јако погибелна у рукама једног незналице, јер у њој неће наћи [ништа друго] него истину умјетнички изврнуту". Богишић као да је предосећао пола века унапред шта ће оваквим извртањем истине 1941. направити усташки примитивци, којима је истина била у ками, а којима се и данас тако масовно одушевљавају. Богишић као да је назрео речи богољупца фра Дионизија Јуричева о усташком програму НДХ 1941. Неће бити од штете да се и данас сетимо тог примитивизма на који нас је опомињао Богишић још пре толико година. "У овој земљи, каже Јуричев, не може да живи више нико осим Хрвата, јер ово је земља Хрватска, а тко се неће покрстити, ми знадемо куд ћемо с њим. Ја сам у овим горе крајевима [Велебит] давао очистити од пилета све до старца, а ако буде потребно, учинит ћу и овде [Загреб], јер данас није грехота убити ни мало дијете од седам година, а смета нашем усташком покрету. Ми данас треба да будемо сви Хрвати и да се проширимо, а кад се проширимо и ојачамо, ако нам

буде потребно, још ћемо да одузмемо од других". [173а] Није наодмет све ово рећи да се види како се једна зла мисао може развити до најцрње трагедије и постати основна наука да је сваки злочин оправдан. Овде смо намерно повезали наведену Божишићеву мисао са хрватском усташком геноцидношћу баш због најновијих догађаја у Хрватској, због потребе да се увиди где треба тражити семе те геноцидности и због нужности да се сагледа како се та геноцидност устаљивала код Хрвата све више нападајаних србофобијом и изнутра и са стране.

Што се тиче Јагићеве оцене ове Кушарове књиге, она је врло кратка. Јагић је рекао "да стари Дубровчани нису се хтели идентификовати ни са Србима ни са Хрватима, јер у оно време национална идеја у садашњем схватању бијаше непозната", [73, II, 247/8; 110] истина коју смо већ толико пута подвукли.

Кушар је управо одговорио на књигу: Л. Г. – Дубровчанин – Српско-хрватско питање у Далмацији, Дубровник 1888, а чији је аутор, рекосмо, у ствари Лујо Војновић. Књига је изашла у издању дубровачке Српске омладине, и то поводом прославе 300 годишњице рођења Цива Гундулића. Поред толиких неистина у Кушаревој књизи, наведимо само неке: "Босна и Херцеговина, Црна Гора и Јужна Далмација нијесу ни од владара српских ни од домаћих а нити ни касније за турског владања игда сматране биле српским земљама" (стр. 28). За Цавтаћанина Људевита Вулићевића, који је оштро осуђивао рад Ј. Ј. Штросмајера, каже да није Дубровчанин, јер је прешао у другу веру. О творцу речника Ј. Стулија каже да у свом речнику нигде није поменуо Србе, итд.

И Павлиновићу и Кушару одговорио је Луко Зоре (1846-1906), добар познавалац наше историје, наше књижевности и наших језичких проблема. Као познавалац дела Гундулића и Меда Пуцића тешко би могао добити такмаца. Зоре је одговорио Кушару тек 1903. Наслов одговора ја гласио Дубровчани су Срби, а потпис је био Срби Дубровчани. Писцу није било нимало тешко да побија неистине Кушарове и његова разна извртања. Узмимо само оно што је Кушар

рекао да Стули у своме речнику нигде није поменуо Србе: Зоре је у свом одговору навео безброј места у Стулијеву речнику у којима се говори о Србима. [82] Кушар је јасно показивао на који се начин ширило дубровачко Хрватство и Зоре ту није имао много муке да му на неистину одговори истином.

Што се тиче одговора Павлиновићу, то је био много озбиљнији подхват и он је уследио такође 1903. Те године у Новом Саду се појавила књига Хрватски разговори и одговори а са потписом Стјепан Р. Бан. То је био одговор Лука Зоре на Павлиновићеве Хрватске разговоре. [68] Књига је штампана латиницом. Зоре је имао псеудоним Миливој Страхинић (спис Објављење, Ријека 1899), а овде је узео нов псеудоним који је тек касније разрешен. [124, 128] Овај одговор Павлиновићу остао је незапажен без обзира на огромну грађу и многе податке које је Зоре употребио одговарајући и овде истином на неистину. Можда је на то утицало што је књига штампана далеко од Дубровника или што је ускоро настало измирење између Срба и Хрвата, те су распре биле одложене. На крају, на заборављање ове књиге можда је утицало и то што непознати аутор није уливао поверење читаоцима. Међутим, та грађа употребљена у Зорином одговору, многа наведена литература и извори баш одговарају и Зориној ширини образовања и тачности података што их је он употребио. Књига је написана у облику разговора који се води између три лица, два необавештена и трећег које даје објашњења и одговоре на сва покренута питања. Зоре је овде показао и знања и осећања, нарочито блискост са питањима везаним за Дубровник. Ако је крајем XIX века Дубровник имао тек покога праваша интелектуалца сличног Кушару, а с друге стране је имао на десетине истакнутих Срба католика пуних знања и способних да кажу и да напишу, онда је јасно што је све давало полета Луку Зори да онако широко постави и претресе питање народносне припадности Дубровчана. Он је знао колико ће Дубровчана његово излагање и да схвати и даље да шири.

Да бисмо имали приближну слику снаге Српства тадашњег Дубровника, навешћемо нека имена Срба Дубровчана, од којих смо многе већ и поменули: Медо, Нико и Рафо Пуцић, Матија Бан,

Валтазар Богишић, Влахо Буковац (васпитаник Меда Пуцића, чији је "мајчин језик српски"), Стефан Ивићевић, Јозо, Мише и Никола Бона, Мато Шарић, Перо Будмани, Стефан Драгичевић, Никша Градић, Јован и Божидар Ђаја, Никша Огреста, Нико Лепеш, Нико Радуловић, Стево Мрђен, Влахо Матијевић, Стјепан Кастрапели, Крсто Доминковић, Лујо и Иво Војновић, Марко Мурат, Јосиф Беран, Вице и Лујо Адамовић, Антун Фабрис, Марко Цар (прешао у православље са још неким Србима католицима), Лујо Охмучевић-Бизаро, Ђино Гаљуф, Људевит Вулићевић, Антоније Вучетић, Нико Нардели, Милан Решетар, Стијепо Кобасица, Иво Шуберт, Вид Вулетић Вукасовић, Перо Рељић, Перо Видовић, Рудолф Сарделић, Јеро и Антун Пуљези, Антун Бенуси, Франо Кулишић, Мато Грацић, Стијепо Стражичић, за њима ће стићи Петар Колендић, браћа Јоб, Хенрих Барић и др., а од свештеника ту су Иво Стојановић, Перо Франасовић, Стијепо Шкурла, Иван Рајић, Перо Дежуловић, Перо Фицовић, Андро Мурат, Ловро Кукуљица, Антун Казали, Ђуро Пулић, Бернард Марковић, Аугустин Павић, Цавтаћанин Иво Миљан и др. И кад неко од хрватских историчара каже да је код Срба католика у Дубровнику реч о плаћеним "појединцима" и о "безначајном постотку", онда се свако мора упитати да ли је овде зла воља надјачала сваку истину или се обелодањује стравично незнање. Ма шта било од овога двога, овакве тврдње представљају отровно оружје за носиоце великохрватског геноцидног налета.

Временом се Срби католици и Срби православни у Дубровнику све више спајају у народносно целину, о чему је већ било речи, и постају мета праваша и аустријских власти. Приликом општинских избора 1890. ова слога међу Србима Дубровчанима омогућила је да и Срби православни буду изабрани за општинске одборнике у Дубровнику, што је правашима дало подстицај да за идуће изборе траже савезништво саме аустријске управе. Ово јединство Срба Дубровчана, њихов успех на привредном и културном пољу за праваше и оне који су ширили свехрватску мисао ослањајући се на Аустрију, био је знак да се што пре предузме јуриш на Дубровник, тако српски обележен, да би се отргао од Српства и привезао за Хрватску. Откривање споменика Циву Гундулићу у Дубровнику 1893. требало је да се искористи за тај

организовани потхват. [118] То ће управо бити онај догађај који смо наговорили самим насловом овога поглавља. Овај сукоб није се изводио стрелама, копљима, ножевима и пиштољима, већ свађом Срба и Хрвата, реским поклицима, транспарентима, разним написима, са стране али и пред ликом самог Гундулића и пред целим светом, нашим и туђим. Бука је потресала небеса. Свуда се орило "Слава српском песнику Гундулићу" и "Слава хрватском пјеснику Гундулићу", "Слава српском Дубровнику" и "Слава хрватском Дубровнику". Оне десетине и десетине венаца стављених поред споменика песнику у Дубровнику биле су највише украшене братском тесногрудошћу. Гундулић је, чисте душе и мирне савести, са свога постоља посматрао те своје потомке размишљајући о њима: "Зашто, синци моји, не отворите странице мога Османа и тамо ћете, ако у грудима имате срца а у глави памети, ишчитати који су ме ветри прошлости свеђ запањивали и какву вам будућност жељах. Не чекајте од мене пјесника да вам о својим прецима причам као пред иследником или исповједником, већ у римама мојим потражите моју словинску вилу водиљу и правац крила моје пјесничке маште која ме је носила кроз прошлост и будућност. Хоћете да вам речем чији сам. А питају ли Немци Гетеа, Шилера, браћу Грим да ли су Пруси, Саксонци или Баварци; питају ли Италијани Дантеа, Микеланђела и Бокача да ли су из Краљевства двеју Сицилија, Савојског Војводства или Републике Венеције? Све до јуче сте говорили о Југословенству а сада сте почели плотове да стављате кроз наше дивне дубраве. О безумља!"

Некада сарадник и савезник најмоћнијих у Европи, Дубровник сада није имао снаге да утиче на набујале снаге Београда и Загреба, Београда који је хтео јединство и Загреба који је једном трасом ишао истим правцем као и Београд а другом, чувајући штетну традицију, упућивао се страном завојевачу и поробљивачу - физичком и духовном - разбијајући тако мисао о братском јединству кад свесно плаћенички, кад несвесно, чак и сулудо. Увек постојани католици, Дубровчани су једним делом нагињали католичком западу, а као потомци досељеника из залеђа и источних страна, вековима упућивани у том правцу, добрим делом су се окретали Београду, као и Цетињу, где су се већ вијориле заставе слободе и припремало наше коначно ослобођење.

Загреб је чинило привлачним и то што је његово доста наглашено Југословенство (Југославенска академија знаности и умјетности) утицало на опредељење Дубровчана задојених Словинством и свесловенском идејом. Али, како је то Југословенство замишљено и у оквиру Аустрије, односно Аустро-Угарске, Дубровчани су се, као одлучни противници Царевине, окретали већ слободном Београду, који је наше уједињење замислио само у потпуној слободи. Поред осталог, и у овоме су се разликовали Срби и Хрвати у време догађаја у Дубровнику о којима сада говоримо.

Неколико година пре прославе 300. годишњице рођења Ивана-Џива Гундулића у Дубровнику су били отпочели разговори и договори о томе како треба да изгледа та значајна прослава. Како је она падала у време најизраженијег србовања у Дубровнику, скоро све иницијативе у овим договарањима остале су у кругу Срба католика. Што се тиче подизања споменика великом песнику, предлог за ово дала је "Српска дубровачка омладина" још почетком 1880. Већ 9. марта исте године Опћинско вијеће града усваја предлог о прослави и образује одбор за вођење свих потребних послова. Одбор су сачињавали Медо Пуцић, Перо Будмани, Иво Казначић, Мато Водопић, Луко Зоре - изразити носиоци српске и југословенске мисли у Дубровнику. [55, 1893, бр. 19 (53), 1] Идејом о овој прослави, поред Срба, био је заокупљен и један део Хрвата. Прва брига одбора за припрему прославе била је прикупљање новца за израду споменика. Свакако, највећи труд су показали дубровачки омладинци Срби. И наши људи на страни били су придобијени да допринесу успеху предвиђене прославе. Тако је српско ђачко друштво "Зора" у Бечу, коме је нешто касније неко време председавао Дубровчанин Перо Вучетић, у свему овоме било врло активно. Како су, дакле, главни део послова око припрема прославе преузели Срби, Хрвати су убрзо застали. "У првијем годинама [припреме за прославу] нешто допринијеше, а у задње скоро сасвијем се оглушише." [55, 1893, бр. 50] Било је више разлога за уздржаност Хрвата у поређењу са оним што су чинили Срби у овој припреми. Прво, Срба је било много више (Црна Гора, Босна и Херцеговина, Србија, Војводина, Срби у Хрватској, Славонији и Далмацији) и њихови новчани прилози били су много већи од хрватских. Највећи

новчани прилог дао је краљ Србије Александар Обреновић. Затим, на ово је утицао и недостатак хрватске интелигенције у Дубровнику. Свакако, видног удела је имао и чврст антихрватски став дубровачких Срба католика, баш због правашког похрваћивања свега што је српско.

Јасно је што се у оваквој анτισрпској и антихрватској атмосфери није могла очекивати братска српско-хрватска сарадња у припремању Гундулићеве прославе. Можда је ова неслога узрок што за прославу годишњице рођења (1889) није био готов споменик Гундулићу. Како се том споменику придавао велики значај, сва помпезност остављена је за дан откривања споменика. Први део прославе обављен је скромније. У Београду је одржан свечани скуп у Српској краљевској академији, а беседу је одржао стари Дубровчанин и будитељ народне свести академик Матија Бан. Као Србин католик Дубровчанин Бан је наглашавао Српство Дубровника, али је и даље остајао при свом Југословенству. Он каже: "Преко дубровачке књиге књижевним се језиком спојише Хрвати са Србима." Бан се залаже за народну солидарност, којој нас је Гундулић учио, "а од које су нас од неког времена отргли људи који мало мисле а ни мало не осјећају" (Глас СКА 1888, IV, стр. 32).

Осим ове прославе, у Србији је био образован посебан "Одбор за Гундулићев споменик" и он је, да би прикупио што више новца, писмо упућено краљевском намеснику Јовану Ристићу чак објавио у овом облику:

ГОСПОДИНЕ НАМЕСНИЧЕ

Вама ће бити познато да је град Дубровник одлучио да своје и нашем великом песнику Ивану Гундулићу подигне достојни споменик. У нашој престоници купљени су прилози тога ради, али приморска наша браћа јављају да су досадашња новчана средства недовољна, и понављају молбу, да се и новим нашим прилозима попуни сума што још недостаје. Нећете с тога приговорити потписаном месном одбору, што је слободан обратити се и вашој уваженој личности.

Нама Србима понос испуњава груди, кад год поменемо наш стари и толиком славом увенчани Дубровник. Некада беше овај наш град први међу нашим градовима: и просветом и трговином и политиком и богатством, али највише својим песништвом. И многи већи народи нису у оно време имали града, који би се мерио с Дубровником. Он не само себи, своје народу, него свету – даде неколико величина научничких. Али све то није толико пронело славу његову, као што га уздигоше синови његови, познати у нашој књижевности по имену: дубровачки песници. Читаво коло песника даде нам тај наш прослављени град; њихова имена светле светлошћу јарком, која се не тули, и која се неће угасити док је у животу и једнога Србина. Прва звезда у овом светлом колу јесте Гундулић, који угледа света пре триста година, и чију тристагодишњицу свечано прослависмо и ми у Београду при крају 1887 године.

Рођен од Србина властелина, однегован у слободи и богатству, Гундулић се посвети науци. Из младачке душе његове почеше се одлегати песме, у стиховима, најсавршенијима онога времена. Његов песнички рад беше обилат, али се издвајаху најзнатнија и најславнија два дела: Дубравка и Осман. У првом слави слободу свога милога Дубровника; у Осману пева победну песму крста над полумесецом и прориче бољу будућност своје српском народу. Ратоборни Осман, султан турски, води велику војну противу Пољака, из које најзад Пољаци излазе као победиоци, а Османа његови незадовољни јаничари уморе најужаснијом смрћу. Уз овај историјски догађај, пева Гундулић многе призоре из повеснице нашега народа и нариче над нашом изгубљеном слободом, над јадном својом српском браћом што је под тешким турским господством. У овом спеву назива Александра Македонског Србином, помиње царева Душана и Уроша и остале Немањиће; слави Милоша Обилића, Марка Краљевића и друге српске витезове и јунаке, прориче српском народу слободу и кличе пољском краљевићу Владиславу:

Скокни коња по Косову
Гдје уби Милош цара опака,
А к б'јелому Смедереву
Пошљи киту твојих јунака,

Дух да одахне, и почине
Укопаних пепео и кости
Ђурђа Деспота и Јерине,
Што зет Мурат ожалости.

Овакав песник доиста је потпуно заслужио да му подигне споменик не само Дубровник, него цео његов народ. А позив браће Дубровчана, на нас упућен, има права очекивати најбољи одзив њихове браће у Краљевини. Свеза између нас и Дубровника стара је пореклом; ње је вазда било, и биће је докле год је и нашега народа. Кад загледамо у прошлост, налазимо да су у српским земљама трговина и обрт били у рукама вредних Дубровчана; да је Србија била пуна њихових тргова и насеобина које се помињу у нашим летописима; да су старе руднике већином они отварали и одржавали, са средиштем у великом, лепом и јако насељеном граду Новоме Брду; да су Немањићи давали дубровачким трговцима највеће повластице; да је за то Дубровник давао склоништа и гостопримства српским владарима у витешкој властели; да је примао на оставу благо и имање Срба потиштених од Турака; да је, осем данка, давао богате поклоне српским поклицарима и одличним гостима. Још нам летописи причају: да је Душан Силни, поштујући просвету дубровачку, подигао у Дубровнику велику библиотеку, снабдевену многим скупоценим књигама из грчке и латинске књижевности, а ради јачих веза с тим српским слободним и

ванредним градом, послао тамо посланство с поруком: да му Дубровчани пошљу на двор двадесет младића из првих својих породица, а он ће послати њима неколико младића, да се у њих уче и науком просвете. Из великог уважења према Дубровнику, владоци српски називаху себе грађанима дубровачким.

Па кад су у славној нашој старини били овакви срдачни и непрекидни одношаји између нашега народа, његових владалаца и града Дубровника, онда данас, у столећу слободе и просвете, ти одношаји треба да се прихвате, негују и учвршћују. Зато су наша браћа из Дубровника, као добри синови својих отаца и предака, и потражила наше саучешће, и зато смо и ми дужни одазвати им се братски и послати им прилоге за споменик Гундулићу у онолико, колико се од нас, према нашим приликама, с правом може очекивати. И потписани одбор, састављен да прикупља прилоге у Србији, нада се да ће српска краљевина својим одзивом заузети најугледније место међу дародавцима. То би јој пристојало као средсреди Српства, као извршитељи велике српске мисли која загрева и у животу одржава наш народ по свима крајевима. Ово осећање патриотске дужности и упућује нас, да се обратимо с молбом и Вама, да изволите принети колики било дар за Гундулићев споменик, који ће се открити у Дубровнику месеца маја 1893 године, те и овом приликом показати: да су Дубровчани крв од крви наше, дух од духа нашег, да је Иван Гундулић песник којим се Срби диче и на дому и међу народима.

Сви добивени прилози – који се упућују одборском благајнику – објавиће се у "Српским Новинама" и испратити у Дубровник.

Како се приближавало свечано откривање споменика Гундулићу, све више се заоштравало нераумевање између Хрвата и Срба. Баш у време приближавања Старчевићеве Странке права и Штросмајерове Народне странке, при чему се осетило поклецавање ове друге, ево како се расућује у Дубровнику: "Као Срби ми морамо одлучно одбијати све што нам из Загреба долази, јер не само да убија све најмилије осећаје,

него к тому још дражи нас на братоубиство [...] Београд нас не притеже [...] Загреб нас притеже" (анонимни уводник "Или к Загребу или к Београду" – Дубровник 1892, бр. 16).

У таквом "братском" расположењу између Срба и Хрвата дочекана је свечаност откривања споменика Гундулићу у Дубровнику.

Израда споменика била је поверена вајару Ивану Рендићу. Споменик је од бронзе, чини га статуа нешто изнад природне величине Гундулића у свечаној одори, на украшеном стубу од камена, све висине око 6 метара. Споменик је постављен на Гундулићевој пољани (данашња градска пијаца), недалеко од улаза у Кнежев двор. На споменику пише "Џиву Франа Гундулића – народ 1893".

Постављање споменика почело је 3. јуна 1893. и то је у листу Дубровник (бр. 49) објављено крупним словима, ћирилицом и латиницом. У истом слогу јавност се подсећа да се то чини на предлог "дубровачке омладине" а по одлуци Опћинског вијећа од 9. марта 1880. Са постављањем споменика се журило, јер се приближавао дан његовог откривања. Дан откривања био је назначен у прогласу "Одбора за подигнуће Гундулићева споменика" још 3. маја, а за дан откривања споменика био је одређен 14/26. јун, дан уочи српског празника Видовдана.

За учешће у свечаности откривања споменика "народа се пријавило са свије стране српства". Како се цела ова манифестација претварала у општесрпско славље, надлежни "озго" су у томе видели пропагирање свесрпске ослободилачке мисли, те је предузет низ мера да се свечаности да друго обележје. И ту је још јаче било обелодањено савезништво између царског Беча и правашког Загреба. Прво је затражено, и то званично, да се на свечаност позову и Хрвати, иако се они "скоро сасвијем оглушише" док су спровођене припреме и новац се прикупљао за споменик. Беч је сада овако захтевао, али када је 1890. у Макарској откриван споменик Качићу, није му падало на памет да нареди позивање и Срба на ту свечаност. Поводом ове наредбе из Беча лист Дубровник је подвлачио да Србима позив није потребан, "јер они иду браћи у походе [...] Кад Србин славу слави, врата су кућна широм

отворена". Хрвати су се пријављивали надлежном Одбору ради учешћа тек три недеље пред свечаност. С обзиром на све жешћу борбеност праваша и на њихово надвладавање над припадницима Народне странке у Хрватској, ова је свечаност била згодна прилика за оштро и борбено наступање Хрвата праваша, те су Хрвати позив на прославу широко и оберучке прихватили. Затим је, опет "озго", нарочито по Босни и Херцеговини, Србима онемогућавано да крену на прославу. Из Мостара је могла да крене у Дубровник на прославу само половина пријављених. О значају припремања свечаности у Дубровнику за односе између Срба и Хрвата отворено је писао и бечки лист *Neue Freie Presse* у броју од 21. маја 1893: Ако би у Дубровник дошло много више Срба него Хрвата, "Дубровник би пропао за Хрвате, који га зову 'Хрватска Атина' [...] На сваки начин откриће Гундулићевог споменика имаће последица за ове натегнуте односе између Срба и Хрвата".

И у самом Дубровнику спроведен је читав низ мера да се умањи утисак о бројности Срба учесника: забрана српских застава, цензурисање песама српских хорова на прослави, чак цензурисање званичних говора при откривању споменика. С друге стране, пак, слободно су дељене хрватске заставе и заставице као нарочите медаље (и то од стране неких католичких свештеника). Ишло се тако далеко да су хрватске заставе дељене и оним Србима који нису уочавали ону малу разлику између хрватске и српске заставе. Тако се и оваквом преваром увећавао број учесника са хрватским амблемима. Све је, дакле, требало предузети да ова свечаност не добије искључиво српски карактер. Јавност је била запрепашћена оволиким недостатком народносне свести Хрвата праваша склоних служењу себичном завојевачу.

Пријаве учесника у прослави у Београду је прикупљало Београдско певачко друштво и организовало пут преко Загреба и Ријеке за Дубровник. Из Србије се пријавило 180 учесника, међу којима су били и изасланици свих најважнијих установа, почев од Српске краљевске академије, као и представника разних организација. Званични вођа пута био је професор Велике школе Ђока Станојевић, који је заступао и краља Александра Обреновића. Остали званични

изасланици били су Светомир Николајевић, Срета Стојковић, Спира Калик, Милан Андоновић, сликар Стеван Тодоровић. Хором су руководили Мокрањац и Шрам. Пре поласка на пут стигли су људи из Загреба да виде како су се организовали Србијанци, а и да их позову да у Загребу приреде концерт. Међутим, у Загребу не само да није било концерта, него није било ни дочека. (Трговински гласник, бр. 78-91, у облику путописа приказао је цео пут до Дубровника, Цетиња и натраг, из пера Војислава Кујунџића.)

Из Црне Горе стигла су само четири изасланика; али из Боке Которске стигло их је око 500, и то сви у народној ношњи, са познатим хором "Јединство" из Котора. Међу њима су се истицала браћа Тројановићи, Урош и Владимир, чија је једна од песама била посвећена прослави. Из Угарске је стигло нешто више него из Србије, све Срби на челу са бароном Јованом Живковићем, песником Јованом Јовановићем-Змајем, Стевом Поповићем Вацким, Ђорђем Красојевићем, Васом Муачевићем, Богданом Медаковићем. И они су водили хор "Бранково коло". Око 180 Мостараца довео је песник Алекса Шантић, наравно са прослављеним хором "Гусле". Са њима је дошао и извештач број представника Сарајева.

И групе Хрвата биле су бројне. Загрепчани су дошли са хором "Коло", Сплићани са музиком и хором "Хрватски соко", а затим мање и веће групе из осталих далматинских градова и са острва. Падала је у очи група Далматинаца коју је предводио већ запажени великохрват Јурај Бијанкини. Фрањо Рачки је заступао Југославенску академију знаности и умјетности. Мање групе учесника тешко је било и пребројати. Процењује се да је само Срба учесника било око 4.000. Донето је укупно 46 сребрних венаца и 127 венаца од цвећа, од којих је 69 било српских и 54 хрватска. Посебно су падали у очи венац краља Србије Александра Обреновића од сувог цвећа скупљеног са све "српске земље", венац београдске омладине и венац Зоре из Беча. Телеграми са поздравима стизали су са свих страна. Било их је око 1500. Лујо Војновић, рођени брат Ива Војновића, спремио је за госте Вођ кроз Дубровник.

Одбор за прославу направио је програм свечаности објављен посебно, а и у листу Дубровник. Све приредбе биле су распоређене у 3 дана, почев од дочека гостију у Грузу 25. јуна. Програм је био зналачки и са укусом састављен. Наравно, при извођењу програма многошта се додавало и одузимало, колико се могло и како се могло, а и како се морало према нахођењу оних "озго".

После свечаног дочека у Грузу, када су и топови грували, и доласка у град почело је извођење програма на више места. Дубровачка грађанска музика и Дубровачка гласба изводиле су маршеве, симфоније, оперске арије. Извођене су и читаве опере (Кармен, Фауст). Хорови су певали српске и хрватске народне песме. У позоришту је даван Чермаков Рањени Црногорац, Војновићев Гундулићев сан итд. Пре представе у позоришту о Гундулићу је говорио његов најбољи познавалац Луко Зоре.

Сутрадан, 26. јуна, свечаност откривања споменика почела је још у свануће кад су обе градске музике прошле градом, опет уз грување топова. Око 6 часова на Пилама је дочекиван народ из околине са барјацима и својом музиком, да се сви после овога упуте Страдуном ка споменику. У 9 сати је почела миса у Столној цркви, а кроз пола сата све се било сјатило на Гундулићевој пољани. Свечано приступање споменику увеличавале су музике са Виса, Корчуле, из Макарске, Сплита, Дубровника уз заставе разних установа, удружења и друштава. Званични представници стизали су са венцима, а уз присуство чланова Одбора за прославу и Опћинског вијећа града. Ту је био и царски намесник Давид. Најзад је почео свечани део откривања споменика. Председник Одбора за прославу Марин Ђорђи Војновић отворио је свечаност кратким говором, који му је дан раније био цензурисан и из њега избачен одељак о цару Душану и његовој посети Дубровнику. Међутим, цензор, не знајући сва спорења у хрватско-српским односима у Дубровнику, оставио је једну Ђорђијеву реченицу много значајнију него што је оно помињање цара Душана. Та реченица се односила на Херцеговину, за коју је говорник рекао да је "наша колијевка, из које су стари Дубровчани црпили богатство милог нам језика, који нам је постао дика у народу". Затим је Франо Гундулић,

после неколико пригодних поздравних реченица, открио споменик, поздрављен клицањем из хиљада грла и топовским салвама. Одмах је зазвучала "Химна Гундулићу" и марш "Гундулић". Пошто је споменик освећен, примицали су се изасланици да положи своје венце поред споменика. Овим је био завршен главни део свечаности, а за 5 сати по подне заказан је наставак у виду разних забава и приредби.

Како Србима није било дозвољено да приступе споменику као груписане целине и са својим хоровима, то су се они по подне, пре заказаног наставка програма у 5 сати, окупили и посебно се поклонили великом песнику. Док је власт присутним Хрватима правашима дозвољавала да певају и непријављене песме, чак и оне против Срба, дотле су Србима биле забрањене и оне већ раније пријављене песме. После овог поклоњења пред спомеником већина учесника из уже Хрватске и део са острвља, под вођством Бијанкинија, отишли су да посете острво Локрум, а одмах потом упутили су се у Котор да поздраве тамо тек основану хрватску општину, а сви остали су се сакупили на Пилама, уз музику и песму. Док су Шумадинци играли, гуслар је певао "Србин има Ива Гундулића", познати цавтатски католички свештеник Србин Иво Миљан, држећи српску тробојку, беседио је о несрећи разједињене браће а затим се љубио и грлио са једним православним протом из Срема. У таквом расположењу сви су кренули у Груж.

Увече су у позоришту поново приказане представе од прошле вечери. У почасним ложама у позоришту седели су барон Гундулић, Светомир Николајевић, Ђока Станојевић, Фрањо Рачки и Марин Ђорђи. После представе опет су наступали хорови. "Бранково коло", на жалост, није могло да отпева предвиђене песме, али је ипак отпевало Јенково "Богови силни", док је которско "Јединство" отпевало Топаловићеве "Соколе".

Од почетка излагања о овом догађају наговештавано је да је на откривању Гундулићевог споменика сукоб између Срба и Хрвата, судећи по изливу мржње и нетрпељивости, досегао оштрину правог двобоја. Добивши превагу у Провинцијалу, праваша су зажелели да ту

превагу покажу на целом простору обележеном Хрватством. Загреб се све више пунио правашима и онима на које је Беч могао да рачуна. То је и дало повода Франу Супилу, бившем правашу али на време отржењеном, да каже "Загреб квари народ". Овим је Супило најбоље оценио морал интелигенције која се одваја од свога народа.

Дубровачка феста имала се искористити да се Српству зада што убојитији ударац. Као савезник у тој слепој работи правашима је послужила и државна власт, како је већ напред наглашено. Тако је Анте Старчевић дочекао да му се духовни синци нађу у савезништву са царском управом, иако је целог века војиштио против ње! То савезништво уперено против Срба Старчевићеви унуци су довели до најкрвавијег приказања.

Како је аустријска власт ометала долазак великог броја гостију на дубровачку светковину, исто тако се умешала и у састављању програма, што су његови састављачи на једном месту наговестили у самом програму. Почев од самог дочека гостију у Грузу, на запрепашћење целог Дубровника и свих присутних са стране, проведен је читав план за спречавање Срба гостију и дубровачких Срба да изразе своје осећање према Дубровнику и Гундулићу и своје народносно осећање. Прво је забрањено Србима да из Груза у град пођу са својим заставама и у групама како су стигли. Бокељи су били разоружани, без обзира на то што је то њихово оружје само употпуњавало бокељски фолклор. Гостима Србима нису се смеле делити никакве посебне народносне ознаке. Најзад, као врхунац свега, дошло је бучно наступање праваша из Загреба и оних из Далмације које је предводио Јурај Бијанкини. Он је лично добацивао тешке увреде поносним Бокељима. Успламтелих очију блатило се све што је личило на Гајев наук да се "будућност наша на братству сербства и хрватства оснива".

Но, све оно што су Хрвати исписивали на венцима као "Хрватски пјесник", а Срби "Српски песник", не би многим ни пало у очи. Зато су се Хрвати послужили бучним узвицима о Хрватству Дубровника и Гундулића. Свакако, то је изазвало Србе, нарочито браћу Тројановиће из Боке, те су се и они огласили. Међутим, кад је бука почела да

прелази у прави вихор и да се кличе Старчевићу, Црвеној Хрватској и певају погрдне песме против Срба, српски гости су заћутали. Тада се од стране Хрвата чула и тада позната песма "Славо-Србом штрик [уже] за врат". Србима је било јасно да се једино ћутањем може повратити достојанство целој свечаности и прослављеном песнику одати право поштовање и захвалност. Овакав поступак Срба добио је пуну похвалу свих Дубровчана, највећег дела присутних Сплићана, а посебно су били поздрављени од извесних католичких свештеника. Нарочито је пало у очи како су Србима клицали гости са острва Виса. Одговор већине присутних на овакво иступање правашких гостију најбоље говори ко је од браће добио овај немио двобој. "Није се од њих [Срба] чула ни једна ријеч која би могла ма кога увриједити." Неки хрватски листови, па и Обзор, нису могли да схвате на чију се воденицу гони вода оваквим поступком праваша упрегнутих у кола Беча. Они у Бечу су то добро знали и задовољно су трљали руке. Уредник дубровачке Црвене Хрватске, млади Фрањо Супило, иако се у нечему није слагао са Старчевићевим и Франковим праваштвом, ипак је још био далеко од југословенске линије. Стога је у свом листу под насловом "Слава Гундулићу" приказао прославу у духу правашких поступака, занемарујући сав онај правашки примитивизам показан на прослави, прикривајући слуганску сарадњу са окупаторском влашћу у иступању против Срба.

Трећи дан дубровачког славља, по одласку праваша за Котор, поклопио се са српским Видовданом. У православној Успенској цркви одржан је парастос косовским јунацима, а служио је епископ Герасим Петрановић у препуном храму. Одговарало је "Београдско певачко друштво". После овога посећена је Народна штионица, коју је 30 година раније основао славни Медо Пуцић. Затим је представник Београдске општине предао поклон за дубровачку сиротињу, а барон Гундулић је у своме дому гостима Србима делио Гундулићеву медаљу.

Поподне је опет било народно весеље у Гружу. Али, многи гости су се са својим домаћинима упутили на гробље на Лападу да се поклоне гробу Меда Пуцића. На гробу је бокељски хор "Јединство" отпевао "Вјечнаја памјат", а Владимир Тројановић је одржао беседу о

Пуцићу, подсећајући присутне како се приликом сахране Пуцића будући дугогодишњи радник на Рјечнику ЈАЗУ Перо Будмани на гробу заклео "да ће Медовим стопама [Српства и Југословенства] ићи докле год у њега куца Српско срце". За пажњу указану Меду Пуцићу присутнима се захвалио његов рођак Марин Ђорђи. Свакако, полиција овакво србовање није могла да дозволи, па кад се чуло шта је Влахо Матијевић говорио о Српству а поменути цавтатски свештеник Миљан о хрватско-српском братству, она је забранила даље задржавање код Пуцићева гроба.

Народно весеље у Гружу трајало је скоро до поноћи. Део гостију укрцао се у брод којим се крстарило по Грушком заливу. Међу гостима се налазио и француски конзул. Песмама и здравицама старом барону Гундулићу, браћи Тројановићима, Матијевићу и другима није било краја, а у част француског конзула заорила се и "Марсељеза". Барон Гундулић се трудио да ублажи непријатан утисак који је оставила она братска песма о "штрику" око српског врата. С посебном пажњом присутни су слушали бароново тихо излагање: "Колико ја знам, у кућама наших старих никада се није причало о Хрватству у Дубровнику већ о Српству."

Кад је у поноћ посебан брод кренуо за Котор носећи у посету Црној Гори Србе учеснике у овим дубровачким свечаностима, никоме од учесника није падало на памет шта ће се догодити кад се буду враћали истим путем према Дубровнику. Док су се Хрвати на повратку из Котора без задржавања упутили према северу, Србе је на повратку из Црне Горе у Цавтату чекало посебно изненађење. Око 150 Дубровчана, међу којима и неколико десетина девојака, удружени са Цавтаћанима, пресретну повратнике и сврате их у Цавтат ("мали Београд"), али не у само место, већ се сви задрже у малом заливу испред овог градића. Ту на броду настане такво весеље да се, управо, тек ово може сматрати братским завршетком свега онога што се одиграло претходна три дана у Дубровнику. Поздрављајући присутне и прељубазне мештане, Змај се гушио од узбуђења. Цавтаћани Враголови, Калачићи, Кушељи, Петрици, Богишићи, Малошевићи нису знали како све да почасте своје госте. Мато Враголов је био неуморан трудећи се око гостију и

вајкајући се што му сада није ту очев брод "Милош Обилић" да њиме провоза раздрагане госте. Кад је галама замрла у дубокој ноћи, тек тада је, у ствари, био завршен онај братски двобој Срба и Хрвата пред ликом и спомеником Џива Гундулића.

Поводом откривања споменика Гундулићу стари Јован Сундечић, упорни Југословен, објавио је подужу пригодну песму у којој се налази и ова строфа:

Што је Хрват без Србина;
Што ли Србин без Хрвата?...
Двје мрвице, двије жртве
Огња првог, првог рата.

Ови Сундечићеви стихови управо понављају наук који је оставио још Медо Пуцић 1878. у Словинцу (стр. 190):

Шта ће Србин без Хрвата?
Што и брат без брата!
А без Србина Хрват?
Што без брата брат!

Иста мисао Србина православца и Србина католичке вере, али неум потомака није могао да их схвати.

Сукоб Срба и Хрвата пред Гундулићем имао је још један немио одјек, који је до сада био закопан у ондашњој преписци савременика и учесника у овом догађају.

Неопходно је подвући да су 1893. изгладиле своја неслагања Неодвисна народна странка, на челу са Фрањом Рачким, и Хрватска странка права, и то у знаку надмоћности ове друге. Већ 4. фебруара 1893. Рачки пише Валтазару Богишићу: "Наше опозиције јесу се сложиле, а надам се, да ће та слога остати трајном, тим више што је она стара зађевица изгубила у странци уплив. И моја би жеља била споразумети се са Србима – за сада имаде мало наде. У нас неима српске самосталне странке, јер сви су наши Срби (у Хрватској без Далмације), осим неколицине, који нису странка, у мађарском логору." На крају Рачки поздравља Лука Зоре (Виктор Новак – "Валтазар Богишић и Фрањо Рачки. Преписка 1866-1893". Београд 1960, стр. 401).

Луко Зоре 13. маја, пред прославу у Дубровнику, поред осталог пише Рачком: "Светковина ће тећи у смислу старе народне странке, еда би се опет дивна пријашња слога успостави" (Анали Хисторијског института у Дубровнику, 1980, XVIII, стр. 337). Подвлачећи ону реч "старе" Зоре је хтео да нагласи како се нада да ће Рачки и даље чувати своје схватање Југословенства какво је имао пре договора са правашима.

После месец дана, 13. јуна, Штросмајер пише такође Рачком: "Зђерио се Фолнеговић [Фран, измиритељ Старчевића и Штросмајера] да идем у Дубровник, па кад није то постићи могао, онда ме сад напастује, да им на пут поклоним 500 фор.; и то у име некаквих пјевачких друштава. Ја, премда сам у тијесних околности, ипак сам им то дозволио, да не кажу, да им не помажем, гди могу. Искрено сам пако Фолнеговићу рекао, да ми се чини, да ствар сад већ једва икаквога смисла има. Ми Хрвати, који смо први издавати почели дубровачке и далматинске писце, ми смо се морали од првога почетка цијелој ствари на чело ставити и значај јој хрватски утиснути. Сад, кад су то Срби учинили, све, што ми у том смислу учинили будемо, бит ће само сјена онога сјаја, којим се српство у опреци према хрватству обасија. Сад сви ми, који у Дубровник идемо, идемо више забаве ради, него какве политичке демонстрације ради. Тако смо у свему и свачему незрела дјеца. То је – рекао сам Фолнеговићу, који се на то неким начином тужи – то је узрок, да се наши народни заводи, Академија и

'Матица [хрватска]', сустежу у Дубровник путовати. Ја, искрено велим, не би им ни могао друго свјетовати. Ви знате, што вам је чинити (Фердо Шишић – Кореспонденција Рачки-Штросмајер, IV, Загреб 1931, стр. 376). Ово су непорециве тврдње о снази Српства у Дубровнику, али и о значају правашке спреге са Бечом да би се све то минирало.

Недељу дана пред саму свечаност, 18. јуна, Богишић пише Рачком: "Овијех дана слушах да ћете и Ви доћи овамо на Гундулићеву свечаност, што ме је, разумије се, јако обвеселило" (Виктор Новак – исто).

Вративши се из Дубровника Рачки је 9. јула овако известио Штросмајера о дубровачкој свечаности: "Из Дубровника и Далмације носим вам сијасет поздрава. Сви жале, што нисте својом присутности могли увеличати Гундулићево славље [...] Војновићи особито Вас поздрављају. Свечаност је носила по свема хрватски значај (подвукао Ј.Д.М.). Срби, који су се надали другом, остали су разочарани. Ја сам чудио сам се онолико пробуђеној хрватској свијести [подвукао Ј. Д. М.]" (Фердо Шишић – исто, стр. 377).

Како је Штросмајер био обавештен о целом догађају, било из извештаја Рачког било из штампе, најбоље се види из његовог писма упућеног Лују Војновићу 25. јула:

Драги мој Лујо,

Хвала вам лијепа на посланих дарови. "Гундулићев сан", њежно је, танкоћутно је, дивно је дјело како га само наш Иво, ког лијепо поздрављам, створити и произвјести уме. Дашто, мој драги Лујо, свечаност у славу неумрлога нашег пјесника, имала је бити извор и залог братске слоге међу нами, али тко би разјарене страсти укротио и умирио? Незрели смо и недорасли смо за сваку вишњу задаћу; пак прем је с обих страст и кривица, неможе ипак бити двојбе да нашу браћу Србе ништ измирити не може. И бољи, умнији наши Срби говорећ о љубави слози и миру незадовољни

су кад јим ми означимо позитивни темељ на кому се једино права слога љубав и мир остварити даде. Ми признајемо да су браћа Срби красну државу основали на Балканском полуотоку, која се држава у двоје разби послје несријетне Косовске битке, ми признајемо да је наприједак и исцјељење ојачање србске државе и на истоку и на западу света ствар, и да у нашем интересу стоји да се држава српска у старој својој величини и слави, без старих мана, опет ускриси? Али супротивним начином морали би браћа Срби признати, да смо и ми Хрвати нашим радом, нашом муком и патњом, нашим знојем и нашом крвју утемељили овде троједину краљевину Далмацију, Хрватску, Славонију; пак ко што је држава Српска имала својих свијетлих и славних, а опет несретних и тавних дана, исто је тако Хрватска држава. Боримо се данас једни и други пак ко што ми Хрвати пратимо борбу Српску са живом жељом да чим прије Срби потпуно своју сврху постигну, ко што смо ми увјерени да би то било и нами од велике користи исто тако имали би и Срби светост и праведност наше борбе признати и жељети, да чим прије сврху своју получимо, јербо би то ње ојачало у циљу свому ближје привело. Мјесто тога, видимо Србе свагдје у љутој опреци прама нама, видимо јих свуд и свугдје са враговима нашим прот нами у савезу. Мисле сиромаси да би наш гроб био њихов ускрс, а кад тамо гроб ког нами спремају и ње би за увјек прогутао. Надајмо се да ће то права просвјета свладати и чинимо сваки што можемо да тако узбуде. Ваш опис Дубровника прочитао сам, врло је умно писан. Честитам вам, поздравите лијепо све ваше. Љубим вас срдечно [2а].

Три недеље после првог писма, 29. јула, Рачки опет пише Штросмајеру о дубровачким догађајима: "Зар не опажете у [барону Јовану] Живковићу и [др Богдану] Медаковићу, који се прибројавају умеренијим Србом, како се од Хрвата отуђише, особито послје Гундулићеве свечаности? Кано да смо ми криви, што смо несмотрено

мислили, да ће у Дубровнику и у Боки наћи само овејане Србе?" (Фердо Шишић – исто, стр. 382).

Већ 1. августа Штросмајер пише Рачком из Рогашке Слатине: "Овде има наших Срба и Срба из краљевине [Србије]. Сви се још више туђе од нас, него прије. Владика Петрановић лане је био са мношвом на крух и со; сад ме ни погледати не ће" (Фердо Шишић – исто, стр. 383).

Шта су један другом још писали Рачки и Богишић? Прво је 20. јула Богишић писао Рачком да је морао ујутру трећег дана свечаности хитно да отпутује на Цетиње, те жали што нису могли да заврше започете разговоре, а "било је доста питања о којима бих рад био с Вама проговорити" (Виктор Новак – исто, стр. 403). Рачки, пак, у писму Богишићу од 1. августа знатно је опширнији. На почетку је изразио жаљење што нису довршили започети разговор. "Тога ради њешто се је [Јован] Сундечић љутио. Ствар она, ако је наш поп Јово погодио, тицала би се несретне хрватско-српске размирице. И заиста имаде и одличних Хрвата и Срба, који су очекивали, да ће се Гундулићева свечаност употребити за договор о оној размирици. Ми Хрвати небисмо се оглушили позиву с које буди стране; ну нисмо могли преузети иницијативе [за разговор], јер смо били гости Дубровнику. Родољубима тога града пристојала је највише она посредујућа улога.

Ви знате моје мишљење о тој размирици. Ја је не могу схватити ни с гледишта предмета ни с гледишта узрока и разлога, те ју за сада држим народносно-патолошком појавом, коју имаде вријеме лијечити. Сада кано да се глас разума не чује већ треба пустити да се 'аустобује' [истреска се]" (Исто, стр. 404).

На ово писмо Рачкога Богишић је одговорио тек 29. септембра. Поред других ствари, Богишић је писао и ово: "Мило ми је да се нијесте зачудили моме ненадну одласку из Дубровника. У осталом није се било чему ни чудити! Ја сам опазио што но веле настроение једне и друге стране, па сам закључио да би свако преговарање о послу измирења било залудно, ако не би чак погоршало садањи кукавни рецимо управо скандалозни (подвукао Ј. Д. М.) положај луде распре.

Ја сам такође Вашег мишљења да је ово патолошка епизода те треба најприје да допре до најоштрије кризе, па ће тад, ако има за тако лудило лијека, лијек боље дјествовати. Ево Вам дакле кључ моме ненадном поласку из Дубровника!

Овдје [на Цетињу] пажљиво се прати развој размирице и њене фазе, – али се мисли да још није дошло вријеме ни к мирењу, ни к посредовању. Али да се мора наћи њека формула помирењу свак је објеђен." [131, 405]

Ми овде не мислимо ићи у ширину тумачећи све ове изјаве, него ћемо се у свем овом жалосном братском сукобу држати наше теме. Ово је нужно и због тога што је овај сукоб у Дубровнику био немали подстицај даљем разилажењу Срба и Хрвата, а падао је баш у време када су се мириле Штросмајерова и Старчевићева странка у знаку погоршања положаја Срба у Хрватској. Ићи ћемо од писма до писма.

Када је влада бана Ивана Мажуранића Србима 1875-1878. пунила затворе у Хрватској (Пакрац, Карловац, Осиек, Дарувар итд.), Рачки је осуђивао такав поступак. Такође је осуђивао оштар став праваша према Србима (Бранислав Недељковић "Преписка Стојана Новаковића и Валтазара Богишића", Београд, 1968, стр. 117). То је било време када је старчевићанац Миховил Павлиновић примењивао погледе на српско-хрватске односе изнете у свом програму Хрватска мисао, програму који Штросмајер тада није одобравао. Говорећи о неслози Срба и Хрвата показаној нарочито 1861, Рачки каже: "Сумњичење, ненавист, препирање може само њиховим непријатељима прудити." Двадесет година касније Рачки опомиње: "Један од главних чланака политичког програма [Старчевићеве] странке јесте искључиво Хрватство. Да ли та искључивост потиче од ватрене љубави к хрватском народу? Љубав јест разборита; а овакова љубав, какова се за Хрватство издаје, није разборита; то је згољни фанатизам. Који љуби Хрватство, тражит ће му пријатеља у роду, у славенству. Кад би Хрватство само за себе постојало, било би му одавна одзвонило. Отргните га од Славенства, осудили сте га на смрт од сушице. Са самим Хрватством бит ће Маџари брзо готови.

Препород хрватског народа иза 1835. успио је, јер се је прислонио на славенску узајамност. Али ниједно племе славенско није [Старчевићевој] странци тако мрско, кано што је Хрватима најсродније српско. Ову мржњу уцијепио је странци сам Старчевић, од којег је покојни Кватерник у том погледу и сношљивији и умјеренији био [!]. Та се мржња протеже на све, што по историјском развиту чини неку засебност српскога рода. Мрзи се недужно име, прем је оно тако старо као свако друго међу Славенима. Мрзи се источно-православна вјера, прем се овдје ни до западно-римске много не држи. Мрзи се писмо ћирилско, прем је оно и међу Хрватима у пораби било." [114а]

Говорећи поново о ћирилици у Хрватској, Рачки овако учи Хрвате: "Ћирилица бијаше некада и међу Хрватима и међу југословенским католицима у далеко већој пораби него ли сада. До XV. и XVI. стољећа нису Хрвати писали својим језиком иначе, него ли је глагољски или ћирилски. Најстарија хрватска листина, с чистом хрваштином, од год. 1250, у којој се садржаје [друга] старија од год. 1185, издана на отоку Брачу, за католички самостан бенедиктински, писана је управо таквим писмом ћирилским." После овога, Рачки износи мноштво примера употребе ћирилице у Хрватској, па каже: "Гдјекоји помислит ће, да овај чини пропаганду за ћирилицу. Јест утолико, што би у свеукупном, а и у посебном интересу било да сваки писмени Хрват позна ћирилско кано што латинско писмо" (Позор, 1884, бр. 150).

Међутим, када се нашао на истој линији са Старчевићем, Рачки осуђујући Србе што мењају став према Хрватима не налази за потребно да изнесе узрок томе и да призна чиме то Хрвати гоне Србе да се ослањају на небраћу. Зашто се Срби на пример 1848, када је српски патријарх у Загребу устоличавао бана Јелачића, кад је Србин компоновао хрватску химну, нису ослањали на неког другог већ су ишли са својом браћом? Зашто се Рачки не присети да су се Хрвати од германизације средином XIX века бранили захтевом да се у школству Хрватске уведе баш мађарски језик, јер им је он био мање опасан него немачки? У свему овоме жалосно је што су се Срби сада бранили од браће а не од небраће. Странка Рачкога некада је признавала да је

Босна српска, а сада Рачки Хрватство шири чак до Боке. Зар је он у оној правашкој претњи вешањем браће Срба видео "пробуђену хрватску свијест"? Да ли заиста Рачки није увиђао какво се семе тада сејало у Хрватској? Ако је свечаност у Дубровнику заиста "носила посвема хрватски значај", зар мудри Фрањо Рачки није могао да увиди да су праваша само халабуком надмашили Србе у Дубровнику, у коме је Српска странка годинама имала већину и Рафо Пуцић годинама био градоначелник? Најзад, зашто је о дубровачком догађају Штросмајеру писао у једном тону, а Богишићу у другом? Не личи ли то ипак на дволичност? Приклањањем главе пред Старчевићевом и Франковом србофобијом и одобравањем поступка праваша у Дубровнику 1893, уз песму о штрику око српскога врата, Штросмајер и Рачки не би могли да задрже дотадашње место на лествици Југословенства – уколико су и раније искрено мислили о њему.

Када се узме у обзир садржина Штросмајеровог писма Лују Војновићу, јасно се види да су његови ставови и ставови Рачког истоветни кад је реч о Србима. Бискуп пред Војновићем отворено критикује став Срба према Хрватима, иако у почетку писма тобоже кривицу за спор баца на обе стране. Зар се и овде не види како су Штросмајер и Рачки уједначили своје ставове према Србима, а све у смислу њиховог споразума са правашима? Верујући у чврст прохрватски став куће Војновића у Дубровнику, бискуп је у писму Лују био сасвим отворен. Овим писмом Штросмајер је показао, дакле, нешто што му без сваке сумње умањује, да не кажем одузима, статус непоколебљивог Југословена. Штросмајер је за неколико недеља заборавио, или је хтео да заборави, оно што је писао Рачком о српском успеху у Дубровнику, када је овоме наговештавао да Хрвати у Дубровнику не би имали шта да траже. Да ли је заиста ово била само старачка заборавност или и овде треба тражити друге узроке оваквој брзој промени става према Србима у Дубровнику и према општем ставу Срба према овом граду? Он ружи Србе што се ослањају на Беч и Пешту, а не сећа се Павлиновићеве пропаганде да су Срби православни Хрвати, не сећа се става бана Мажуранића према српским школама у Хрватској. Он уопште не види као проблем и узрок братске неслоге хрватску теорију да су у Хрватској само Хрвати

"политички народ" а Срби су досељеници и гости. Све ово избегавање и прећуткивање Штросмајера и Рачкога о сржи српско-хрватске неслоге само су оштроумном Лују Војновићу дали још јачи подстицај да после две године напише о Хрватима оно што је изнео о начину издавања народних песама од стране Матице хрватске.

Јавност је пре дубровачких свечаности била увидела ову промену код Рачкога и Штросмајера (и у ставу Народне странке, односно после Неодвисне народне странке). То се јасно види из оних неколико речи Лука Зоре упућених Рачком: да ће дубровачка "светковина тећи у смислу старе народне странке". Рекли смо како је Зоре, иако Србин Дубровчанин, и даље остао у крилу те странке као искрени Југословен. Али, Зоре је увидео значај заокрета своје странке и, или у вери да ће Рачки остати веран својим дотадашњим начелима или у намери да га опомене да су напуштени ставови "старе" Народне странке (из времена пре споразума са правашима), он се ево нада да ће све тећи по старом. Међутим, о "старом" се више није могло говорити. Рачки је кренуо другим правцем и – ово је било последње писмо између ова два дугогодишња пријатеља и сарадника.

У свом писму Рачком, пред прославу, Штросмајер отворено признаје да су Срби постигли "сјај" оним што су припремили за Гундулићеву прославу и да "сад сви ми [Хрвати], који у Дубровник идемо [на прославу], идемо више забаве ради". Ово значи, прво, да су Срби заиста сами спремили све што треба за свечаност и, друго, да Штросмајер није знао какав препад за Дубровник припремају његови нови савезници праваша. Праваша су највероватније крили своје намере, јер ако би могли слободно певати о "штрику" око српског врата пред Рачким, то би им ипак можда било теже изводљиво пред седим бискупом, ако би и он пошао на ту свечаност.

Ако су Штросмајер и Рачки имали исти став према Србима, није јасно зашто Рачки Штросмајеру пише о успеху Хрвата и неуспеху Срба у Дубровнику, прећуткујући (подвукао Ј. Д. М.) сву ону правашку грубост према Србима и ону широку сарадњу са званичним окупаторским властима. Исто нас збуњује оно што Штросмајер пише

из бање Рачком – без подробнијег објашњења – како га Срби у бањи избегавају, па чак и епископ Петрановић. Овакво држање Срба, према мишљењу Штросмајера, биће да не долази само због догађаја у Дубровнику већ и због општег преокрета у Штросмајеровој политици према Србима, како се то и "прије" примећивало, а на шта Штросмајер избегава да да прави одговор. На крају крајева, било да је овде реч о Штросмајеровој неискрености, било да је реч о његовој старачкој клонулости, он је већ губио снагу да одређује смер новим кретањима у Хрватској и да спроводи оно чему су и њега и све његове Хрвате учили Гај и Сакцински. Или је, можда, овде реч о ономе што је најсветија дужност католичке цркве, па и Штросмајера: да се шири простор католичке цркве, без обзира каквим све средствима, макар и у сарадњи са бечким властима којима је остао увек веран. То је гонило Штросмајера да затвори очи пред оним поступком праваша према Србима у Дубровнику.

Писмо Рачког Богишићу управо је читав програм о српским правима у Хрватској, о чему Срби и Хрвати треба да се договоре и о чему се имало разговарати и у Дубровнику приликом свечаности. Ове "размирице" Рачки је делом довео и у везу са дубровачком прославом. Из редова Рачког избија доста нервозе, прећуткивања пред Богишићем а има и нејасноће, чега нема у оном писму Штросмајеру. То је доказ да се после дубровачких догађаја Рачки није могао лако средити. Можда је и увиђао, у крајњој линији, да је погрешно стазу. Скорашња смрт га је спасла да том стазом не иде даље. Том стазом сејано је семе које је доносило кобне плодове, а оно ни до данас није изгубило своју клијавост. И он и Штросмајер помогли су ојачању тог семена.

Богишић, иако Рачком одговара тек после скоро два месеца, као да заобилази речи Рачкога и све своди на забринутост у нади да ће доћи до бољег разумевања међу Србима и Хрватима. Он је највероватније осетио да Рачки првенствено мисли на своје католичанство као и Штросмајер, те се радује његовом успеху у сваком случају. Богишић, пак, иако католик ипак остаје прво Србин и са Рачким не жели даље разговоре о овоме већ у писму прелази на сасвим друге теме.

Идући за сведочењима о откривању споменика Џиву Гундулићу у Дубровнику 1893. и описујући ток догађаја имали смо два основна циља: да утврдимо улогу оних који су учествовали у припреми славља и да нађемо сигурне доказе о коначном успеху целог потхвата. Сматрамо да су нам у томе највише помогли бискуп Штросмајер и Фрањо Рачки: први што је потврдио водећу улогу Срба у Дубровнику уопште и у припреми дубровачких свечаности, а други што је, прећуткујући Штросмајеру све оне иступе праваша у току свечаности, и несвесно потврдио постојање геноцидне праксе у њиховој политици према Србима у Хрватској, па и ван ње. Били бисмо много ближи разрешењу енигме основних мисли ове двојице носилаца југословенске мисли да су негде нешто проговорили о оним речима Сакцинског о Србима изговореним у Хрватском сабору 1884. и да су бар негде осудили ону песму о "штрику" око српског врата, тако често певану и у Хрватској и пред спомеником Џиву Гундулићу 1893. у Дубровнику.

То време тешких сукоба Срба и Хрвата, време бурног превирања у братским односима одсликавало се – у тишини – и у дому Константина – Косте Војновића, оца Ива и Луја Војновића. Са каквом смелошћу су наступали великохрватски пропагатори у отимању свега што је туђе, види се и по кући Војновића – "ужичких кнезова". Војновићи су крајем XVII века прешли у Русију, када и Саво Владисављевић, адмирал Змајевић и други, али се почетком XIX века један од њих, Иван, вратио у отаџбину и настанио у Херцег-Новом. Ту су му се родили синови Ђорђе и Коста. Коста се покатоличио и Хрвати су га одмах похрватили па донекле и сина му Ива, књижевника. Отац Коста се сматрао Југословеном наклоњеним Загребу, син Лујо Србином, а Иво само Југословеном, али је више био "окренут истоку". То је говорило и оно кнез-Орсатово помињање "наших царева", а зна се на које је царевице мислио Иво кад је ове речи ставио Орсату у уста. Он је патио што му је отац "због Павлиновића прекинуо [не до краја] све нити с прошлошћу рода и породице". [163, 15] Иво је, дакле, своје народносно припадништво показивао, као и Гундулић, у својим делима а не формалним изјашњењима. И све то ипак није сметало овом дому да очува своје једнодушје. Коста је као правни писац и члан

Југославенске академије опомињао Хрвате да своје историјско право не проширују на леву обалу Неретве. Он се много удубљивао у план о нашем будућем федеративном уређењу, сматрао је да су "хрватска и српска застава двије сестринске заставе", да "Далмација не сме бити апсорбована од Хрватске него са овом федерално сједињена", а "Дубровник би имао бити слободан град са посебним статутом". [25] Лујо је, као историчар, осветљавао прошлост југословенске Далмације и Дубровника, увек сумњајући у добре намере велико-Хрвата. Иво је, бојећи се неразумних повика и поступака несложне браће, каквих је било и на Гундулићевој пољани, у своје књижевно стварање унео и драмску игру Гундулићев сан, сан о слози браће, да се први пут изведе као позоришна представа пред гостима приликом откривања споменика Гундулићу, све у нади да ће се заблудели опаметити. Игра је пред гостима изведена уз одобравање, иако се није знало ко је писац, иако многи пишчеву основну мисао нису могли или нису хтели да схвате.

Неславни догађај који се одиграо у Дубровнику 1893. у песниковој души је оставио дубок ожиљак. Кад је изашао из тамнице у Првом светском рату, Иво Војновић се задржао у Загребу и ту је 1917. објавио своје Акорде, у којима је штампан и Гундулићев сан. Ево како се после четврт века песник сећао тог болног братског сукоба у Дубровнику. "У истину је ова драмска сцена једна Молитва за Слогу Рода нашега, док су управ историјског дана сепаратистичке, небратске кавге Срба и Хрвата достигле около Споменика Пјесника Османа кулминацију узбуђености и дисонанце". И тек после десет година, он подвлачи, на дан сахране Косте Војновића, 22. маја 1903, браћа се измире нашав се заједно "први пут након Гундулићеве усудне Славе". [24, 182/3]

Ово измирење претходило је оном познатом измирењу на Ријечи уредника српскога листа Дубровник Антуна Фабриса и уредника хрватског листа Нови лист Франа Супила. Све је то наговештавало више разумевања међу браћом, што ће довести до стварања Хрватско-српске коалиције, која ће бар за неко време показати да је могућа братска слога ако се лудост разумом замени.

Супротности између Срба и Хрвата, као историјска појава, изражене сукобом пред спомеником Џива Гундулића 1893. у Дубровнику, достигле су овим врхунац. Томе је симболично послужило и оно "штрик о врат" показујући држање Хрвата према Бечу: до тада против Беча, одједном под вођством Јосипа Франка праваша постају најближи, најратоборнији савезници Беча и Пеште. Франк је присуствовао догађају у Дубровнику и видео како ово савезништво може успешно да се спроводи. Чак је против Срба одржао и један хушкашки говор у некој кафани, оглашавајући "освајање" Дубровника од стране праваша! За ово је мало после добио и отворен пристанак већ овешталог Старчевића. Оном похвалом правашком поступку у Дубровнику и некада ватрени Југословен Фрањо Рачки упреже се у иста кола заборављајући своје Југословенство и вукући на ту страну и самог Штросмајера, коме је, уосталом, као доследном католику, југословенска мисао у основи била само завеса за борбу против српског православља. Овај противсрпски хрватски фронт негде од 1905. појачан је и преласком ратоборног Стјепана Радића у службу Беча. Овим је католичка црква, коју је још Павлиновић прогласио хрватском и позвао хрватски католички клер узвиком "На ноге", нашла најплодније поље за своје милитантно наступање на Балкану. Иако је често хваљена бистрина Радићеве памети, ипак он није могао као антиклерикалац да увиди да је његов противсрпски став значио само јачање ударне снаге католичке цркве. Све је то толико подигло снагу католичке цркве у наступању на Балкану да јој чак ни нестанак Аустро-Угарске као католичког жандарма није много сметао. Оно измирење Хрвата и Срба у Хрватско-српској коалицији и политика те коалиције били су само привид и заваривање, мали застој пред нови и жешћи насртај. Хрватски народ, који је знао да брани своје интересе у раном средњем веку помажући борбу Гргура Нинског за народна права и убијајући краља Звонимира као слепог слугу папе Гргура XII (1089), постао је временом тесто за свакојако мешање. Он је био послушан прво Франку па Трумбићу, прво Радићу и Мачеку па Павелићу. Све што се збива са Хрватима у њиховом ставу према Србима у последњих 100 година, после оног пристајања уз аустријску управу у Босни 1878, управо је представљало стално појачање

хрватског бојовништва против Срба, онако оштро приказано у Дубровнику 1893, бојовништва са све отворенијом хрватском освајачком политиком према деловима српског народа и српскога простора.

Догађаји око Гундулићевог споменика 1893, дакле, открили су куда смерају праваши удружени са аустријским властима у Хрватској и Далмацији и широко подупрти материнском помоћи католичке цркве. Ова се борба водила на целом фронту против Срба, били они православни, били католици. У Босни се похрваћивала и земља и људи, православни и мухамеданци. Где год какву власт имају Срби, требало их је уклонити. Тако је аустријска власт отворено помагала хрватску Народну странку на изборима у дубровачкој општини 1899, да би се уклонило српско општинско руководство после десетогодишњег управљања. Том приликом је на старога Франа Гундулића извршен подмукао напад, од чега је он ускоро и умро. Наиме, окривили су га као начелника града, за неисправно пословање, а када је издахнуо објављено је да је нарочита комисија утврдила његову потпуну исправност. У том општем нападу на Српство Дубровника однекуда је доведен и поменути поп Јозо Црница да избрише сваки белег Српства у Конавлима.

У исто време заведена је и оштра контрола над српском децом. Ове су се мере нарочито удвостручиле у школама, посебно у дубровачкој гимназији. Случај гимназијалца Петра Колендића и Уроша Тројановића потресао је целу гимназију у Дубровнику, а и сву дубровачку јавност. Знало се да ови омладинци нешто раде са осталим друговима Србима, на шта су скретали пажњу професори праваши, али се није имало ништа одређено у рукама. Све се окретало око Колендића као најокорелијег Србина међу дубровачким омладинцима. Овако је описано то рвање Хрватства и Српства у Дубровнику, чак и међу ђацима:

"Читава ствар је почела од једног запенушеног и у правом смислу речи денунцијантског чланка ('Српска пропаганда међу ученицима у Дубровнику'), који је објављен у онда беспримерно искључивом листу

Црвена Хрватска (11. окт. 1902) и који су, како изгледа, заједничким снагама написали професори Франо Анђели-Радовани и Милорад Медини. Тим чланком скретала се пажња аустријској полицији и школским властима на организацију дубровачких Срба гимназијалаца. Брижљива истрага која је сместа поведена срећом није открила ову истину, али је ипак многошта изнела на светлост. Сазнало се, тако, за ђачки рукописни лист под именом Пома [према истоименој песми Меда Пуцића], који су 1900. покренули омладинци Стијепо Кобасица и Урош Тројановић, а који је од наредне године уређивао и својеручно исписивао Петар Колендић. Лист је излазио једанпут месечно и имао је прилично широк круг сарадника [међу њима је био и млади Владимир Ћоровић], а без сумње и још шири круг читалаца, иако је само у једном примерку кружио међу ученицима. Његова два годишта нису пала истрази у руке, јер су их опрезни пријатељи на време уништили, па се тако ни пуни опсег "кривице" није дао сагледати, али је тако и историја наше културе лишена једног свог занимљивог споменика. Истрагом је утврђено и понешто друго што је теретило бунтовне омладинце и о чему је било много говора у опсежним записницима са саслушања, који су се донедавно чували међу хартијама дубровачке гимназије, а сада су се некако затурили. Сведоци су говорили о састанцима исте групе гимназијалаца у читаоници Дубровачког радничког друштва и у забаченој крчми Ника Њирића на Трећем каналу, на којима се није само читало и расправљало о књижевности и политици већ су се још певале патриотске и борбене песме, каква је, на пример, песма "Радо иде Србин у војнике". На састанцима школских власти 25. и 26. октобра 1902. читани су "записи истраге поведене у заводу и допис поглаварства са записима неких истрага... због странчарења између ученика" и том приликом је превладало уверење, за које је био нарочито заслужан професор М. Медини, да је П. Колендић "један од коловођа" у читавој "афери". А како је по истом уверењу Колендић изгледао непоправљив јер је "већ прошлих година био два пута опоменут од г. управитеља да је сумња да се недопуштено уплиће у политику а исто тако био је већ једном кажњен због непристојна понашања према вјероучитељу", што све није ништа користило,

донета је одлука да се он казни "мјесним изгоном с непристојнога и страначкога понашања надвору и недопуштена утјецања на ученике у народном погледу (истакао Ј. Д. М.)." Тако је, после ове казне, П. Колендић као "екстерниста" завршио осми разред полагајући приватно испите за први и други семестар, и такође као "екстерниста" матурирао 18. јула 1903. [146, 15/16]

Петар Колендић се развио у одличног научника. Био је један од најбољих познавалаца прошлости и културе Дубровника, о чему је већ било речи. Урош Тројановић, пак, ускоро је трагично завршио после боравка у затвору са Антуном Фабрисом, како смо већ рекли.

Иступање против Срба на свечаности 1893, отимање општинске управе од Срба 1899, поступак са Фабрисом, Тројановићем и Колендићем 1902, насилно похрваћивање Конављана од стране попа Црнице – то је само делић метода борбе бечких слугу Хрвата праваша против Срба Дубровчана а за јачање Хрватства у Дубровнику, чији грађани вековима нису ни знали где су ти Хрвати и чији је историчар Мавро Орбин Хрватску назвао "далеком" земљом.

Школе, друштвене и радне организације Срба у Дубровнику

Живот Срба православне вере у Дубровнику у почетку се одвијао одвојено од живота Срба католичке вере, јер је оштро вековно дељење Срба према двема раздвојеним хришћанским црквама оставило дубоке трагове. Али, како је време одмицало две групе Срба су се полако приближавале, да се у много чему и сједине, што је долазило и као последица народносне свести и као нужност заједничког отпора политици похрваћивања и свих облика противсрпске политике.

Пре свега, прво се задржимо на црквеном животу Срба у Дубровнику. Код католика није било значајнијих новина и црквени живот је текао већ устаљеним путем. На миран ток живота свакако је доста утицао и велики Југословен, писац Мато Водопић, као каноник

столне цркве у Дубровнику и као дубровачки бискуп. Да је он био жив, можда католички свештеници не би показали оне грубости у току прославе 1893. С обзиром на Водопићеву везаност за живот његових Конављана (сетимо се само његовог описа српске славе у Конавлима) постоји основа за веровање да он као бискуп не би дозволио попу Црници да онако безобзирно и јуришнички похрваћује Конављане, а да то после спроводи и као свештеник у Дубровнику.

Срби православне вере су користили своју стару богомољу све до 1877, када су добили нову цркву.

Што се тиче српских школа у Дубровнику, ваља рећи да је постојала посебна основна школа за православне. Али, остале школе биле су заједничке (учитељска школа од 1822, реалка од 1850, грађанска школа од 1869, женска учитељска школа од 1875, пољопривредна школа од 1887). [150] Како је и другде бивало, и у Дубровнику је српска основна школа почела од најпримитивнијег облика, и по садржини наставе и по организовању школе као установе. У почетку је било све на православној основи. Неколицини прикупљених ђака 1820. предавао је, као први српски православни учитељ у Дубровнику, добро познати Сава Мркаљ. [155, 201] Школа није имала право јавности, те се на крају полугодишњег рада полагао испит у званичној школи у месту. У 1821. учитељ је био Јово Владислав Мрзичкић родом из Хрватске. Деца су се углавном учила православљу. Међутим, 1827. у српској православној школи учитељ Јово Рајевић учи само предшколску децу, а редовни ђаци иду у званичну школу. Како је све ово било привремено, карловачки митрополит Стеван Стратимировић 1830. одлучи да у Дубровнику српска школа постане права школска установа, макар била и приватна, и стога тамо за учитеља пошаље свршеног богослова Георгија Николајевића. Тада је школа имала 11 ученика а налазила се у згради поред саме цркве. И кад је примио свештенички чин 1833, Николајевић је остао учитељ у Дубровнику. Најзад, 1848. школа је добила право јавности. Николајевић је одликован златним крстом за свој просветни и списатељски рад. Њега је наследио Лукијан Кундајица. За њим је дошао Јово Брчић, чијом је заслугом 1862. образован Школски фонд

да би школа била материјално обезбеђена и њен рад осигуран. Школским фондом је руководио посебан одбор, а радило се увек у сагласности са православном црквом. Фонд је ускоро удвостручио своју имовину. У 1867. школа је имала 26 ђака. Међутим, примећивало се да многи родитељи ипак шаљу децу у главну месну школу, што је био рђав знак са гледишта народносног просветног јединства. Ово је била појава од којег је најчешће отпочињало однарођавање, али у овом случају то се схватало као приближавање и стапање Срба православних и католика. У ово време у Дубровнику је велики углед имала кућа Божа и Николе Бошковића, која је посебно помагала ову школу и желела да се отвори и српска женска православна школа. Али, како је домаћин куће Божо убрзо умро, његову жељу су 1879. испунили брат Никола, жена Теодора и сестра Марија, образовавши фонд за издржавање једногодишње женске школе. Тако је постала позната "Заклада Божа Бошковића". Мушка школа, пак, добија 1883. нову уредбу и назив Православна српска мушка закладна школа са задатком "да се дјеца усавршавају у српском језику са ћирилицом и правопису, у вјеронауци и црквеном појању". По овом правилнику учитељ је морао бити Србин православне вере. Школом је управљао одбор од три лица. Исте године у школи је основан и школски музеј. [1, II, 46, 62, 92] Са овим се углавном и дочекао рат 1914.

Никола Бошковић је умро 1896. и био сахрањен уз пратњу бројног грађанства и католичке и православне вере, како се то већ уобичавало у Дубровнику у то време.

Ојачало Српство Дубровника у XIX веку стварало је и одговарајуће друштвене и привредне организације. У 1874. години јављају се "Певачко друштво Слога", "Дубровачко радничко друштво" основано заузимањем Меда Пуцића и дуго вођено од стране Антуна Пуљезија и "Дубровачки гласбени збор" (Дубровачка грађанска музика – Српска музика). Задруга Српкиња Дубровкиња основана је 1887, Српска дубровачка академска омладина 1900, Српска Зора 1901, Гимнастичко-соколско друштво Душан Силни 1907 на челу са Матом Грацићем, а Матица српска 1909. заузимањем Константина Вуковића. Српске штампарије биле су Пасарићева и Мата Грацића, а и Претнер је

штампао ћирилска издања. За развитак дубровачке привреде велику је важност имао Савез српских земљорадничких задруга и Српска штедионица, један од најугледнијих новчаних завода у тадашњој Далмацији. Све је ово из дана у дан јачало снагу Српства Дубровника и уобличавало једну средину народносно обележену у најширем културном, просветном и привредном погледу.

Српски лист Дубровник редовно је пратио делатност ових друштава и установа. Приказиване су светосавске прославе, добро организовани и успешно изведени концерти као што су били 1900. концерт Дубровачке задруге Српкиња и концерт Дубровачког радничког друштва. Ово друштво је те године добило и нове велике просторије. Приликом усељења у нови дом изведен је читав низ приредби, у музици са Мокрањцем на челу, у позоришту са извођењем Хајдук-Станка Ђуре Јакшића и драма Косте Трипковића. Можда је у ово време била најактивнија Српска музика, која је већ 1889. почела да приређује јавне концерте. Матица српска, за кратко време трајања до почетка Првог светског рата, издала је у колекцији Мала библиотека 16 књига (Иво Војновић, Марко Цар, Светозар Ђоровић, Иво Ђипико, избор српских народних песама Тихомира Остојића). За њен рад највише су били заслужни Стијепо Кнежевић и Франо Кулишић, који је као мученик умро у аустријском логору у Волфсегу 1916. Друштво Српска Зора имала је за задатак опште народно просвећивање.

Кад говоримо о друштвеним организацијама и привредном животу Дубровника, не бисмо смели да изоставимо Цавтат у непосредној близини Дубровника. У њему је било толико српских кућа да је добио назив "мали Београд". Највећи део привредног и јавног живота овог градића држали су Срби Враголови, Кушељи, Калачићи, Петрици (Петрићи), Казали, Малошевићи, Рачићи и др. Још почетком друге половине XIX века један Враголов купио је први пароброд у месту и дао му име "Милош Обилић". То је још било оно време када је Народна странка обухватала Србе и Хрвате и када су сви желели уједињење са Хрватском. Тада је и млади Валтазар Богишић слао уздарје у књигама Југославенској академији (то сада неки истичу, али не као српску оданост Југословенству већ као Богишићево Хрватство и

тако испаде да је и он био Хрват). Међутим, приликом избора посланика за сабор у Задру 1861. аутономашка странка (тада подржана од Срба) тако је оштро иступила против политике хрватских народњака, већ занетих праваштвом, да су два брата Враголова (Ђуро и Никола) и жупник Антун Рамадан оптужени да спремају сједињење Далмације и Босне (!) и спроведени у задарски затвор као велеиздајници. У затвору су остали 15 месеци без суђења, и тек када је Богишић отишао у Беч да затражи правду, Враголови су ослобођени одговорности. [18, 135] Све до почетка XX века Цавтат је био испуњен трговинама, занатским радњама, имао је своју општину и свој суд, а верски живот у месту био је у рукама жупника Срба (поменути Рамадан, па после учесник у дубровачкој свечаности 1893, Миљан и др.). Цавтат је тада српској и југословенској култури дао Лука Зоре, Валтазара Богишића, Људевита Вулићевића, Влаха Буковца. Како је Дубровник имао Српску музику, и Срби Цавтаћани су основали своје музичко друштво Захумље, које је годинама сарађивало са месном хрватском Зором. У Цавтату и данас постоји фотографија чланова Захумља из 1905. На једној од тих фотографија исписана су имена чланова овог друштва који се на њој налазе: 1. Рафе Станош, 2. Катица Петриц, 3. Влатко Рајчевић, 4. Мери Рачић, удата Костопећ, 5. Викица Песјак, 6. Кате Кушељ, рођ. Морети, 7. Даринка Малошевић, удата Бартулица, 8. Стијепо Малошевић, 9. Тони Братић, 10. Перо Браутовић, Буковчев, модел за слику Мртви Исус, 11. Антун Осијан, 12. Нико Тисиновић, 13. Ђуро Враголов, 14. Перо Франушић, 15. Антун Кушељ, 16. Перо Матијашевић, 17. Вице Солдић, 18. Мици Малошевић, 19. Иза Песјак-Ковачевић, 20. Лице Аркулин, 21. Кате Станош, удата Дујмовић, 22. Тони Шулић – диригент Захумља, 23. Марија Рачић-Барић, 24. Ивка Малошевић-Осијан, Катица Шодрња, удата за проту Стефановића, Тиле Враголов, рођ. Кушељ, 27. Перо Петриц "Пушо", 28. Леле Миљан-Миљковић, 29. Ванда Песјак, 30. Ида Малошевић-Пицек (умрла 1990!) и 31. Андрушко Миљан.

Документ се чува у кући Никше Враголова у Цавтату.

Живот у Цавтату одвијао се у заједници са оним у Ободу и са животом свих Срба Конављана све док се није појавио већ више пута

помињани жупник Јозо Црница. Ову заједницу Цавтата са околним местима видно су помагале и жене својом организацијом Коло српских сестара. Последња манифестација овог братског српско-хрватског живљења у Конавлима била је у Цавтату, када је на месту Марков камен, недалеко од данашњег хотела "Кроација", у октобру 1904. први и последњи пут развијена хрватско-српска застава. Заставу је направио народ у намери да скрене пажњу себичној и завађеној господи, која смишљено раздваја народ, да народ жели да иде бољим путем него што му господа припремају. Догађај приказујемо према нашем чланку објављеном 1984. [119]

После измирења Фабриса и Супила на Ријеци 1903, дубровачко Словинство, и са српске и са хрватске стране, тренутно се осетило ојачаним против свих притисака праваша. Буковчева слика једне цавтатске процесије са сједињеним српским и хрватским заставама и чувена слика цавтатског бала, на којој је Буковац насликао одређене личности (оне су после чак и пописане), све у хрватско-српском расположењу. На овој слици бала видно место заузима Валтазар Богишић, чијем Словенству и Југословенству није било границе. Фабрис и Супило се нису слагали у појединим ставовима, али то није смело да раздвоји њихове мисли о српско-хрватском јединству. Многи нису могли да схвате како ова два Дубровчанина, Србин и Хрват, могу имати исте погледе на српско-хрватске односе, нарочито после противсрпских демонстрација у Загребу 1902. Углед ова два Дубровчанина и њихов став у питању српских и хрватских односа управо су били створили утисак да Далмација, својом широкогрудошћу, хоће да преузме вођство у сједињењу "Троједнице" и у усмеравању њене народносне политике. И при доношењу ријечке и задарске резолуције састанцима су председавали Дубровчани — при доношењу прве (1904) Перо Чингрија а друге (1905) Антун Пуљези, Србин католик. То је био трн у оку многима у Загребу, где су чак и Југословенству окренутог Ивана Мештровића сматрали "странцем".

Развијање хрватско-српске заставе на Марковом камену у Цавтату управо је био широк народни потхват Конављана и Цавтаћана, решених да се ослободе "бесвеснијех и пропалијех политичара". Они

су желели да своје народносне односе решавају у интересу народа, а не у оквиру политичких и себичних надмудривања. У организовању овог чина учествовали су први људи из конавоских села: Иво Матковић из Дубе, Влахо Орепић из Стравче, Ђуро Миљанић из Ускопља, Балдо Милоглав из Пичета и др., а из Цавтата – судија Јосип-Јозо Љубић са супругом Ивком Гамулин и предузетник Михо Малошевић. Судија Љубић је имао и псеудоним Илд Богданов. Основна мисао ових људи била је да се више не појављују у посебним организацијама, већ да створе заједничку организацију која ће их свуда заступати као једнородну браћу.

Велики део послова око припреме за оснивање заједничке организације преузео је судија Љубић, уз помоћ своје супруге, врло веште и у народу познате везиље. Према основној замисли, организација је добила име Цавтатско и конавоско братство. На застави друштва је писало "Цавтатско и конавоско братство – Народни дом", а сама застава је названа "Народна застава уједињених Хрвата и Срба". Друштво је добило и своју химну. Заставу је нацртао судија Љубић у договору са члановима организације, а извезла ју је судијина супруга Ивка. По том првом примерку цавтатске девојке и везиље направиле су више великих застава и на стотине малих за кићење учесника манифестације. Та застава је настала спајањем српске и хрватске заставе. Тако је настала прва и, на жалост, последња српско-хрватска застава, кратко названа "Народна застава". Она је овако изгледала: црвена боја је остала како је већ стајала и на једној и на другој застави. Испод ње је дошла плава боја до половине да би се наставила белом, и најзад је дошла бела до половине да би се наставила плавом. На средини су у зеленом четвороуглу била ова знамења: две мушке братски стегнуте руке, а изнад руку звезда Даница као знак сванућа боље будућности. Химну друштва такође је саставио Љубић, а ноте је написао музичар Иво Чижек. Она гласи:

Хвала Богу, Богу слава!

Нови дух нас огријава,

На Балкану свиће зора,
Сложни да смо, сад је хора!

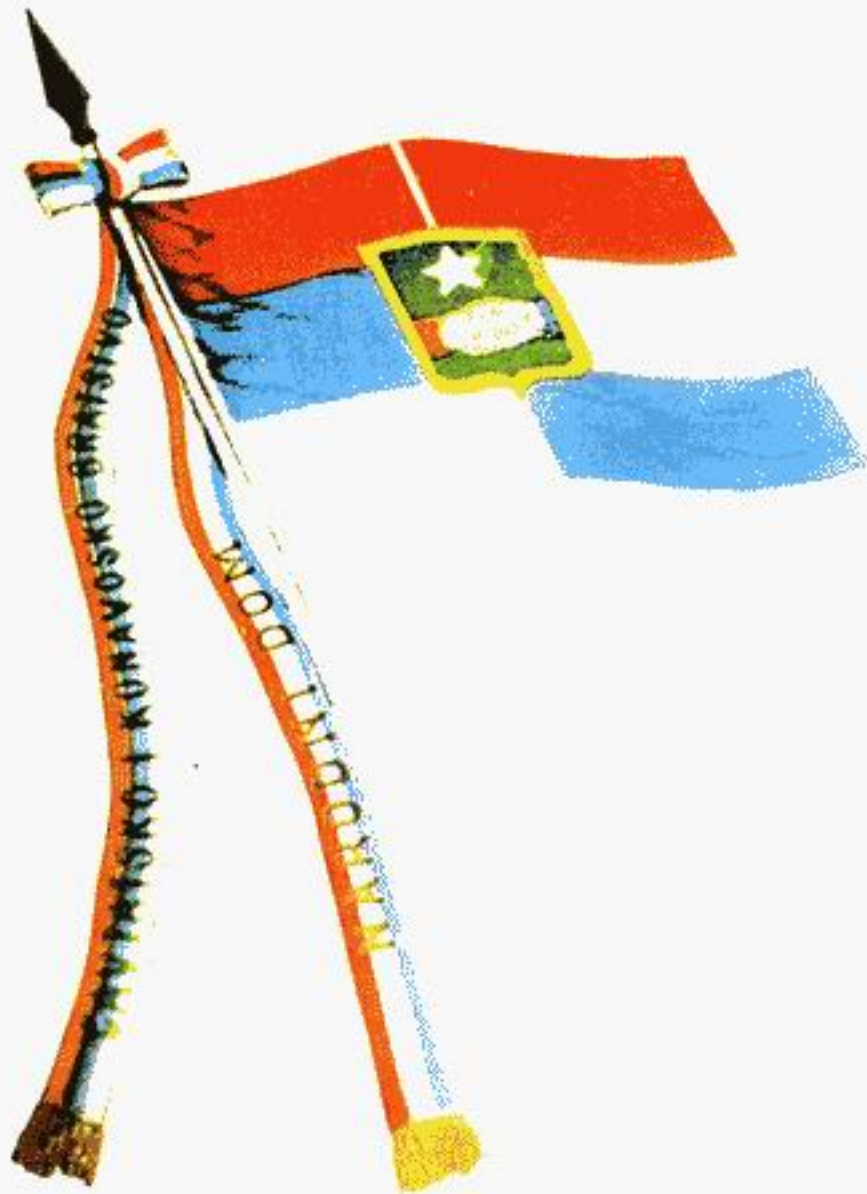
Старој клетви неста трага
У јединству нам је снага.
Ко да сломи оба брата,
Сложна Срба и Хрвата?

Један мисо, један рад,
Сви ко један, сложно сад.

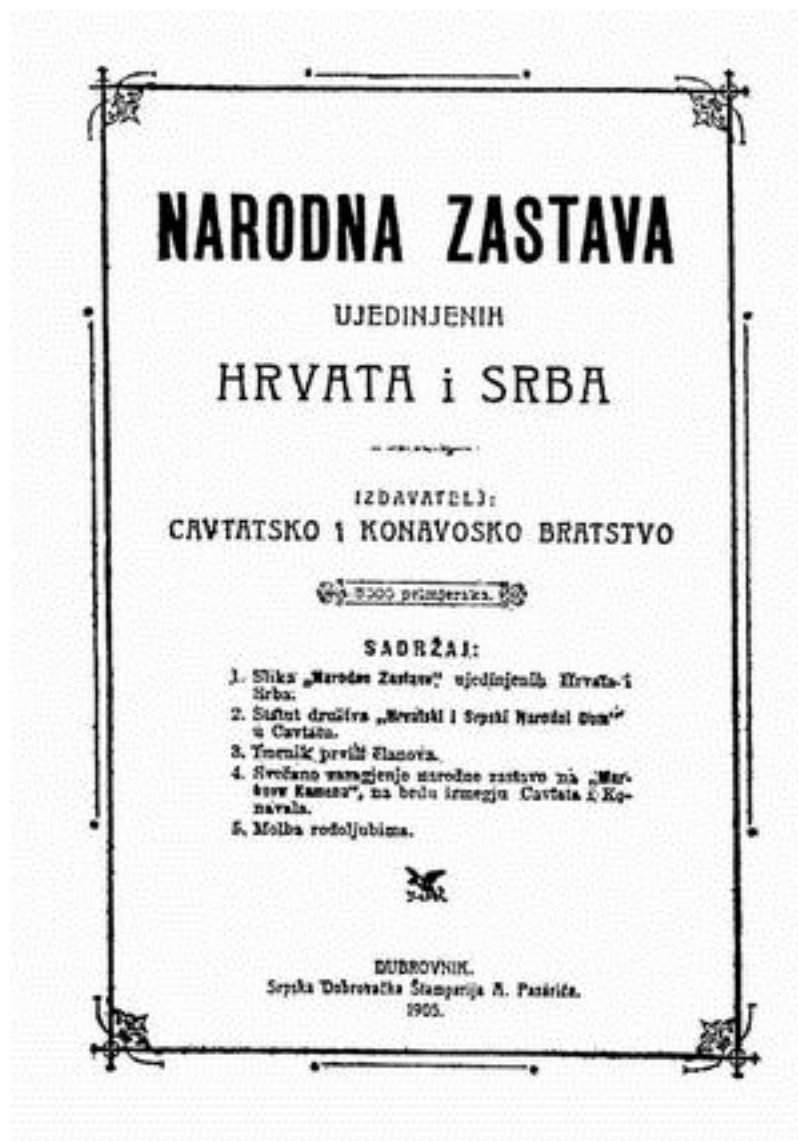
Заман сплетке с нутра, с поља
Јака свијест, чврста воља,
Пакленике смрвит мора.
Сложни да смо, сад је хора!

Старој клетви неста трага.
У јединству нам је снага.
Ко да сломи оба брата,
Сложна Срба и Хрвата?

Једна мисо, један рад,
Сви ко један, сложно сад!

ХРВАТСКО-СРПСКА ЗАСТАВА ИЗ ЦАВТАТА 1904 ГОДИНЕ.

До 1990. у Цавтату је живела кћи Миха Малошевића Ида, која је, иако у дубокој старости, знала цео текст химне и арију како ју је она певала у српском цавтатском хору. Ту арију и данас зна још по који живи Цавтаћанин.

Организација је добила и свој статут. У статуту, поред осталог, предвиђа се оснивање подружница по конавоским селима. Организацији је био циљ "буђење народне свијести хрватскога и српскога племена" и успостављање "што тјеснијих одношаја". Делатност ће се одвијати кроз разне приредбе, излете, у читаоницама итд. Свуда треба подизати "народне домове" и "сеоске куће" као

седишта подружница. Из рада се искључује "свака било вјерска било политичка тенденција". Међу геслима налазило се и ово: "Једини непријатељ – незнање"; "Једино средство – љубав"; "Једина сврха – слобода"; "Брат је мио – био Хрват, Србин био". Подружнице су имале своје војводе, а цела организација главног војводу, поред осталих чланова руководства. Приликом ступања у чланство сваки члан утемељитељ је давао изјаву: "Приступајући друштву 'Народни дом' у Цавтату, као члан утемељитељ, изјављујем да пристајем уз начело да су Хрвати и Срби два равноправна племена једнога те истога народа"...

Чим је одобрен рад организације, отпочела је активност и већ у јулу 1904. видео се њен венац на сахрани Фабриса у Дубровнику. Убрзо је дошла на ред и свечаност развијања сједињене хрватско-српске заставе.

Свечаност развијања заставе одржана је у недељу 23. октобра 1904. Ова свечаност је у појединостима описана у листу Дубровник, број 44:

"Конављани из свијех готово села у народној ношњи, извезеној златом и сребром, са ханџарима и пушкама о пасу, сакупише се око 7 сахата из јутра пред црквом Св. Ђурђа [у православном гробљу] далеко једно два километра од Цавтата, гдје су била постављена три народна барјака, која су означавала Конавоско састајалиште. На челу скупа били су седам највиђених народних главара из конавоских села, затим привремено руководство новог друштва. У тој маси било је и 'кршне младости', а било је и стараца преко 80 година."

Све је личило на давнашње скупове наших предака, на оне чувене народне скупштине.

"Око 7 1/2 сахата Конављани, предвођени од својих барјактара, који су носили три народне заставе уједињених Хрвата и Срба, кренуше према Цавтату пуцајући из пушака. У исто доба Цавтањани, предвођени од главног друштвеног барјака, с Илд Богдановом на челу, кренуше у сусрет Конављанима. Иза главнога барјака ишао је збор од 30 младића и дјевојака, који су пјевали друштвену химну".

Стигавши у Цавтат, сакупљени народ је ишао у фрањевачки самостан на службу божју. После овога одржана је скупштина "под ведрим небом" и изабрано стално руководство према статуту Друштва: председник, потпредседник, управитељи, "редатељи представа и пучких игара", књижничари, друштвени суд, барјактар Друштва и сеоски барјактари. По обављеном послу приређена је закуска у ресторану Улдерика Калачића, који је тих дана био довршен и украшен Буковчевим сликама [данас Народни дом]. Закуску није припремио Калачић, већ је све било припремљено по цавтатским кућама и донето у ресторан. На Калачићевом локалу, одређеном за седиште Друштва, писало је "Хрватски и Српски Народни Дом у Цавтату", а испод тога "Цавтатско и Конавоско Друштво". После овога дошао је најсвечанији тренутак:

"У 10 сахата из јутра кренуше сви чланови друштва с друштвеним барјаком и са сеоским барјацима, праћени готово од свега пука у Цавтату, од многобројнијех госпођа, сељана и сељакиња итд., пуцајући из пушака и уз грување мужара, на брдо између Цавтата и Конавала, гдје је велики 'Марков Камен', на коме се пред 100 година вијала застава једне француске регименте.

На брду збио се овај призор.

Главари сеоски попеше се на камен, гдје је подигнут нови, велики ступ за друштвени барјак, док су сеоски барјактари стали у полукругу около камена, а у средини главни барјак и све друштвено представништво.

Свечан је био час. Красан бијаше дан. На цавтатским кућама вијало се 38 друштвених застава, наине на свијем главним кућама. Главари на камену скидоше капе и главар Балдо Милоглав, дозавши помоћ Божију, завапи мноштву: 'Јесмо ли људи?' На то сав народ одговори: 'Јесмо!' Рече затим: 'Јесмо ли браћа?' а народ одговори: 'Јесмо!' Рече опет: 'Јесмо ли сложни?' а народ рече: 'Јесмо!' Тад главар Милоглав проговори јаким гласом: 'Сунце нам на исток а господин Бог на помоћи! Загрлимо се браћо!'

Главари на камену загрлише се, а тако учини вас народ.

Тад главари стадоше пуцати из пушака и Балдо Милоглав подиже заставу уз урнебесну вику 'Слава барјаку' и уз грување мужара с оближњих брежуљака."

Под свечано подигнутом првом српско-хрватском заставом одржали су краће беседе Балдо Милоглав и судија Љубић. Све њихове мисли биле су везане за чврсто јединство Хрвата и Срба, за њихову бољу будућност, уз више разума. Развијена застава је позивала "на вас глас, да без уједињења нема спаса" [...] "Двострука врпца не кида се лако" [...] "Иштемо да они, који сију мржњу, неслогу, немоћ, буду оборени", да се народ ослободи "бесавеснијех и неспособнијех политичара".

Називајући развијање српско-хрватске заставе "дјелом љубави", народни судија Љубић је нагласио:

"Дјело је то велико. Не по нама, јер смо малени и часовити људи, али је велико по мисли, која нас води. И ова ствар, данас нејака, рашће даљином и постаће снажна, јер је истинита!

У том дјелу нема нас још много, тек неколико стотина.

Мала данас чета, али иза ње доћи ће густе редови народних поборника, од нас сретнијех, који ће потврдити и раширити с високих брда оно, што ми овдје објависмо."

На крају народног зборованја у Цавтату је настало опште весеље. Том приликом чула се и позната народна здравица, чији се текст и данас често може чути по конавоским селима.

Не можемо се отети утиску да је и овај народни збор текао као и онај у Орашцу равно сто година раније. Чак су на скупу, као каква заклетва, дошла и она кратка питања на која су дошли још краћи потврдни одговори. Међутим, није била иста судбина одлуке на Марковом камену 1904. и одлуке у Марићевићевој јарузи у Орашцу 1804. Одлука народа у Орашцу запалила је ватру слободе у Србији, а одлуку народа у Цавтату даље су спроводили баш они "бесвесни

политичари" које је народ онако љуто осудио а који су му се тако упорно натурали, како онда тако и сада.

Као што је Јосип Франк 1893. у Дубровнику у току Гундулићевих свечаности мутио бистру воду и снова свој паклени план, тако је и Јозо Црница сада у Цавтату сновао план о разбијању народне слоге и о затирању Српства Конављана. Није прошло ни три године а политичари су погнуте главе ступили у преговоре са властодршцима у Пешти, што је Супила и његове истомишљенике бацало у очај, нарочито када је Супило уплетен и у Фридрихов процес.

Ми немамо податке о држању Валтазара Богишића у време састанка на Марковом камену. Он је тада био у Паризу. Али, када су објављене ријечка и задарска резолуција, састављене у духу мисли и жеља народа сакупљеног у Цавтату, Богишић је писао Стојану Новаковићу: "Јесте ли читали о новој слози између Срба и Хрвата у Далмацији? Мене је то, наравно, веома овеселило, тим више што је изјава била импозантно једнодушна. Жали Боже она није распрострајена на Хрватску, па се бојим хоће ли дуго трајати." Као што се 1892, приликом појаве књиге професора Кушара противу Срба, Богишић веома забринуо за будућност српско-хрватске узајамности, и сада му се наговештавају сличне слутње. Мислећи на поступање Загреба као хрватског политичког центра и мислећи на нашу будућност тих година превирања и све љућег иступања против нашег јединства и против Срба, Супило је подвлачио: "Нама [Хрватима и Србима] је једини спас и наша једина мисија да данас будемо бедем, предзиђе и штит Истока, бедем Балкана од Њемачке најезде!" Супило је недавно у родном Цавтату добио бисту, али је ова његова мисао протерана иза девет брда, унеповрат.

Да "Цавтатско и конавоско братство" није, по жељи оснивача, остало само на описаној свечаности у Цавтату, види се из намера о даљем раду овога Братства. Прво су текст статута и опис свечаности, према тексту из листа Дубровник, објављени као посебна брошура, у којој се налазила и слика хрватско-српске Народне заставе у боји. Да су се ови већином прости и неуки људи надали ширењу њиховог

примера и на друге Србе и Хрвате, види се и по томе што су ову брошуру штампали у 5000 примерака. Шаљући брошуру на све стране, Друштво је уз примерке прилагало и писмо у коме се моле људи добре воље да шаљу новчану помоћ да би се у Цавтату набавила штампарија ради штампања листа Народна застава. Тако би, поред посебних српских и хрватских листова у Дубровнику био покренут и један заједнички српско-хрватски лист. На жалост, и то је била само неостварена жеља добронамерних људи који су много даље видели него они који су им се натурали као вође. Зборовање код Марковог камена у Цавтату управо је било последњи покушај договарања српског и хрватског народа без мешања политичара са стране. Да ли ће икад ова два народа успети поново да се договоре онако како је то било код Марковог камена у Цавтату, господње 1904. године?

Обамирање

Године с краја XIX и с почетка XX века обележене су као врхунац јачања Српства Дубровника и као почетак његовог пропадања. За идућих четрдесет година Српство Дубровника прво ће једва приметно опадати до 1914, а после уједињења то ће се убрзати и прећи у право обамирање. До Другог светског рата Српство Дубровника је посматрано све равнодушније, да у Другом светском рату и после њега буде сведено само на избледеле успомене, којима је онемогућено да се појаве и у најслабијој осенчености. Узроци су вишеструки: противсрпска лавина од стране Аустро-Угарске до 1918, затим католичка пропаганда против српског шизматизма и српске народности уопште, а увек у отвореном или скривеном савезништву са неким извана; затим се као узрок слабљења дубровачког Српства узима и слабљење интелектуалне снаге Срба Дубровчана због расељења и због безбрачности дубровачке властеле, најзад због небриге Београда, а после Другог светског рата због опште противсрпске политике у Југославији.

Противсрпска лавина од стране Аустро-Угарске имала је више облика обухватајући Србију као српски Пијемонт и све крајеве у којима су живели Срби. Срби у Аустро-Угарској увек су били под присмотром или под ударом због оданости својој народности. То се нарочито огледало кад је реч о слободи рада на културном и народносном пољу, запошљавању и предузетништву, а поготову ако је био у питању јавни или политички рад. Затим су у српске пределе у Царевини плански досељавани католици, Хрвати, Словенци, па чак и украјински унијати. Као што је Босна пуњена тим новим досељеницима, тако је поступано и са Дубровником и његовом околином. Ако су се прави Хрвати око 1890. у Дубровнику могли на прсте избројати, већ за десетак година у Дубровнику их је било преко 5.000. Том броју требало је додати и оне Хрвате направљене од Дубровчана разним примамљивањем, обманама и материјалним средствима. У настојању да увећа број Хрвата у Дубровнику, Царевини се на десном боку налазила католичка црква са својим противсрпски настројеним клером. Он је био подстицан од врховног руководства и брзо је надјачао онај део католичког дубровачког клера који је чувао своје Српство. Кад је одлучено да се онемогући Српство у Дубровнику и његовој околини, предузете су мере у више праваца. Главно је било да се Дубровник напуни досељеним Хрватима. Наравно, ту се мислило и на Конавле, колевку српске традиције и српског језика у овом делу српске земље. Парох Груде, као средишњег места Конавала, Јозо Црница, имао је да преобрази Конављане у Хрвате и да им докаже да они немају никакве везе са Херцеговцима и Црногорцима, иако су међу Конављанима многи знали чак из кога су се места њихови преци спустили у Конавоско поље. Ово похрваћивање захватило је и Завод св. Јеронима у Риму, коме је изненада било одузето илирско име и додато хрватско. Против те измене из Дубровника и околине стигао је протест са скоро 400 потписа Срба католика (Дубровник 1901, бр. 38). Овај број Срба католика у Дубровнику најбоље сведочи о њиховој народносној снази још у почетку овог века. И још више од тога: папа је вратио стари назив Заводу, иако су неки Хрвати запретили преласком у православље.

Новосадски лист Застава овако је 1903. насликао како је изгледала та навала хабсбурговштине и католичанства на Србе. За бановања славног песника Ивана Мажуранића у Хрватској је настала повика против "Велико-Срба", упорно су се стварали православни Хрвати, српске књиге су се штампале латиницом, српских школа је било све мање. Чак су се исправљале или похрваћивале српске песме (Јован Јовановић Змај, Рељковићев Сатир). Срби су све теже примани у службу. Све то што је спровођено у Хрватској спровођено је и у Дубровнику. Хрватима се, даље, све више натура штокавщина да би испало како је штокавски говор хрватски. После 1878, када су Хрвати широко помогли окупацију Босне и Херцеговине као германофилски чиновници и пропагатори Хрватства у Босни (Вјекослав Клаић и др.), великохрватска идеја узима маха, захвата и Дубровник и свуда се чула песма

Од Балкана [планине] до Триглава

Хрватска ће бити држава.

Хрватска омладина је певала на сав глас:

Удри, удри ин дер штат

Славосрбом штрик о врат.

О овом "штрику" громко је певано и у Дубровнику на свечаности 1893. Хрватима су, истицала је Застава, постали милији Немци, Италијани и Мађари неголи Срби и Словени. [177]

Као узрок слабљења Српства Дубровника навели смо и нагло смањење броја интелектуалаца Срба католика. Прво, за кратко време у Дубровнику је умрло више интелектуалаца и јавних радника: браћа

Пуцићи, А. Казначић, А. Фабрис, Г. Гундулић, В. Богишић итд. Затим, како су се код нас брзо уздизали други значајни културни центри као што су Загреб, Београд, Сарајево, многи дубровачки интелектуалци су налазили запослења у тим центрима и напуштали свој родни град: Петар Будмани, Милан Решетар, браћа Војновићи, Влахо Буковац, браћа Адамовићи, Луко Зоре, Петар Колендић, Хенрих Барић, Игњат Јоб, Марко Мурат (неко време) итд. Напоменули смо и безбрачност дубровачке "властеле", која више није желела да рађа робове страном сили која није могла да схвати шта је значила та мала хиљадугодишња јадранска република са својом моћи и културом, па ју је грубо свела на далеку провинцију. Само кућа Пуцића имала је седам нежења са којима се заувек и угасила. Ни наша нова држава после 1918. није имала много обзира према Српству у Дубровнику, иако је Дубровник показао толику упорност у свом Југословенству и дао толико људи од пера који су пред страним светом указивали на нужност уједињења око Србије као стожера. Не схватајући намере наших суседа, не схватајући опасност од лажне пропаганде неких хрватских историчара, југословенско врховно руководство 1925. је, приликом прославе 1000-годишњице Томислављевог краљевства, дозволило да се Томислављев знак постави у сваком месту поред мора до Албаније, па и у Дубровнику! А кад је то Дубровник био у саставу Хрватске? Везивање свег простора јужно од Неретве за Хрватску и краља Томислава било је последица или непознавања прошлости или наглавачке постављене целокупне народносне политике у земљи. Дубровник и Цавтат увек су били излазиште њиховог залеђа, лука за трговину и саобраћај са унутрашњошћу, ближом и даљом. Видели смо како је Матија Бан говорио о Дубровнику као "товаришту Херцеговине". Како је тај и такав Дубровник могао да буде уступљен Хрватској 1939? Како су о Дубровнику мислили одговорни у Београду пред 1941, најбоље се види из овог случаја: када је 1938. у Дубровнику председнику југословенске владе Милану Стојадиновићу предат меморандум о проблемима овога града, Стојадиновић га је донео у Београд, предао га надлежној архиви да се заведе, а службеник је то одмах урадио и на њему написао "ad acta"! Да ли у оваквим поступцима Београда треба тражити доказ о постојећој великосрпској политици или доказ о тешкој успаваности,

коју је противна страна вешто користила и истицала српску опасност по друге народе у земљи! Зар се није са највишег места у Југославији несвесно одобравала наопака политика праваша, који су се онако представили 1941. и који сада кажу да је Дубровник оправдано прикључен Хрватској? Нова власт 1945. само је прихватила одлуку из 1939. Та нова власт наставила је ону политику према Српству Дубровника показану пред рат само у много оштријем облику, држећи се политике Коминтерне према Српству у целини. Тако су се у овом питању две супротне идеје, католичанство и бољшевизам, нашле на истој линији против Срба! Све то убрзавало је обамрлост Српства Дубровника. Да би се овај процес боље и упознао и схватио, изнећемо извесне појединости које могу бити занимљиве и корисне за оне који осећају трагичност једног града напуштеног баш од оне стране којој је он тежио и којој су Дубровчани толико пажње указивали.

Иако без угледних Пуцића и Франа Гундулића, без борбеног Фабриса и имућних Бошковића, без ученог Зоре и Колендића, Срби Дубровника су се у тишини зближавали без обзира на верску подвојеност, држећи се увек свога Југословенства. Тако се држала и кућа Пера Чингрије, дугогодишњег градског начелника, који се као Хрват доста упадљиво држао Југословенства. То је пренео и на свога сина Мелка, наследника у сваком погледу. Он је после споразума Цветковић-Мачек у књижици штампаној ћирилицом под насловом Дубровник и хрватско питање – док је Мачек већ у Бановини хрватској прогонио Србе и стварао прве паравојне организације у овој земљи – поред осталог, скренуо пажњу на опасност по Дубровник што га одвајају од свога залеђа које га је подизало и одржавало.

И пред Први светски рат делала су већ поменута Друштва и организације Срба Дубровчана, уз њих и оне основане почетком XX века, као што су Српска зора и Матица српска, увек добрим делом заузеле бригом за опстанак и у савлађивању све нових и нових сметњи. У томе се преживела и анексиона криза, када се из Беча наређивала припрема за обрачун са Србима, у томе се дочекала и бурна 1914, када је Аустро-Угарска најзад предузела коначан обрачун са Србима, и у Србији и на својој територији.

Да би се добила верна слика живота Срба у Дубровнику у годинама пред Први светски рат, зауставићемо се на неким догађајима.

Када се 1906. у општинском већу одлучивало, у смислу одлука Српско-хрватске коалиције, да се хрватска и српска застава заједно истичу у граду, праваша устану против тога и у знак протеста напусте седницу већа.

Блискост међу Србима и добронамерним Хрватима у Дубровнику нарочито се била показала на сахрани књижевника Милована Глишића, који је у Дубровнику тражио лека и ту и умро. И данас Глишић лежи на Бонинову. Тада је у Дубровнику боравио и песник Пожаревљанин Сава Петровић, познат под псеудонимом Арман Дивал. Он је у Дубровнику испевао и сада радо слушану песму Адио маре, коју је касније компоновао Паљетак за драму Американска јахта у сплитској луци Милана Беговића. Исте године неколико Срба са Влахом Буковцем покрену питање подизања споменика Валтазару Богишићу у Цавтату. Споменик је требало да буде откривен 1914, али је рат то омео.

Приликом гласања за царевинско веће 1912. Српска странка је добила два места а праваша четири. Тада је поп Црница пропао на изборима, иако је сва Груда у Конавлима гласала за њега. Ти гласови дати Црници у Груди били су доказ шта је он успео да направи од тог честитог и необавештеног народа, и то само осам година после оне сјајне српско-хрватске свечаности у Цавтату. И не само то, већ је пред сам рат у Цавтату био председник општине Мато-Машан Магуд, који је хтео да створи легију од 500 Конављана бораца да, тобоже, штити цара од Срба. А у време загребачког велеиздајничког процеса у Дубровнику је одржан ужи процес Србима члановима Душана Силног због демонстрација у граду. Међу кажњенима био је Херменегилд-Ђилдо Јоб, брат сликара Игњата Јоба. И поред свега тога, праваша нису имали много успеха у Дубровнику, добрим делом и стога што је градоначелник Перо Чингрија (1899-1911) водио политику хрватско-српске слоге, бар колико је могао. На изборима за општинске већнике Српска странка и Хрватска странка добију по 15 места, а праваша су

сасвим пропали. Од Срба су били изабрани Антун Пуљези, Мато Грацић, Кристо Лаптало, Нико Мишић, Антун Вујовић, Ђорђо Драшковић, Антон Јакшић, Мићо Милишић, Антун Сухор, Иво Шуберт, Луко Бона, Димитрије Бубало, Балдо Градић, Влахо Матијевић, Јаро Натали. Православне вере били су Драшковић, Милишић и Бубало. И овај број изабраних већника у граду, овако подељен између католика и православних, показује колико је нових католика за ово кратко време по плану насељено у Дубровнику, док је број православних углавном остајао исти.

У таквој српско-хрватској слози која се ипак одржавала разумљиво је што се у Дубровнику у време балканских ратова, кад су се у целој Далмацији бучно прослављале победе српске војске (нарочито у Сплиту и Шибенику), и у Дубровнику манифестовало исто расположење. Преко Црвеног крста слата је помоћ Србији.

Какво је расположење тада било у Дубровнику, види се и по дочеку Стојана Новаковића и Јована Скерлића уочи самог почетка Првог балканског рата:

"Долазећи из Сарајева, где су као представници Српске књижевне задруге присуствовали годишњој скупштини 'Просвјете', Стојан Новаковић и Јован Скерлић стигли су у Дубровник увече 25. септембра 1912. У име Опћине на железничкој станици поздравио их је већник др Иво Де Ђули, а пред хотелом 'Империјал', где су одсели, омладина им приређује овације. Сутрадан увече, Новаковићу и Скерлићу грађанство приређује банкет код 'Империјала', коме присуствује 50 особа. Де Ђули наздравља гостима у име Хрвата, а др Стијепо Кнежевић у име Срба-Дубровчана. Одговорио је Стојан Новаковић, бираним ријечима, савршеном формом", а оне су се "свих присутних дојмиле као да су биле излив наше душе".

На позив Хрватског демократског друштва Слобода, Скерлић је у препуном дому Хрватског сокола одржао 27. септембра предавање "О најновијем српско-хрватском национализму". "Док смо се ми борили између себе да створимо Душаново, било Звонимирово царство, дотле су Немци правили колоније и продирали у нашу средину, а наш народ

се листом сели у Америку или на другу страну", рекао је у том предавању Скерлић. На то је морала доћи реакција, и она је дошла концем XIX века. "Ми Срби и Хрвати немамо интереса, ни разлога, да се на радост трећему двојимо, да своју снагу преполовљавамо и тиме уништавамо своју будућност".

Манифестације нису престајале за све време боравка Новаковића и Скерлића у Дубровнику. Пред Гундулићевим спомеником певало се "Хеј Словени", а у граду се певала песма "Србијанци и Хрвати похрлите журно", уз клицање краљу Петру. [64, 102]

У тим предратним годинама српска друштва и организације у Дубровнику још су некако напредовали. Посебно су били чести концерти српске Грађанске музике под вођством Ива Барића и концерт тамбурашког збора Дубровачког радничког друштва. Концерти су одржавани и у дворанама и на отвореном простору. Певало се и свирало "Марш коњичке дивизије" Д. Покорног, Бродилов потпури "Из Ниша и околине", "Марш Српске дубровачке омладине", "Весела је Србадија" Чижека итд. Треба се подсетити да је још 1903. Бинички компоновао увертуру за Еквиноциј Ива Војновића.

Кад су аустријске власти најзад увиделе да масовно досељавање Хрвата у Дубровник и разне правашке Црнице не могу да зауставе све јаче одушевљење за Србију, одлучиле су да предузму друге мере. Тако је почело и вођење евиденције о лицима која се истичу својим србовањем, нарочито о омладинцима. Евиденција је обухватила и ова лица: Херменегилд-Ђилдо Јоб, Мато Грацић, Фрањо Мишић, Антон Трива, Мато Шишић, Мито Пушибрк, Иво Барић, Александар-Исо Куртовић, трговац из Сланог Јелић, цариник Бартучевић, Љубо Леонтић, Јосип Димовић, Мирко Хопе, Нико Цапут. Свима овима биле су уписане у грех веома бучне антиаустријске демонстрације у Дубровнику 25. марта 1913. Иако евидентирани код аустријских полицијских власти, Мато Грацић и Антон Пуљеци са Мелком Чингријом дођу на откривање споменика Доситеју Обрадовићу у Београду 27. маја (по старом календару) 1914. Овај догађај и изненадна Скерлићева смрт тих дана још једном ће – пред почетак крвавог

обрачуна – у мислима сјединити целокупно Српство. То је била, пред ратна страдања, лабудова песма заталасаног Српства које је тежило слободи и уједињењу. С таквом жарком жељом Српство се више никада неће уморити. У свему томе Дубровнику је припадало једно од првих места.

Недељу дана после сарајевског атентата за Српство Дубровника почело је смрковање после кога више никада неће доживети јутарњу сунчеву светлост. Стотинак јуришника и "шучора", махом приспелих са стране, које је предводио Никша Свилокоси, почели су нападе на све што је српско. Прво су са општине скинули српску заставу, па уништили намештај Душана Силног, демолирали српску школу и тако редом. Српска деца су нападана и ружена на улицама. Била је забрањена ћирилица као и рад српских друштава. У знак протеста против оваквог поступка према Србима Мелко Чингрија, тада на челу општине, скине и хрватску заставу. Наравно, општинска управа била је одмах распуштена, а за таоце су били узети Мелко Чингрија, Антун Пуљези и православни свештеник Сава Барбић, чиме је аустријска власт најбоље потврдила да се Српство Дубровника било ујединило без обзира на разлику између двеју цркава. Јула 16. ухапшен је и Иво Војновић као "српски пјесник", јер га је аустријска власт увек сумњичила. Још 1907. Agramer Tagblatt прозвао га је "србоманом", а кад је ухапшен аустрофилска дубровачка Права Црвена Хрватска објавила је да је у оковима одведен у Шибеник "познати српски шпијун Иво Војновић". Ако Хрвати нису хтели да знају, а ни сада многи не знају, које је народности писац драме Смрт Мајке Југовића, аустријске власти су то добро знале. Војновић је неко време провео у затвору у Шибенику. Са њим у затвору био је и борац за слободу Онисим Поповић, који је ту и обешен. Иво је његову слику стално носио у једном медаљону. И каква трагедија: Онисимовог сина Мију "рашчеречиле" су хрватске усташе у НДХ. [64, на више страна] Овај осећајни дубровачки госпар, потомак средњовековне српске племићке куће Војновића, "кнезова ужичких", носилац руске грофовске титуле, носећи у медаљону слику једног српског борца за слободу кога вешају само зато што воли "српску земљу", показао је како је као Србин осећао и оно страдање Срба далеке 1389. и ово 1914. То осећање у свом

делу Смрт Мајке Југовића уздигао је до највеће висине. Он је открио душу једне мајке која све полаже на олтар отаџбине огрезле у крви. Открио је и своју душу која је могла сво то страдање, и оне мајке и овог обешеног њеног далеког потомка, да искаже на два начина, али истом снагом мисли, осећања, речју и поступком. Иво Војновић нигде не рече да је Србин, као што ни Гундулић нигде не рече да свој еп Осман пише као Србин, али су обојица песничком мишљу и набујалим речима открили на коју су страну окренути. И позоришни драматург, похрваћени Бранко Гавела, тако близак Иву Војновићу, написа баш то да је Иво ипак био окренут истоку. Кад је 1895. сахрањивао стрица Ђорђа поред Савине у Херцег-Новом, он записа у књизи посетилаца баш оно што најближе говори ко је он – "Иво кнез Војновић ужички". Поред овог потписа Ива Војновића, поред његове Мајке Југовића и оне слике обешеног Онисима у медаљону да ли има још што да се открива у народносној свести Ива Војновића? Као што је Решетар закључио да Срби и Хрвати, ако желе братско јединство, могу свој језик да зову српскохрватски и Дубровчани то усвајају; али, ако Срби и Хрвати то не желе, онда је језик Дубровчана само српски. Тако исто је цела она плејада дубровачких Срба католика у XIX веку и у почетку XX века, заједно са кућом Војновића, желела да буду Србохрвати и Хрватосрби, али, ако се не жели то јединство, ти Дубровчани су само Срби. За Војновиће Лујо Војновић у изјави Бранимиру Ћосићу 1927. једноставно каже: "Ми [Војновићи] смо пореклом српска властеоска породица и православна".[2а]

Иво Војновић је умро у Београду 30. августа 1929. и испраћен је у Дубровник како доликује једном српском кнезу. Његов брат Лујо умро је у Загребу 18. априла 1953, проевши последње године у необичном смирењу после деценија пуних пословања на добро свога народа и увек као борбени бранилац Српства.

"Цвијет дубровачке интелигенције" с временом је свео у смрти или исељењу из Дубровника, из града без обнове, умирућих снага, носећи ожиљке тешког рата и без наде да се неко са стране заузме за његово Српство све више притиснуто навалом Хрватства ојачалог сталном потпором католичке цркве, ничим неометаним растућим

великохрватством и бујањем осветничке идеје наоружане застрашујућим плановима.

Они који су из Београда дали зелено светло Хрватима да 1925. поставе знак краља Томислава све до Улциња, а 1939. да границе Хрватске помакну све до Боке Которске нису ни сањали да, у ствари, правашима и хрватским усташама показују правац којим ће да крену кад им наш вековни непријатељ стави оружје у руке и нахушка их у братоубилачки рат. Тако се догодило да је Дубровник, за који је Коста Војновић упорно захтевао оживљавање његове историјске посебности у оквиру нових услова, доживео да буде сведен на један провинцијски град без народносног залеђа, управо на град уским појасом одвојен од свог природног залеђа – баш како су га неки хрватски историчари видели и у прошлости.

Све док није стигла до овог положаја, славна средњовековна Рагуза се отимала и Српство у њој се све надало да ће са брда у град опет долазити у посету деспоти, краљеви и цареви, али њих више није било. Као што ју је некада пратила конкуренција у производњи и трговини са западних мора и обала, тако ју је сада из источног залеђа све више гушио вео немара. Да није тог варљивог туризма, "Атина Јадрана" скапала би у својој немоћи и опет доспела у ону проклету "ништоту" од 1814.

Док се број католика, смишљено досељаваних са стране, из хрватских средина, у граду пео на хиљаде, дотле су се Срби католици Дубровчани растапали а Срби православни само животарили око своје цркве. Друштвени и пословни живот Срба Дубровчана после уједињења донекле је обновљен, али без оне раније животности и полета. Српско задругарство и новчарство је губило снагу, српско Дубровачко радничко друштво и певачко друштво Слога чували су своју улогу, али без осетног појачања. Српска Грађанска музика држала се на почетној висини. Делатност Кола српских сестара и Књегиње Зорке није се могла јаче развити. Матица српска је обновила рад тек 1936. под руковођењем Светозара Барбића. Исто се догађало и са српским друштвима у Цавтату.

Послератна српска штампа у Дубровнику све је више губила снагу. Покретање нових листова представљало је само неуспеле покушаје. Лист Народ, штампан ћирилицом и латиницом, припадао је Народној радикалној странци и живео само од 1919. до 1920. Краће време је штампан у Српској дубровачкој штампарији. Исте године покренут је лист Рад, под уредништвом Љубе Леонтића, штампан такође у Српској дубровачкој штампарији. Лист је престао да излази после броја 148 већ 1922. године. Лист Слога био је још краћег века: изашло је свега 19 бројева 1919-1920. Ту је и Југословен 1922-1923, па кратко време Демократија. Било је и неких шаљивих листова, међу њима Јеж, покретан четири пута и гашен. Неки од ових листова били су окренути Југословенству, па је било тешко у њима одређивати народносну обојеност.

Сличну судбину је имао и дугогодишњи српски лист Дубровник. Његова послератна судбина можда је најверније огледало судбине Српства Дубровника између два рата. Некада тако постојан кад је пркосио и туђинским властима и цензури и малтене пратио живот свих Срба од 1892, по уједињењу није могао да стане на своје ноге. После покушаја 1922-1923. и још краће 1925, мало се усправио од 1937. до 1941, под уредништвом предратног уредника Крста Доминковића.

У првом броју обновљеног Дубровника који је изашао 2. фебруара 1937, у уводнику се каже да лист "наставља" са излажењем – толико година после уједињења – и истиче да опет подижу главу потучене силе у служби бивше Аустро-Угарске. Пада у очи добар приказ обнове рада Матице српске са предавањем Владимира Ћоровића о Карађорђевићим везама са Дубровником, затим опис светосавске прославе у Дубровнику са посебним забавама Слоге и Дубровачког радничког друштва. У броју од 13. фебруара 1937. говори се о прослави 150 година од смрти Руђера Бошковића, о прослави 70. рођендана музичара Ивана Чижека, који је пре рата двадесет година био капелник Српске музике у граду. У идућем броју налази се извештај о посебној прослави 150. годишњице смрти Руђера Бошковића, прославе посебно организоване у Дубровнику од стране Хрвата. Истовремено се подвлачи како се дубровачка школска деца уче да вичу против листа

Дубровник. У броју 10 јављено је како је Божо Колендић, брат Петра Колендића, осуђен да плати 300 динара казне зато што је гласно протествовао у цркви св. Јосипа што свештеник у црквену беседу уноси и политику. То је на изглед безначајно, али је управо ту била реч о судбоносној појави све израженијег става против Срба, става који штити и званични суд.

У идућем броју објављен је чланак посебне садржине под насловом "Да се разумемо". Писац чланка је свакако Доминковић, један од преосталих предратних Срба католика, који је још добро памтио аустро-правашку сарадњу у борби против Срба у Дубровнику. Католичкој цркви није много недостајала Аустро-Угарска, јер јој је у Хрватској израстао сигурнији противсрпски савезник. И овде је то обелодањено. У чланку се прво устаје против оних који се одричу Српства. То је и онда подсећало, а и сада нас подсећа, како је ерозија нагрисала Србе удаљене од матице и занемарене у несрпској средини, увек у непријатељском ставу. Затим се описује како злонамерни са стране плански уче Србе у околини Дубровника (Конавли и Жупа), у виду "народног просвећивања", да су они сви Хрвати, да мрзе Србе, Југословене и оне који се у селу "својим српским поријеклом поносе". Наглашава се како се организују разна славља са противсрпским програмима и пропагирањем, уз истицање хрватских застава чак и у црквама [где се Мајци божјој обраћало не као "Мајци кршћана" већ као "Мајци Хрвата"]. Не преза се ни од навођења народа на непослушност. Ти противсрпски пропагатори верују да ће се тако "искоријенити стари народни дух Дубровника и Дубровчана, дух збратимљеног Српства и Хрватства". Оно српскохрватско братимљење у Цавтату 1904. припадало је већ давној прошлости. Тако се у броју 23 истиче опис видовданске прославе у Цавтату, у коме су неке породице чувале своје Српство. Учествовала је скоро основана Цавтатска дилетантска музика. Прослава је почела у цркви св. Николе, па се процесација упутила обалом до соколане. Увече је било народно весеље. Али, све је то протекло без учешћа општине, јер је она тада била у правашким рукама.

У истом броју лист посвећује један чланак и светлијој прошлости дубровачког Српства, чланак о Објављењу Перу Чингрији. Ово Објављење било је прво објављење у српском листу Словинцу, па после прерађено и проширено као књижица објављено на Ријеци као књижица са потписом "Миливој Страхињић", што је у ствари био псеудоним Лука Зоре.

На дан Фабрисове смрти, 14. октобра 1937, свечано је обележена 33-годишњица Фабрисовог раног нестанка и сутрадан је Дубровник донео опис одавања ове почести. Све је било организовало Дубровачко радничко друштво. Уз учешће многих грађана на гробу је одржано неколико говора, а међу говорницима био је и Цавтаћанин Нико Враголов. После овога поворка је прошла кроз град све до зграде поменутог друштва. Ускоро је у Дубровачком радничком друштву одржан састанак поводом преноса посмртних остатака секретара Матице српске Франа Кулишића из Аустрије, где је као заточеник умро 18. октобра 1915. Том приликом беседу је одржао Хенрих Барић.

Српство Цавтата се показало и приликом прославе Првог децембра 1937. Поред осталог, Ђуро Лонза је припремио Нушићеву драму Свет а изводили су је одабрани Цавтаћани, уз учешће месне музике. Због овог србовања Ђуро Лонза је 1941. једва спасао главу бекством у Београд.

И у години 1938. Дубровник је остао на југословенском терену. У броју од 2. марта објављен је чланак "Онима којима сметамо" као одговор на низ чланака загребачког Обзора против "тако званих Срба католика", које чини круг "неколико људи". Поред осталог, Дубровник подвлачи како се у Хрватској не увиђа Старчевићева трагична нелогичност: да у исто време мрзи и Аустрију и Србе, који ову Царевину гледају као најљућег непријатеља Југословенства.

Лист је опширније писао о прослави 30-годишњице Богишићеве смрти у априлу исте године. За ову прославу председник општине Цавтата Нико Враголов издао је нарочит проглас. На прославу је дошло много гостију, а највише из Дубровника.

Са истом оданошћу приказана је и прослава 300-годишњице смрти Џива Гундулића у Дубровнику. Поводом ове прославе у листу је прештампан чланак Лука Зоре о Гундулићу из Дубровника 1893, број 50/51.

До краја излажења лист Дубровник је донео три посебно значајна прилога, који су наговештавали тешку борбу и агонију дубровачког Српства. У броју од 16. јануара 1940. објављен је чланак под насловом "Недоношче", у коме се овим називом крсти споразум Цветковић-Мачек. Као слика онога што ће споразум донети Србима у Хрватској јављало се да је на православном гробљу на Бонинову опљачкано 14 гробова и да се Срби чиновници у Бановини Хрватској избацују на улицу. Прве слике онога што чека Србе у будућој НДХ већ су се појављивале. Да би доказао да су мудри Хрвати предосећали којим путем крећу кола, али без снаге да их зауставе, лист је у броју 3, у чланку "Западна култура и Хрвати", донео неколико редака из књижице винковачког жупника Ј. Стојановића За свето право наше, за глагољицу мајку нашу (1904): "Одгој наш од малих ногу, све немачки, па латински, одвео нас је мање више све у тешко космополитство, избио нам је из срца и душе понос, одушевљење, енергију и пожртвованост за народ свој, за грудну хрватску". – Ништа нису могле да помогну овакве поуке: везаност Хрвата за нацистички запад и Ватикан као зараза је расла све више и више, да би се разбуктала 1941.

Примичући се своме крају, лист Дубровник је посветио и један тужан прилог личности Лука Бунића-Бона поводом његове сахране 14. фебруара 1940. Луко је био један од оних проређених дубровачких господара чији су преци Дубровник издигли у ред првих градова Средоземља, према коме је и силна Порта у Стамболу имала посебне обзире, а чији потомци напуштају свет, сада у потпуно слободној отаџбини, као избледеле сенке. Пре рата још су се ти све усамљенији господари успињали да своме граду одрже стечени углед, можда у скривеној нади да ће му ипак доћи васкрс. Луко је био међу првима. Он је био вредан члан Српске омладине, која је подигла споменик Гундулићу 1893, члан Српске странке (после раздвајања Народне странке на српски и хрватски део), члан Народне штионице, којој су

душу дала браћа Пуцићи, члан Матице српске, која се узалуд надала да ће за Србе урадити оно што је постигла и Матица српска у Новом Саду, члан Слоге, Дубровачког радничког друштва, био је оснивач соколског друштва Душан Силни, помагач српске Грађанске музике, покретач идеје о увођењу дубровачког трамваја 1911, оснивач и помагач Друштва за пољепшавање Дубровника, оснивач Савеза за унапређење туризма у Дубровнику и то није све. Такво Луково србовање одвело га је у четворогодишње заточење за време Првог светског рата. Али то му је, управо, био подстицај да се и после тога лати истог посла у уједињеној земљи: он и Перо Чингрија су 1918. основали Народно веће за припремање уједињења, припајања Дубровника свом слободном залеђу.

Према његовом раду и угледу био је приређен и испраћај до гробља св. Михаило на Лападу, да тамо почива поред браће Пуцића и толиких других госпара који вековима чуваху и сачуваху дубровачко Словинство и Српство. На погребу је био и краљев изасланик. Испред многих грађана и представника толиких друштава ношено је око 50 венаца, међу којима и венац Српског културног клуба из Београда, а који је на спроводу заступао Дубровчанин Рафо Марић. Одржано је неколико говора, и опет је говорио Цавтаћанин Нико Враголов. Спровод је пратио хор Слоге и оркестар Грађанске музике, која је на крају одсвирала "Хеј трубачу с бујне Дрине". Било је остало тек нешто више од годину дана пре него што ће ову исту Дрину великохрватски бојовници, у слугањској улози код немачких нациста, обојити српском крвљу и испунити српским лешевима. Што Срби Дубровника и Цавтата, натоварени 1941. у усташке камионе, нису завршили у херцеговачким јамама, имају да захвале – каква трагична игра судбине – само италијанским фашистима који су их спасли од усташа којима је командовао један жупник обузет великохрватском помамом. Све што је српско на великохрватском простору имало је или да буде похрваћено или да буде уништено! Само одлучна борба против великохрватске помаме вратиће Српству оно што је обманом и силом похрваћено, а што још постоји и што је живо добиће нову снагу. Тако ће и вековно Српство Дубровника угледати светлост дана и добити своју праву историју.

Закључак

Многи историјски извори, наговештаји дубровачких писаца и историчара, објективних хрватских, српских и страних историчара, намећу закључак да се Дубровник развијао у српској народносној средини, да се његов посед ширио захваљујући предусретљивости српских владара и народносно се обнављао највећим делом српским досељеницима из ближе и даље околине. Језик његових пословењених житеља и језик његових писаца био је у основи језик Херцеговаца, као што су им били херцеговачки и многи обичаји, традиција и ношња. Католичка вера Дубровчана усталила се још док се цркве нису биле формално разишле 1054. и увек се одржавала ослоњена на Ватикан, који је баш због ове верске оданости град Дубровник узимао у заштиту кад би се завист јачих окретала против њега. Познато је како су Срби православне вере у северној Далмацији после покатоличавања именовани Хрватима, а то је чињено и у осталим хрватским крајевима. Али, у Дубровнику није било тог преименовања једноставно стога што је исти народ – Срби – овде припадао обема црквама; у граду су били Срби католици а Срби православни поред града.

Дубровчани су себе сматрали Словинима, како су звали и суседе. Кад би, пак, говорили о рашкој и босанској земљи у латинском и италијанским текстовима употребљавали су реч "Срби" и "српски", онако како се то употребљавало у титулама рашких и босанских владара. Кад би у својим канцеларијама хтели записати реч "словински" (језик словински, писар словински, дијак словински, "нашки" језик), употребљавали су и реч српски (никад хрватски!). То је управо откривало народносну припадност Дубровчана. Зашто су Дубровчани чували тај назив "Словини" и "словински"? Они то нису нигде открили. Може се рећи да је то остало из времена успостављања дубровачке самосталности, када су у граду били само Романи а споља Словени, па се та реч задржала и када су Словени почело продирати у град и мењати народносни састав његових грађана. Можда је на одржање овог словенског назива утицало и то што је католичка црква (касније) показивала све више нетрпељивости према Србима

"шизматичима", те су Дубровчани избегавали реч "Срби" чувајући свој стари назив "Словини".

Поред хиљада и хиљада потврда Српства код старих Дубровчана, дакле, у њиховој администрацији, и дубровачки писци о томе дају неоспорне потврде. Дубровачки историчар Мавро Орбин у свом Краљевству Словена Србији и Босни посвећује око 200 страна, а Хрватској посвећује неколико десетина редака и назива је "далеком земљом". Циво Гундулић је у свом историјском епу Осман просечно сваки десети стих посветио Србима, њиховој прошлости и животу, а Хрвате је поменуо тек на неколико места. Чак се не сети ни сигетске погибије Николе Зрињскога. А песник Антун Сасин је у свом спеву о страдању Турака крајем XVI века највише поштовање указао српском православном богоугоднику и просветитељу св. Сави, уздижући његово безумно спаљивање од стране Турака до те висине да је свевишњи на ове силнике послао најубојитије своје громове ради казне за учињено недело.

Све ово није се чувало само у срцима и памћењу појединаца, већ је припадало свим Дубровчанима. Српска народна песма, и епска и лирска, преживљавала је и доживљавала све оно што се са њом догађало у залеђу града и налазила одјеке у књижевном стварању Дубровчана. Та песма у Дубровнику је чувала и српску душу, и српску прошлост и предање. То је и дало повода Меду Пуцићу да запева како је "српска вила надањивала дубровачке пјеснике". Због свега овог у XIX веку могао се онако нагло извршити прелазак дубровачког Словинства у Српство.

Указали смо на сусрет двеју случајности, трагичних за Србе у Аустрији (Аустро-Угарској), а то вреди и за Србе у Дубровнику: сусрет или временско поклапање аустријске офанзиве против растуће опасности од српског ослободилачког покрета и великохрватске правашке противсрпске борбе на свим фронтима и у свим облицима. Аустријска сила ипак се скршила, али је оставила зло наслеђе које траје све до данас, и свакако ће трајати још много година. Није ли дуго робовање народа и услужност прво племства а после

интелигенције према Хабсбуршком царству променило и сам менталитет Хрвата и улило му нагон да другом служи а брата мрзи? Католичка црква на нашем тлу није много изгубила од своје животне снаге и борбености са нестанком ове Царевине. Она је у Хрватима, чија је интелигенција и госпоштина добрим делом сачувала осведочену оданост туђину и сигурно господарење над политички још неразвијеним народом, нашла најборбеније носиоце католичанства удруженог са омамљујућим великохрватством, које је тако снажно притисло Дубровник. Хрватска интелигенција је све више постајала слепа за истину и стварност. То је увиђао и Штросмајер када је још 1884. рекао да су Хрвати и Срби "крвни непријатељи". Он није нагласио ко овде носи главну одговорност, али је касније Франо Супило био ближи истини када је рекао да "Загреб квари народ". Србофобија је све јаче разједала хрватску душу. Ова мржња је ишла до самоуништења. Није ли Аугуст Кошутић, Мачеков заменик у ХСС, пред рат рекао: нека Срби пропадну, па макар сутрадан нека то буде и са Хрватима? Није ли сам Мачек, пред почетак рата 1939, дао познату изјаву енглеском новинару Харисону: "Ако Срби крену лево, ми ћемо морати десно. Ако они крену десно, ми ћемо лево. Ако дође до рата, ништа нам друго неће остати него да одемо на супротну страну од оне коју Београд буде подржао." Да бисмо верније насликали тај хрватски менталитет, додајмо и ове Крлежине речи: "Хрватство тежи ротацији око туђих осовина... Хрватство тражи некога да му се подреди, да потпише с њиме уговор и да се онда буни противу тога уговора" дакле, да данас иде на "супротну страну" од онога што је јуче усвојено. Да ли је овде у питању зрела политика или пак патологија? Ако је све то узело тако широк замах, нису ли Срби принуђени да мењају ону своју вечиту тврдњу: како хрватски народ није лош него има само лоше политичаре и учитеље?

Хрватски народ, тако вођен и учен, није ни могао 1941. да поступи друкчије него да с цвећем и теписима дочека Хитлерове хорде и Павелићеве бојовнике прилазећи им радо са целокупним државним апаратом и спремношћу на сваку послушност. А ево сада се, после толиких болних искустава, тај исти народ поново све бучније подиже и

наоружава против Срба, да опет, по Мачековој науци, крене на "супротну страну".

Док се данашњи свет све више удаљује од крвавог нацизма, дотле се у Хрватској све жешће разбуктава жеља за васкрсавањем Павелићевог плана о уништењу Срба, плана уклопљеног у нацистичке дахауовске програме. И док се све то тако изводи, хрватска интелигенција, несвесна и поткупљива, и даље игра своју улогу страног послушника: да тајно организује своје паклене планове а јавно грми против великосрпске тортуре и спрема потпуно уништење Срба у Хрватској и све до Дрине и Албаније.

Хрватска интелигенција, дакле, прво је из оног магличастог илирства извукла мисао о томе да сав простор до Дрине и Албаније, па и даље све до Бугарске, припада Хрватима, о чему је и ових дана било речи у јавности. Занета својом послушношћу туђину, она је слепо теглила швапски јарам. Имао је право професор Јаков Групковић, Србин католик из Сплита, кад је овако то исказао само у неколико речи: "Хрватство је кљусе на коме Швабо по Босни шета." Ослоњена на католичку цркву, која је од покатоличених Срба почев још од XVII века правила Хрвате, та интелигенција, без обзира на одупирање мудрих Хрвата, у својој машти пунила је Хрватима Босну и Херцеговину, Далмацију са Дубровником и Котором као и рацку (српску) Славонију. Сада прелази у Бачку (на Буњевце) и на Банат, наш и румунски! До неба се тресе од хрватске пропаганде да Хрвати живе све од Трста од Темишвара, Дрине и Албаније. На том простору све што носи српски отисак и што може да се затре – затире се или се похрваћује. У овом налету великохрватског таласа једног занесеног мачоноса не могу да опамете на хиљаде мудрих Хрвата. Ово зло је још давно схватио дубровачки судија Рафо Марић кад је своју децу крстио у православној цркви да би их бар донекле осигурао од похрваћивања, а што им 1941. не би помогло да спасу своје главе.

После догађаја 1941-1945. као да је било настало извесно затишје; али негде у предвечерје хрватског Маспока почело је васкрсавање великохрватског похода против Срба и свега што је српско. Међутим,

то је у ствари један оштар рецидив свега онога што се догађало у Хрватској после оне злокобне Старчевићеве секире за српске главе и "штрика" за српске вратове, које су онако усхићено употребљавали херојски синови НДХ. На подизање температуре утицала је и полемика у Борби 1967. о ставу Павла Поповића према дубровачкој књижевности као српској. Учесници у полемици припадали су и хрватској и српској страни. Учествовали су Јорјо Тадић, Димитрије Вученов, Велибор Глигорић, Владимир Кошћак, Васо Милинчевић, Трпимир Мацан, Звонимир Кулунџић, Мирослав Пантић, Миодраг Поповић, Вице Заниновић, Милан Анђелковић уз учешће и редакције листа. Али, док је српска страна истицала, као и увек, неко заједништво, па се чак у нечему повлађивало Хрватима, дотле се са хрватске стране истицало само Хрватство у Дубровнику. [159а, 336, 344, 350-358] У то време настао је и онај наведени чланак Јорја Тадића "Сабласти круже Југославијом". У часопису Култура (Загреб 1969) Иван Бошковић је поводом ове полемике објавио чланак "Постоји ли 'дубровачка' књижевност"? Ту је многим подацима доказивао апсолутно Хрватство не само у Дубровнику него све до Котора. Кад је почео са наводима Армина Павића, одмах се јасно видело шта је све могао написати и како поступити: шта једноставно измислити, шта навести а шта изоставити и прећутати, шта "југословенско" и "српскохрватско" и оно "наше" окренути на чисто "хрватско" итд. С каквом је висином почео, какву је искључивост нагласио у самом почетку излагања, види се по томе што је за полемику рекао да личи "на борбу с ветрењачама". И одмах је у Дубровнику поставио као чврст хрватски белег: "Књижевни рад Дубровчана већ је давно дефиниран као саставни и недељиви дио хрватске књижевности" и, дабоме, одмах ту позвао у помоћ Армина Павића да потврди и да докаже да је књижевност Дубровчана само хрватска а никако српска и дубровачка. Дакле, Армин Павић је "дефинирао" дубровачку књижевност као хрватску! И у свом жару Бошковић наводи још један цитат да би доказао исправност Павићеве, односно своје тврдње, а није ни приметио да се баш у том цитату налази израз "дубровачка књижевност"! За Бошковића Далмација је увек све до Албаније и сви ту рођени могу да буду само Хрвати, па чак и Медо Пуџић, и Петар

Будмани и сва она плејада дубровачких Срба католика. У његов мисаони склоп спада и она малтене параноидна тврдња да постоји "хрватско-угарско краљевство", иако се нигде у свој мађарској историографији не може наћи потврда за ово. Да се не би мучио са исфантазираном Црвеном Хрватском, увео је израз Јужна Хрватска са границама до Котора. Нашао је многе примере за дубровачко Хрватство, али се није сетио да наведе шта је то рекао Палмотић о пореклу Павлимира, Марин Држић о Србину, султановом везиру Соколовићу, Антун Сасин о светом Сави и Гундулић у Осману о Немањићима и Бранковићима и Србима уопште. [20а]

Похрваћује се, дакле, део српске земље, читави делови српског народа, похрваћују се српски књижевници, научници, уметници, сви Босанци мухамеданци, и овде у Босни и они на Порти у Стамболу, па чак и босанско-херцеговачки стећци исписани српском ћирилицом и украшени православним крстовима. За пропагаторе великохрватства сви Дубровчани су Хрвати, и били и сада јесу, бан Кулин писао је хрватски, Руђер Бошковић, Петар Прерадовић, Валтазар Богишић, браћа Пуцићи, Влахо Буковац, П. М. Катанчић, М. Рељковић, сви они према тој великохрватској логици уздижу и негују Хрватство и немају никакве везе са Српством! То великохрватско обрушавање на Србе и на Српство дошло је дотле да је пре три године, како смо навели, у Српској академији наука и уметности, на научном скупу посвећеном Валтазару Богишићу, овог Србина из Цавтата представник Југославенске академије знаности и умјетности прогласио Хрватом. Петар Прерадовић, о коме 1846. задарска полиција извештава Беч да је православне вере а он исте године Вуку пише о себи "као Србину", [160, 230] за великохрватску пропаганду је само хрватски књижевник. За њу и православни свештеник Србин Огњеслав Утјешеновић Острожински "пише хрватски". Најзад, из тако фронталног наступања против Срба изашла је и тврдња да "Вук Караџић има ту заслугу да је у Срба хрватски језик подигао на ступањ књижевности. Он је међу Србе стануо увађати хрватски књижевни језик"! Ето докле духовна пометеност удружена са неограниченом србофобијом може да допре: узети српски језик од Срба и тај језик назвати хрватским и сад Србе учити том језику! Да ли се овако што може схватити? А то треба

схватити што пре, пре него што буде касно. Подсетимо се да су ово зло наговестили још пре 120 и више година Медо Пуцић, Луко Зоре, Валтазар Богишић, Ватрослав Јагић и до данас то зло стално је расло. Широке масе, без обзира на интелектуални састав, занете неистинама, поздрављају све овакве приче и усијавају се за крваву игру и безумље. Такве масе постају рушилачка и убилачка машина, коју су Срби видели и претешко осетили 1941, а и сада осећају избијање истих порива, само треба да дође нови Хитлер са најубојитијим оружјем. Од Срба је нешто и остало 1941, али сада, ако би се поновила трагедија, од Срба у Хрватској не би остало ни људско уво. Нужно је да се што пре подсетимо да је Степинац пред рат записао у свом дневнику: "Живот Срба и Хрвата у једној држави је немогућ." Ни у једној држави, али ни у близини(!) кад би то могло.

На вулканском тлу великохрватске захукталости, широко помагане од стране Ватикана, који жарко жели да сатре српске шизматике па макар тих Срба и нестало – Срби се морају што пре и што озбиљније осигурати од коначног уништења у првој бури која буде наишла на овом простору и искористила хрватску србофобију и геноцидност онако страсно приказану 1941, а и сада у забрињавајућој ширини. Данашњу ситуацију у Југославији чини тежом то што се Хрватима, у случају њихове мимикрије и тренутног смирења, нипошто не сме веровати. Без обзира на мудрост и хуманост извесних Хрвата, не постоји изнутра никаква сила која би могла да савлада геноцидни наступ лако поводљивих, необузданих и окренутих само једној личности са мачем у руци. Оставимо оно како су Хрвати поступали са Србима у Хрватској у XIX и почетком XX века, већ се зауставимо само на ономе што су у току последњих деценија показали према Србима и у Хрватској и ван ње, све до Дубровника. Уз громко клицање и поздраве Фрањи Јосифу, најбруталније хушкане од стране Стјепана Радића, хрватске дивизије су 1914. похрлиле преко Саве и Дрине где се клало, вешало и палило без мере; године 1918. са Србима су стварали заједничку државу, иако су још многи и многи били умазани братском крвљу; 1941. су најсвечаније дочекали нацисте, примили од њих оружје и пошли у затирање Срба и њихово покатоличавање – при чему је Степинцу чак и кардинал Тисеран из Ватикана слао упутства како да

увеличава стадо католичке цркве превођењем Срба у католичку веру, уместо да Степинца упути како да заштити Србе од побеснелих усташа; 1945, на познатом свесрпском конгресу, признали су Србима у Хрватској сва права политичког народа и оштро осудили недела у логору Јасеновац, "где су усташе уништавале Србе на стотине и стотине хиљада"... а године 1971. познати хрватски књижевник Вјекослав Калоб у листу Хрватски тједник (издање Матице хрватске) овако пише: "Знам да они који удесетостручују број убијених рецимо у Јасеновцу, једноставно, знају добро да је у томе логору убијено далеко највише Хрвата али они хоће да уновче туђу крв и потежу је за своје нечисте сврхе". [75а] Да ли се оваквима може веровати и живети са њима у заједници? Изгледа да је Степинац заиста имао право кад је у свом дневнику рекао да Срби и Хрвати не могу живети у истој држави. Ево и сада Хрватски сабор кличе против Срба као разбојника, а највиша личност у Хрватској "научно" потврђује Калобове речи и даље их развејава на све стране, упорно и гласно. Са свих страна у Хрватској се тражи да се у борацким правима изједначе и они који су камама масакрирали Србе и они који су масакрирани и бацани у јаме или гасне коморе! И Калобове речи од пре 20 година, и њихова данашња потврда са свих страна у Хрватској и онај запис Степинчев у дневнику ослобађају нас сваке наде у боље дане у оваквој данашњој заједници Срба и Хрвата. Не смемо се заваравати: ако се овде не може кривити хрватски народ као целина, од тога нема никакве користи, јер он ипак омогућује да га појединци за нешто више од пола века поведу шест пута у разним правцима, при чему србофобија остаје увек као основа збивања.

И шта урадити у оваквој ситуацији? Нека би ово била неизмерна наша жалост, али ипак морамо рећи да се са Хрватима, оваквим каквим су се показали само ових неколико последњих деценија и каквим се данас показују, не може и не сме живети у заједници, чак ни у суседству без посебног обезбеђења и изнутра и споља. Хрвати треба сами да проживе најмање десет генерација да би се увидело да ли се нешто изменило у њиховом менталитету и да ли су могли пупчану врпцу најзад да одсеку од Рима и ослободе се послушничке везаности са Германима.

Ово одлепљење од Рима, односно Ватикана, нарочито подвлачимо, јер та везаност за Ватикан траје више од 1000 година, увек у знаку јачања, у знаку све веће оданости Хрвата. Ова везаност Хрвата за Ватикан постаје опасније за Србе после одлуке Тридентског концила средином XVI века да католичка црква мора борбено наступати тамо где се отпадници и не-католици одупиру науци католичких мисионара и где се показује слобода људске мисли. То наступање католичке цркве најбоље је показала стравична инквизиција и за њом неукротиви монаси језуити, чије се хришћанство осетило и на нашем тлу, тамо где су се били појавили протестанти. Тада је почело све оно што смо изнели о покатоличавању Срба у Далмацији, Хрватској, Славонији и Мађарској. Када су Хрвати увидели да се покатоличавање српских шизматика на њиховој територији може искористити и за њихово похрваћивање, све више су се приљубљивали уз Рим и отуда тражили помоћ. Тако се између Хрвата и католичке цркве створио савез за борбу и на верском и на народносном пољу против Срба. Нешто уздржанији став Штросмајера, његових једномишљеника и наследника био је, а и сад је недовољан да се одупре противсрпском фронту Старчевић-Павлиновић-Франк-Стјепан Радић-Павелић и садашњи њихови верни и достојни настављачи.

Полазећи од свега овога, Србима је сада најпреча дужност спровођење нужних превентивних мера. Прва је да се постепено осигурају и спасавају Срби из Хрватске можда ничим сигурнијим него путем размене појединих области, уз планско пресељење разбијеног живља из области које се не би размењивале. Срби у Хрватску нису дошли као окупатори и њихово уклањање са тог простора не би било понижавајуће одступање већ, напротив, оно би представљало удаљење из неукротиве средине чији примитивизам подржава сам Ватикан, увек устремљен против српских "шизматика", који вековима пркосе Ватикану скоро пред самим Римом. Остану ли Срби у Хрватској овако удаљени од своје матице, или ће бити уништени чим Хрвати добију новог Хитлера за савезника или ће се растопити у све тежим економским условима за рад и живот. Друго, у Босни и Херцеговини православни добронамерни и разборити припадници муслиманске вере ради одупирања великохрватској навали треба што пре да оживе

међусобну сарадњу из времена Османа Ђикића, Смаил-аге Ђемаловића, браће Куртовића, песника Авда Карабеговића и Авда Карабеговића Хасанбегова, Абаса Биједића и свих оних муслиманских добровољаца који са младобосанцима православне вере падоше на Тарабошу, Колубари и Добром Пољу. Уз све ово, затим, повести, и то одмах, такву спољну политику да се простор ван Хрватске што боље обезбеди у случају каквог новог хрватског геноцидног наступа подстакнутог споља као 1941. Наступ великохрватске помаме на овом простору може да заустави само једна чврста заједница ослоњена на сигурног савезника који ће моћи да се супротстави и самом Ватикану. Што се тиче наде да се Ватикан ипак може придобити да промени свој став према Хрватима као србофобима, сматрамо да је та нада узалудна, јер су Хрвати највернији ватикански бојовници на православном Балкану. Ако би се од стране Ватикана за који тренутак и показала нека добра воља, не би се смело у то много веровати, бар за доста дуг период. Најзад, нужно је што пре спремити добро документован преглед појаве великохрватства и његовог наступања, његове чврсте везе са Ватиканом и Аустро-Угарском, док је постојала, и свих његових испољавања до данас. Показати ширину захватања великохрватства: својатање српског простора, масовно похрваћивање дела српског народа на целом простору данашње Хрватске, нарочито Славоније, Далмације и бивше Дубровачке Републике, Срба ван Хрватске, похрваћивање српског језика, књижевности, историје, споменика, па затим својатање босанско-херцеговачких припадника ислама и свих наших исламизираних људи у Турској, покатоличених Босанаца и Херцеговаца, најзад похрваћивање појединих истакнутих људи, књижевника, научника, уметника, од којих смо неке већ поменули. Спису дати широк публицитет, на више језика, и тако снажним противударом зауставити овај злослутни талас необузданог похрваћивања као културног геноцида који претходи физичком. Треба, дакле, што пре писаном речју најоштрије наступити против новог похрваћивања и тако широко светску јавност обавестити шта се то крије у упорној ватиканско-хрватској и германској пропаганди против тобожње "великосрпске" опасности.

Срби као целина данас немају пречи проблем од проблема сузбијања великохрватске геноцидне поаме: они нипошто не смеју да дочекају нову буру без доброг осигурања од тог великохрватског налета у знаку смрти за Србе. Морамо се подсетити какве су отрове Хрвати сипали на Србе пред рат 1941, кад је Мачек склапао уговор са Мусолинијем о персоналној унији Италије и Хрватске у исто време док је водио преговоре са Београдом, да је чак уговарао и састанак са Павелићем, са којим се састајао и сам творац Југославије Анте Трумбић. Срби не смеју мирно да чекају братски нож у леђа, нити да губе време слушајући измишљену причу о хрватском историјском праву и да служе Хрватима за испробавање докле може ићи њихова геноцидност. Срби се морају подсетити да су усташе 1942. тражиле да се хрватска и бугарска граница сретну на Морави – баш оно што су недавно пожелеле и ове повампирене данашње усташе.

Овако чврсто постављени против наступања великохрватства, Срби ће можда временом утицати и на стишавање хрватске геноцидности. То би Хрватима, свакако, помогло у искреном зближавању са суседима, па можда и са Србима.

Са овим потхватом Срба за сламање великохрватског налета на српском простору и Дубровник ће се спасти великохрватских окова, поново ће се извући из провинцијске учмалости и добити могућност да оживи своју малу републику, лепо уређену, да изгради ривијеру привлачну за туристе целог света, добити могућност за културни успон какав је имао док је био слободна Дубровачка Република.

Извори и литература

1. Адамовић, Вице-Вицко – Грађа за историју дубровачке педагогије, издано у корист Гундулићева споменика, I, II, Загреб, 1885, 1892.
2. Алманах – Срби и православље у Далмацији и Дубровнику, Загреб 1971.
- 2а. Андрић, Надежда – "Разговор Бранимира Ћосића са Лујом Војновићем" (необјављене белешке), Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, LIII/LIV, 1-4, Београд 1987/8.
3. "Апотеоза српства", Дубровник, бр. 15, Дубровник 1897.
4. Бакотић, Лујо – Српски народ у Далмацији од пада Млетачке Републике до уједињења, Београд 1938.
5. Бан, Матија – "Бесједа о Ивану Гундулићу и дубровачкој књижевности", Глас СКА, 4, Београд 1888.
6. Барац, Антун – П. А. Казали – Решетаров зборник из дубровачке прошлости, Дубровник 1931, 361368.
7. Исти – Хрватска књижевност од препорода до стварања Југославије, I, II, Загреб 1954, 1960.

8. Батаковић, Душан Т. – Дечанско питање, Београд 1989.
9. Башагић, Сафет бег – Знаменити Хрвати Бошњаци, Херцеговци у Турској Царевини, Загреб 1931.
10. Беритић, Нада – "Из кореспонденције Нике Великога Пуцића", Архивски вјесник, III, Загреб 1960, 89117.
11. Берза, Михаил – "Dubrovnik et son passé évoqués par Nicolas Iorga", Балканика, VIII, Београд 1979, 89101.
12. Берса, Јосип – Дубровачке слике и прилике, Загреб 1941.
13. Бешлагић, Шефик – "Стећци у Бротницама", Анали Хисторијског института у Дубровнику, 1962, VIII, стр. 65-84.
14. Бјеловучић, Никола Звонимира – "Полуострво Рат (Пељешац)", Насеља и порекло становништва, књ. 11, Београд 1922, стр. 173-284.
15. Исти – "Правилник братовштине св. Стјепана у Јањини", Старине, 1902, св. XXX, стр. 244-256.
16. Исти – "Хрватска круна у Стону", Старохрватска просвјета, 1928, св. 1/2, стр. 122-126.

17. Богданов, Васа – "Хисторијски узроци сукобу између Хрвата и Срба", Рад ЈАЗУ, Загреб, 1957, св. 311, стр. 353-477.

18. Богишић, Валтазар – "Аутобиографија" Споменица др-а Валтазара Богишића о тридесетогодишњици његове смрти, Дубровник 1938.

19. Богишић, Рафо – "Гундулићев сан", Данас, Загреб 1988, бр. 354, стр. 42-44.

20. Божић, Иван – "Економски и друштвени развитак Дубровника у XIV-XV веку", Историјски гласник, 1949, св. 1, стр. 21-61.

20а. Бошковић, Иван – "Постоји ли дубровачка књижевност?" Критика, Загреб 1969, бр. 8, стр. 560-582.

21. Будимир, Милан – Са балканских источника, Београд 1969.

22. Варићак, Владимир – "Уломак Бошковићеве кореспонденције", Рад ЈАЗУ, 1911, св. 185, стр. 244-449.

23. Винавер, Вук – "Карађорђе и Дубровник", НИИ, Београд, 1954, 1-1, стр. 11.

24. Војновић, Иво – Акорди, Загреб 1917.

25. Војновић, Лујо – "Косто Војновић и сједињење (1861-1901)", сепарат из јубиларног броја Народног листа 1911, Задар 1912.

26. Исти – "Кратка историја Дубровачке Републике", Њујорк 1962.

27. Вукмановић, Јован – Конавли. Антропогеографска и етнолошка испитивања, Београд 1980.

28. Вукмировић, Владимир – "Дописивање књижевника с Дубровчанином Антуном Фабрисом", Зборник историје књижевности САНУ, 1966, св. 5, стр. 121-169.

29. Вулетић-Вукасовић, Вид – "Ћирилица код присташа римокатоличке цркве до свршетка XVIII. в. у Босни и Далмацији..." Споменик СКА, 1903, св. 39, стр. 117-125.

30. Вучетић, Антоније – "Писма калуђера српских манастира на Светој Гори кнезу и властели Дубровачкој (год. 1520 до 1792)", Старине ЈАЗУ, 1885, св. 17, стр. 1-48.

31. Гавриловић, Славко – "Документи о помоћи Срба Тршћана и Дубровчана српском покрету у Војводини 1848-1849", Зборник Матице српске за историју, Нови Сад, 1970, св. 1, стр. 129-131.

32. Исти – "Програм Срба у Далмацији и Боки 1848-1849. године", Историјски записи, 1973, св. XX, стр. 201-212.

33. Исти – "Срби у Хрватској у XVIII веку", Зборник Матице српске за историју 1975, св. 16, стр. 7-57.

34. Гај, Људевит – "Изјављење ради Старчевићевих чланака о Србима и сербском језику", Народне новине, 1852, бр. 253, стр. 1.

35. Исти – [Оглас "Историје народа србског" Д. Давидовића], Даница, 1846, бр. 36.

36. Главич, Балдо Мелков – "Народне пјесме из народа за народ" I, II, Дубровник 1889, 1897.

37. Глунчић, Паво – "Из прошлости града Стона XIV-XIX вјека", Споменик САНУ, 1961, св. 111.

38. Грујић, Коста – "Дневник из херцеговачког устанка", Београд 1956.

39. Грујић, Радослав М. – "Апологија српског народа у Хрватској и Славонији и његових главних обележја", Нови Сад 1909.

40. Исти – "Конавли под разним господарима од XII до XV века", Споменик САН, 1926, св. 66.

41. Гундулић, Циво – Дјела, II издање, Загреб 1917.

42. Деановић, Мирко – "Милан Решетар, 1. II. 1860. – 14. I. 1942", Летопис ЈАЗУ, 1949, св. 54, стр. 330-361.
43. Деретић, Јован – Историја српске књижевности, Београд 1983.
44. Динић, Михаило – "Дубровачки трибути", Глас САН, 1935, св. 168, стр. 203-258.
45. Исти – "Неколико ћириличних споменика из Дубровника", Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1958, св. 24/1-2, стр. 94-110.
46. Исти – "О називима средњовековне српске државе", Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1966, св. 32/1-2, стр. 26-34.
47. Исти – "Словенска служба на територији Дубровачке Републике", Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1934, св. 14, стр. 50-65.
48. Исти – "Три повеље из списка Ивана Лучића", Зборник Филозофског факултета Београдског универзитета, 1955, св. 3, стр. 69-94.
49. Исти – "Три француска путописца XVI века о нашим земљама" Годишњица Николе Чупића, 1940, св. 49, стр. 85-118.

50. Исти – "Chiuriliza словенских попова дубровачке грађе" Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1960, св. 26/1-4, стр. 274-279.

51. Динић-Кнежевић, Душанка – "Миграције становништва из ближњег залеђа у Дубровник у XIV веку", Југословенски историјски часопис, 1974, св. 1/2, стр. 19-40.

52. Доминковић, Крсто П. – "Пиљци и кржине", Дубровник, штампа Српске штампарије, 1922.

53. Др Михо Клаић – Спомен књига, Сплет 1897.

54. Дубровник – Енциклопедија Југославије, 3, Загреб 1958, стр. 143.

55. Дубровник [лист] 1892-1941 с прекидима (више о листу у самом тексту).

56. Дубровник – Забавник народне штионице дубровачке, Дубровник 1867.

57. Дубровник – Забавник Штионице дубровачке, ур. Иван Стојановић, 1885, св. I, II, III/IV и V/VI (опширније у тексту).

58. Дубровник – "Цвиет народног књижевства", I-III, Дубровник 1849, 1850, 1852. (опширније у тексту).

59. Дубровчани, јесу ли Хрвати?, Дубровник 1892 [аутор Марцел Кушар] (опширније у тексту).

60. Дубровчани су Срби.', Дубровник 1903 [аутор Луко Зоре] (у тексту опширније).

60а. Дурковић-Јакшић, Љубомир – Мицкијевич и Југословени, Нови Сад 1987.

60б. Исти – Србија и Ватикан 1804-1918, Краљево-Крагујевац 1990.

61. Ђерић, Василије – О српском имену по западнијем крајевима нашега народа, II издање, Београд 1914.

62. Ђурђевић, Игњат – Биографска дела Игњата Ђурђевића, [Ђорђића], Београд 1935.

63. Жежељ, Мирко – Госпар Иво, Загреб 1977.

64. Живановић, Милан Ж. – Дубровник у борби за уједињење 1908-1918, Београд 1962.

65. Живанчевић, Милорад – Иван Мажуранић, Нови Сад 1964.

66. Зоре, Луко – "О рибању по дубровачкој околици са додатцима из осталог нашег приморја", Аркив, 1869, св. 10, стр. 321-368.

67. Исти – "Паљетковање о Меду Пуцићу", Срђ, 1902, св. 12, стр. 520-529.

67а. Исти – "Кратки преглед развитка наше књижевности у Дубровнику", Дубровник 1939. Прилог листу Дубровник бр. од 2. II.

68. Исти – "Хрватски разговори и одговори", Нови Сад 1903 (потписано са Стјепан Р. Бан).

69. Ивић, Павле – Српски народ и његов језик, Београд 1971.

70. Ивић, Петар – "Коме смета порекло Руђера Бошковића", Политика, 1990, бр. 27549 од 18. VI, стр. 19.

71. Историја српског народа II, Београд 1982.

72. Јагић, Ватрослав – "Из прошлости Хрватског језика", Књижевник, 1864, св. I/3-4, стр. 332-358, 447-485.

73. Исти – Спомени мојега живота I, II, Београд 1930, 1934.

73а. Исти – Историја књижевности народа хрватскога или српскога, Загреб, 1867.

74. Јиречек, Константин – "Романи у градовима Далмације током средњег века", Зборник Константина Јиречека, II, Београд 1962.

75. Јовановић, Јагош – "Црна Гора у револуционарној 1848. години", Историски записи, 1948, св. 1/1-2, стр. 3-9.

75а. Калеб, Вјекослав – "Говорим о толеранцији", Хрватски тједник, 1971, бр. 31, стр. 15.

76. Караџић, Вук Стефановић – "Срби сви и свуда", Ковчежић, I, Беч 1849.

77. Клаић, Вјекослав – Повјест Хрвата, 1-1У, Загреб 1899.

78. Ковачевић, Божидар – "Иван Мажуранић – његов рад и живот с нарочитим освртом на илирски покрет", Иван Мажуранић – Смрт Смаил-аге Ченгића, Београд 1935.

79. Исти – "Кнез Антун Сорго", Српски књижевни гласник, н. с. 1925, књ. XVI/3, стр. 184-196.

80. Којић, Никола – "Боравак Људевита Гаја у Дубровнику 1841", Дубровник, 1965, св. 1, стр. 45-56.

81. Колендић, Петар – Један српски љетопис писан у Дубровнику", Срђ, 1904, стр. 776-778.
82. Исти – "Прилози историји српске књиге у Дубровнику", Срђ, 1904, стр. 521, 566, 606 и 663.
83. Исти – "Софијски надбискуп фра Петар Богдан Бакшић", Гласник Скопског научног друштва, 1927, св. 2, стр. 67-92.
84. Исти – "Ћирилицом штампане књиге за дубровачке католике из 16 века", Политика, 1933, бр. 8860, стр. 1-2.
85. Исти – "Фра Павао Посиловић и његово 'Наслађење'". – Рад ЈАЗУ, 1915, св. 206, стр. 168-217.
86. Кореспонденција Ватрослава Јагића, I, II Загреб 1953, 1970.
87. Костић, Лазо – Спорни предели Срба и Хрвата, Чикаго 1957.
88. Кулишић, Фрањо – О Меду Пуцићу, Дубровник 1912. Мала библиотека Матице српске, књ. 3.
89. 'Кунтић, Алба – "Препород бачких Буњеваца и улога Илије Гарашанина", Историјски часопис, 1985, св. 32, стр. 233-243.

90. Латковић, Видо – "Нешто о Његошу и Бокељима у години 1848", Записи, 1938, св. 19/5, стр. 329-335.

91. Лиєпопили, Анте – "Славенско богослуженије у Дубровнику", Рад ЈАЗУ, 1919, св. 220, стр. 30-58.

92. Лопашећ, Радослав – Споменици Хрватске Крајине I, Загреб 1884.

93. Исти – "Хрватски извјештај о великом дубровачком потресу", Старине, 1892, св. 25, стр. 134-137.

94. Луковић, Нико – "Велика Народна скупштина Бокеља 1848 године", Историјски записи, 1948, књ. 1/1-2, стр. 12-23.

95. Лучић, Јосип – "Дубровачки љетопис од оснутка до данас", Дубровачки хоризонти, 1988, св. 28, стр. 91-120.

96. Исти – "Неразумност оптужби", Балканика, 1989, св. 20, стр. 399-403.

97. Мајкснер, Фрања – "'Пастирски разговори' у Катанчићевих 'Fructus autumnales'", Рад ЈАЗУ, 1883, св. 65, стр. 71-91.

98. Макале, Манфред – "Задњи попис пучанства у Далмацији", Беч 1912.

99. Маретић, Томислав – "Цртице из хрватске књижевности. Написао Иван Броз", Рад ЈАЗУ, 1888, св. 89, стр. 225-238.

100. Мариновић, Анте – "О етничком саставу старог дубровачког друштва", Дубровник, 1962, св. 1/2, стр. 82-90.

100а. Исти – "Повјесна истраживања на полуотоку Пељешцу", Љ.етопис ЈАЗУ, 1962, св. 66, стр. 287-291.

101. Марковић, Фрањо – "Кнез Медо Пуцић", Рад ЈАЗУ, 1883, св. 67, 125-206.

102. Исти – "О Дубравци, драми Ивана Гундулића", Рад ЈАЗУ, 1888, св. 89, стр. 1-24.

103. Мацан, Трпимир – "Иван Кукуљевић и народно-политички развитак Далмације", Хисторијски зборник, 1974-1975, св. 27-28, стр. 73-94.

104. Медини, Милорад – Повјест хрватске књижевности у Далмацији и Дубровнику, I, Загреб 1902.

105. Исти – Старине дубровачке, Дубровник 1935.

Мијушковић, Јованка – "Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку", Глас САНУ, 1961, св. 246, стр. 89-130.

107. Милаш, Никодим – Православна Далмација, Нови Сад 1901.
108. Милутиновић, Коста – "Његош и Томазо", Зборник историје књижевности САНУ, 1966, св. 5, стр. 35-68.
109. Исти – "Политичка концепција дубровачких 'Словинаца'", Југословенски историјски часопис, 1976, св. 3-4, стр. 57-92.
110. Исти – "О покрету Срба католика у Далмацији, Дубровнику и Боки Которској 1848-1914", Зборник о Србима у Хрватској, 1989, св. 1, стр. 33-90.
111. Исти – "Српско-хрватско питање у Далмацији, Дубровнику и Котору 1888", Историјски гласник, 1981, св. 1-2, стр. 7-31.
112. Муљачић, Жарко – Томо Базиљевић-Басељи, представник просвећења у Дубровнику, Београд 1958.
113. Митровић, Александар – Двадесет година политичке борбе на Приморју, Котор 1910.
114. Митровић, Јеремија Д. – "Вук о Хрватима – Хрвати о Вуку", Ковчежић 1987-1988, св. 24-25, стр. 75-88.

114а. Исти – "Како је Фрањо Рачки Хрвате учио истини", Политика, 1990, бр. 27640-27641, стр. 9, 15 (у наставку: О, Рачки да ли је залуд био твој наук Хрватима).

115. Исти – Народносна свест у Срба, Београд 1989.

116. Исти – "Рад Матије Бана у Дубровнику 1848-1850, по налогу владе Србије и Илије Гарашанина". Илија Гарашанин (1812-1874), Међународни научни скуп 9. и 10. децембра 1987, Београд 1991, 361-368.

117. Исти – "Срби у делима неких хрватских историчара", Балканика, 1985-1986, св. 16-17, стр. 315-331.

118. Исти – "Сукоб Срба и Хрвата приликом откривања споменика Гундулићу 1893. у Дубровнику", – Зборник о Србима у Хрватској, 1991, св. 2, 195-224.

119. Исти – "Хрватско-српска застава на 'Марковом камену' у Цавтату 1904. и њен пад у заборав", Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1983-1984, св. 49-50, стр. 19-26.

120. Накић, Марија Д. – "Изградња Дубровника у другој половини XIII века", Историјски гласник, 1954, св. 3, стр. 3-38.

121. Недељковић, Бранислав – "Два Јагићева писма Валтазару Богишићу о бугарштицама", Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1955, књ. 21, св. 1, стр. 106.

122. Исти – "Неколико података о нашем језику из Архива Дубровачке Републике", Историјски часопис, 1982-1983, св. 29-30, стр. 101-115.

123. Исти – "Положај Дубровника према Угарској (1358-1460)", Годишњак Правног факултета у Сарајеву, 1967, св. 15, стр. 447-462.

124. Исти – Преписка Стојана Новаковића и Валтазара Богишића, Београд 1968.

125. Недић, Владан – "Антун Сасин и усмено песништво", Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1971, св. 37/3-4, стр. 255-262.

126. Николајевић, Георгије – "Далмација-Окружје дубровачко", Србско-далматински магазин, 1848, св. 13, стр. 44-69.

127. Исти – "Окружје дубровачко (Circolo di Ragusa)", Србско-далматински магазин, 1849, св. 14, стр. 11-69.

128. Исти – "Родољубивим читатељима Далматинског магазина", Србско-далматински магазин, 1849, св. 14, стр. 3-6.

129. Исти – "Славјанскиј, ваљаниј, вјерниј, великиј но разсејаниј и погажениј народе србскиј!", Србскодалматински магазин, 1848, св. 13, стр. 3-10.

130. Исти – "Списатељи Дубровачки који су у 1400, [и 1500] цвјетали", Србско-далматински магазин, 1838, стр. 3-7; 1839, стр. 5-13.

131. Новак, Виктор – Валтазар Богишић и Фрањо Рачки. Преписка (1866-1893), Београд 1960.

132. Исти – Вук и Хрвати, Београд 1967.

133. Исти – Фрањо Рачки у говорима и расправама, Загреб 1925.

134. Исти – Фрањо Рачки, Београд 1929.

135. Новак, Грга – "Велеиздајнички процес у Дубровнику године 1861-1862", Анали Хисторијског института у Дубровнику, 1954, св. 3, стр. 75-83.

135а. "Новак, Слободан П. – "Нешто грађе о путу 'Хрватског драмског друштва' у Дубровник 1875. године", Анали Хисторијског института у Дубровнику, 1976, св. 13-14, стр. 189-217.

136/7. Нодило, Натко – "Први летописци и давна историографија дубровачка", Рад ЈАЗУ, 1883, св. 65, стр. 92-128.

138. Обад, Стијепо – "Становништво Дубровника у доба пада Републике", Беритићев зборник, Дубровник 1960, стр. 241-256.

Орбин, Мавро – Краљевство Словена, Београд 1968.

140. Остојић, Тихомир – "Иван Гундулић", Браник, 1888, бр. 13-15.

141. Павић, Армин – "Прилог к историји Дубровачке хрватске књижевности", Рад ЈАЗУ, 1875, св. 31, стр. 134-196.

142. Исти – "О композицији Гундулићева Османа", Рад ЈАЗУ, 1875, св. 32, стр. 104-150.

143. Павичић, Стјепан – Подријетло насеља и говора у Славонији, Загреб 1953.

144. Павловић, Драгољуб – "Нови подаци за биографију Доминка Златарића", Глас САНУ, 1957, св. 229, стр. 25-38.

145. Пантић, Мирослав – "Дубровчанин Никола Бошковић и Рашке старине", Зборник за ликовне уметности Матице српске, 1972, св. 8, стр. 229-261.

146. Исти – "Књижевни историчар Петар Колендић", предговор у књизи: Петар Колендић – Из старога Дубровника, Београд 1964, стр. 7-60.

147. Исти – "Перашка бугарштица о Косовском боју", у књизи: Ненад Љубинковић – Косово у памћењу и стваралаштву, Београд 1989, стр. 73-84.

148. Исти – Себастијан Сладо-Долчи, Београд 1957.

148а. Пејин, Јован – "Хрвати и тамо где их никад није било", Политика, 1990, бр. 27662, стр. 15.

149. Перић, Иво – "Дубровачка периодика од 1848. до 1918. године", Анали Завода за повијесне знаности истраживачког центра ЈАЗУ у Дубровнику, 1980, св. 18, 349-524.

150. Исти – "Дубровачко школство од пада Републике до 1918. године", Анали Хисторијског института у Дубровнику, 1978, св. 15-16, стр. 357-391.

151. Исти – "Писма Лука Зоре Валтазару Богишићу, Фрањи Рачком и Ватрославу Јагићу", Анали Хисторијског института у Дубровнику, 1980, св. 18, стр. 313-340.

152. Исти – "Преглед развоја дубровачке периодике између два светска рата", Анали Хисторијског института у Дубровнику, 1984, св. 19,- 20, стр. 291-. 327.

153. Исти – "Препородно-политички и културни значај алманаха 'Дубровник' средином деветнаестог вијека" Дубровник, 1968, св. 2, стр. 81-92.

154. Исти – "Страначко-политички односи у Дубровнику крајем 19. и почетком 20. стољећа, Анали Хисторијског института у Дубровнику, св. 26, стр. 175-221.

155. Перовић, Јовица – "Српска школа у Дубровнику и њезини наставници", Учитељ у школи и народу, 1930, бр. 7-8, стр. 271-278.

156. Петровић, Ђурђица – "Одредба дубровачке владе о 'празницима светих' из 1498. године", Балканика 1983, св. 13-14, стр. 403-413.

157. Петровић, Раде – Национално питање у Далмацији у XIX стољећу, Сарајево 1968.

158. Пешут, Петар – "Гундулићев 'Осман' и народна књижевност", Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1971, св. 37/3-4, стр. 263-278.

159. Поповић, Павле – Из књижевности II, Београд 1919.

159а. "После пола века", Борба, Београд 1967, бр. 336, 334, 350-358. Полемика о називу "дубровачка књижевност".

160. Прерадовић, Петар – Језик јужнословенски, изабрана дела, Београд, 1966, стр. 215-223.

161. Исти – "Писмо Петра Прерадовића Вуку Стефановићу Карацићу у Беч", Дубровник, 1897, бр. 35, стр. 1.

162. Радић, Антун – Извјештај о путовању по Босни и Херцеговини, Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена, Загреб 1899, св. 4.

163. Радонић, Јован – "О сеоби Буњеваца у Суботицу 1687 године", Глас САНУ, 1954, св. 214, стр. 119-127.

164. Рачки, Фрањо – "Нацрт хрватске историографије од 1835 до 1885 године", Рад ЈАЗУ, 1885, св. 80, стр. 246-313.

165. Решетар, Милан – "Два извештаја о великој дубровачкој трешњи", Старине, 1893, св. 26, стр. 27-32.

166. Исти – "Језик Марина Држића", Рад ЈАЗУ, 1933, св. 248, стр. 99-240.

167. Исти – "Језик српског Молитвеника од г. 1512", Глас СКА, 1938, св. 176, стр. 171-240.

168. Исти – "Либро од мнозијех разлога. Дубровачки ћирилски зборник од г. 1520", Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, св. 15, Сремски Карловци [Београд] 1926.
169. Исти – "Најстарији дубровачки говор", Глас САН, 1951, св. 201, стр. 1-48.
170. Исти – "Никша Звијездић – Дубровачки српски канцелар XV. вијека", Глас СКА, 1936, св. 169, стр. 167-210..
171. Исти – "Перо Будмани", Љетопис ЈАЗУ, 1926, св. 39, стр. 91-111.
172. Сикора, Грета – "Епика у шоплуку", Прилози проучавању народне поезије, 1934, св. I/1-2, стр. 247-251.
173. Исти – "Епске песме са отока Виса", Венац, 1934, св. 1/2, 3.
- 173а. Симоновић, Будо – "Окупатор их спасава", Илустрована политика, 1990, бр. 1654, стр. 14.
174. Синдик, Илија – Дубровник и околина, Насеља и порекло становништва, св. 23. Београд 1926.
175. Скок, Петар – Славенство и романство на јадранским отоцима, Загреб 1950.

176. "Слава Гундулићу!", Црвена Хрватска, 1893, бр. 25, стр. 1.
177. "Слога Срба и Хрвата", Застава, 1903, бр. 258,262.
178. "Смрт и погреб Франа баруна Гондоле", Дубровник, 1899, бр. 28, стр. 1.
179. Споменица Петра II Петровића-Његоша – владике Рада, 1813-1851-1925, Цетиње 1926.
180. Станојевић, Глигор – Далматинске крајине у XVIII вијеку, Београд-Загреб, 1987.
181. Стипчевић, Никша – "Поглавља о италијанско-српским културним везама", Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1971, св. 37/1-2, стр. 27-38.
182. Страњаковић, Драгослав – "Србија, привлачно средиште Југословена (1884-1848)", Српски књижевни гласник, н.с. 1940, књ. 61/7.
183. Тадић, Јорјо – Марин Држић (1508-1567) - 450 година од рођења Марина Држића, Београд 1958.
183. Исти – "Сабласти круже Југославијом", Историјски часопис, 1971, св. 18, стр. 45-52.

184. Таљеран, Владимир – Зрнца за повијест Стона, Дубровник 1935.

185. Трухелка, Бранимир – "Да није било Српске земље, Дубровника, косовске и беласичке вуне, ми оца Руђа не бисмо славили" Политика, 1937, бр. 10321, стр. 9.

186. Исти – "Старорашка сећања Николе Бошковића", Мисао, 1930, св. 1/2, стр. 90-95.

187. Трухелка, Ђиро – "Турско-славјански споменици дубровачке архиве", Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, 1911, св. 1-2, 3.

188. Ђоровић, Владимир – Историја Срба, I, II, III, Београд 1989.

189. Исти – "Приказ рада Радослава Грујића о Конавлима", Гласник Географског друштва, 1928, св. 12.

190. Исти – Света Гора и Хиландар, Београд 1985.

191. Исти – Хисторија Босне I, Београд 1940.

192. "У Дубровнику је умро и јуче сахрањен велики родољуб Луко маркиз Бона", Политика, 1940, бр. од 16. II, стр. 10.

193. Фанцев, Фрањо – "Дубровник у развиту хрватске књижевности", Летопис ЈАЗУ, 1940, св. 52, стр. 104-139.

194. Форетић, Винко – "Година 1358. у повијести Дубровника", Старине, 1960, св. 50, стр. 251-278.

195. Исти – "Двије исправе захумског кнеза Десе о Мљету из 1151. године", Анали Хисторијског института у Дубровнику, 1952, св. 1, стр. 63-71.

196. Исти – "О имену и роду Марина Геталдића", Дубровник, 1968, св. 4, стр. 117-128.

197. Исти – Повијест Дубровника до 1808, I – II, Загреб 1960.

198. Исти – "Смјештај Хрвата и Срба у средњем вијеку с нарочитим обзиром на Црвену Хрватску", Дубровник, 1969, св. 4, стр. 59-97.

199. Франичевић, Марин – Повјест хрватске књижевности од ренесансе до просветитељства, Загреб 1974.

200. Цар, Марко – "Никола Томазо према српству", Летопис Матице српске 1904, св. 225, стр 1-24.

201. Цвјетковић, Кирил – Афтобиографија, Београд 1898.

202. Чремошник, Грегор – "Исправе захумског кнеза Десе", Анали Хисторијског института у Дубровнику, 1954, св. 3, стр. 71-73.

203. Исти – "Постанак и развој српске или хрватске канцеларије у Дубровнику", Анали Хисторијског института у Дубровнику, 1952, св. 1, стр. 73-83.

204. Швелец, Фрањо – "Мавро Ветрановић", Радови Института ЈАЗУ у Задру, 1959, св. 4-5, стр. 175-214.

205. Шидак, Јарослав – "Хрватске земље у раздобљу настајања препородног покрета (1790-1827)", Хисторијски зборник, 1980/1, св. 33-34/1, стр. 51-98.

206. Шишић, Фердо – "Кореспонденција Рачки-Штросмајер", IV, Загреб 1931.

207. Исти – Летопис Попа Дукљанина, Београд-Загреб 1928.

208. Шкриванић, Гавро – "Коронелијеви подаци о Дубровачкој Републици и о његовој изради карте Републике", Историјски часопис, 1959, св. 9, 10, стр. 199-204.

209. Шурмин, Ђуро – Хрватски препород, I, II, Загреб 1903, 1904.

210. Шуфлај, Милан – "Православље на Јадрану. Бјеловучић:
Захумска православна епископија у XIII и XIV в., Дубровник 1928,
Старохрватска просвјета, 1928, св. 1-2, стр. 166-170.

Белешка о писцу

Јеремија Д. Митровић један од још неколико преосталих ученика предратних професора историје на Филозофском факултету у Београду, Станоја Станојевића (11937) и Владимира Ћоровића (11941), рођен је 15. августа 1910. у селу Брзану, срез крагујевачки. Основну школу завршио је у свом селу, гимназију у Крагујевцу 1930, а факултет 1934. Као студенту професори су му поверили послове асистента у Српском семинару – Одељењу за историју. Тај посао је обављао и кад је постављен за наставника Треће мушке гимназије у Београду, да би га Филозофски факултет преузео за сталног асистента 1940. Са те дужности је два пута одстрањиван у току рата, а 1945, и трећи пут. Од 1948. радио је у Библиографском институту у Београду, одакле је прешао у Народну библиотеку 1953. и ту сачекао пензију 1970.

Прве радове објавио је још као студент; међу њима монографију Бој на Иванковцу (1932) и Крагујевац до 1839. године (1933). Пред рат је објавио као уџбеник Историју Југославије I, II (1939, 1940). После рата до пензионисања више се бавио библиотекарством и библиографијом. Вративши се историји објавио је: Добровољци у ратовима 1912-1918. (1971), Баточина и околина у прошлости (1976), Библиографија Владимира Ћоровића (1976), Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920. (1984), Народносна свест у Срба (1989), Србофобија и њени извори (1991). Дужих и краћих чланака, приказа, критика по часописима, листовима и зборницима објавио је око 200. Сарађивао је на изради Српске ретроспективне библиографије књига, у Ларусу српског издања, Лексикону новинарства као и на Библиографији Југословенског лексикографског завода.